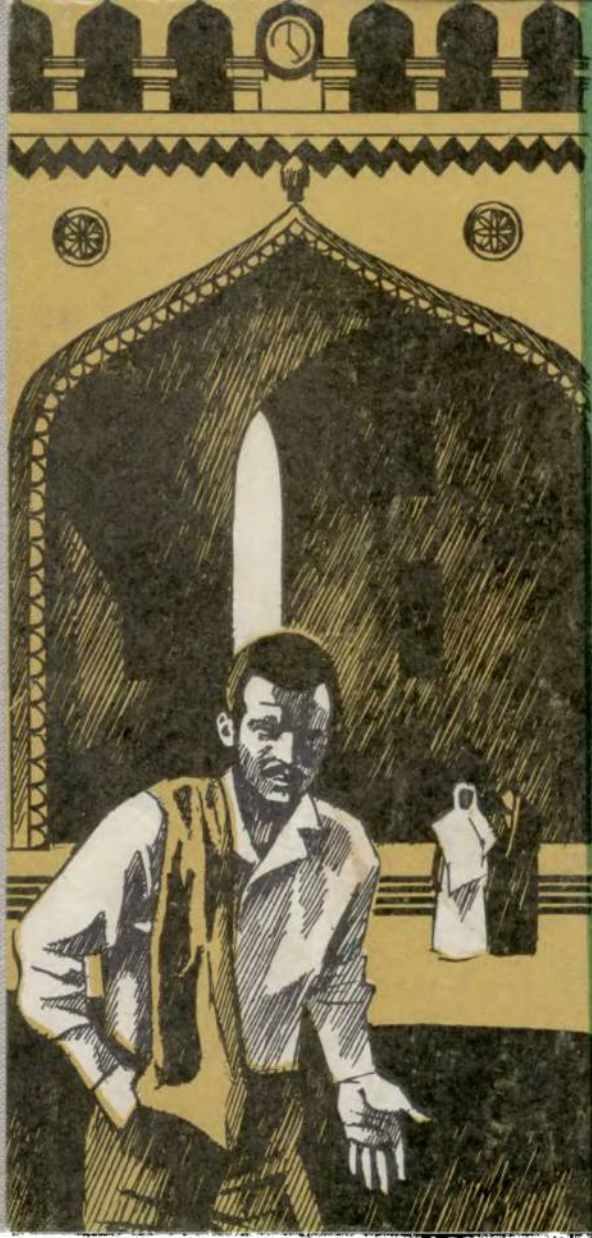

Оповідання письменників Індії

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка тридцять восьма

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1981

РАБІНДРАНАТ ТАГОР
ДЖАЙШАНКАР ПРАСАД
ПРЕМЧАНД
МУЛК РАДЖ АНАНД
АГ'ЕЙ
АШУТОШ БГОТТАЧАРДЖО
ХОДЖА АХМАД АББАС
ГУРБАХШ СІНХ
УПЕНДРАНАТХ АШК
ЯШПАЛ
КРІШАН ЧАНДАР
РАНГЕЙ РАГХАВ
ВІШНУ ПРАБГАКАР
БГІШАМ САХНІ
МОХАН РАКЕШ
ШІВПРАСАД СІНХ
РАДЖЕНДРА ЯДАВ
ПХАНІШВАРНАТХ РЕНУ
КАМЛЕШВАР
КУЛЬВАНТ СІНХ ВІРК
КРІШНА БАЛЬДЕВ ВАЙД
ШЕКХАР ДЖОШІ
ВЕД РАХІ

ОПОВІДАННЯ ПИСЬМЕННИКІВ ІНДІЇ

**Переклад з бенгальської, хінді,
урду, пенджабської, англійської**

И(інд.)
О-61

Упорядкування та передмова ВІКТОРА БАЛІНА

Довідки про авторів ВОЛОДИМИРА ФОРТОВА

В сборник пошли рассказы наиболее значительных представителей многонациональной индийской литературы, в частности Р. Тагора, Премчанда, Яшпала, К. Чандара и других писателей, в творчестве которых ярко и художественно достоверно отображена жизнь Индии с ее экзотикой и древними традициями.

О $\frac{70500-162}{M205(04)-81}$ 162—31.4703000000

© Видавництво «Дніпро», 1981 р.

ЗА ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ, ЗА СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС

Індія — величезна і багатолика країна. На її території є вологі тропічні ліси і безводні пустелі, безкраї родючі рівнини і вкриті вічними снігами гори.

Індія — країна контрастів. Не тільки географічних, але й соціальних. Багатство і бідність співіснують тут поряд, буквально на одній вулиці, найновіші досягнення техніки — з архаїчними формами виробництва. Передовим ідеям нерідко протистоять звичаї та вірування, що збереглися від часів середньовіччя.

Індія — густонаселена багатонаціональна країна. Її мешканці живуть в різних природних умовах, розмовляють різними мовами. Проте всі вони мають єдину національну спадщину. Їх об'єднує багатовікова спільність історичної долі. Індійці, які розмовляли різними мовами, добре розуміли одне одного, коли провадили спільну боротьбу за визволення батьківщини з-під колоніального гніту.

Про духовну єдність народу Індії свідчить її література, яка своїм корінням сягає в глибоку давнину. Література здавна посідала важливе місце в житті індійців. Вона стала однією з головних складових частин їхньої спільної культури, сприяла утвердженню духовної єдності народів Індії.

Сучасні індійські прозаїки і поети пишуть багатьма мовами та діалектами. Але загалом національні індійські літератури, хоч і позначені кожна місцевим колоритом, розвиваються в єдиному руслі, бо живляться з одного й того самого життєвого джерела, розповідають про людей своєї країни й ставлять спільні для них усіх проблеми.

Індійська література має багатовікову історію. В ній склалися міцні гуманістичні традиції. Сказання про величні подвиги легендарних героїв, які перемогли сили

зла, і глибоко ліричні твори, де змальовувався внутрішній світ людини і її найтонші душевні переживання, були тут однаково популярні. Філософське осягнення світу, властиве творчості найвизначніших індійських поетів та мислителів давнини і середньовіччя, поєднувалося з протестом проти всіляких проявів соціального й духовного пригнічення людини.

З іще більшою наочністю таке поєднання суспільного й індивідуального звучання виявилось у процесі розвитку сучасної індійської літератури, починаючи з середини XIX століття. Прогресивні громадські діячі в різних частинах Індії почали писати твори, в яких висловлювалась скорбота з приводу рабської долі індійського народу. У їх творчості пролунали заклики до звільнення країни від колоніального ярма. Патріотичні ідеї національного відродження і духовного розкріпачення людини стали відтоді домінуючим мотивом усієї індійської літератури.

Майже століття — від національного повстання 1857—1859 рр. до завоювання незалежності в 1947 році — тривала героїчна боротьба індійського народу проти колоніального гноблення. Впродовж усього цього історичного періоду творчість видатних прозаїків і поетів сприяла вихованню громадянської і політичної свідомості народних мас.

На відміну від таких прозових жанрів, як повість і роман, жанр сучасного оповідання в індійських літературах утвердився порівняно пізно. Одним із перших, хто вдався до цього жанру, був бенгальський письменник-просвітитель Бонкімчондро Чоттопаддхай.

Просвітительська література виражала ідеологію національної індійської буржуазії, що тільки-но починала народжуватись. Поряд з антиколоніальними ідеями національного відродження вона була пройнята духом боротьби проти антигуманних архаїчних пережитків феодального середньовіччя в житті суспільства і в

свідомості людей. У творах письменників-просвітителів піддавались критиці застарілі догми, що регулювали родинні та суспільні відносини, доводилась необхідність розвитку освіти. Багато уваги вони приділяли боротьбі за емансипацію жінок. Традиції просвітительської літератури лягли в основу розвитку реалістичного художнього методу.

Початок справжнього розквіту жанру оповідання в сучасних індійських літературах пов'язаний з іменем видатного бенгальського письменника Рабіндраната Тагора.

Справжній гуманіст і патріот, Тагор палко відгукувався на всі важливі події, що відбувалися в житті Індії. Він гнівно викривав жорстокість англійських колонізаторів, дошкульно розвінчував лицемірство і корисливість захисників традиційної індуїстської релігії та моралі.

Створені Тагором зворушливі образи простих людей вперше відкрили індійським читачам душу і почуття народу. Блискучий письменницький талант поєднувався у Тагора з глибокими філософськими узагальненнями фактів навколишньої дійсності. Його творчість, прийнята натхненними гуманістичними ідеями, справила величезний вплив на сучасників у всій Індії. Багато хто з індійських письменників починав свій творчий шлях з наслідування Тагора і перекладав його творів.

Для початкового етапу розвитку жанру оповідання в Індії був характерний синтез реалістичного та емоційно-романтичного стилю. Причиною цього було те, що нові індійські літератури за дуже короткий період подолали шлях, пройдений європейськими літературами за значно більший часовий відрізок. При такому прискореному розвитку послідовні етапи літературного процесу і художні напрями немовби накладались один на другий і співіснували одночасно. Тією чи

іншою мірою ця особливість виявлялась у творчості більшості письменників малого прозового жанру кінця XIX — початку XX століття. Романтичний пафос був для них засобом утвердження позитивного ідеалу, але часто-густо такого, який не мав реальної життєвої основи і залишався тільки абстрактною мрією. Романтична мрійливість і наївна сентиментальність, що йшла з нею в парі, з часом поступалися місцем поглибленому реалістичному розкриттю образів героїв і гострих проблем життя в міру того, як у літературі дедалі більшого значення набував соціальний аналіз дійсності.

Перші десятиріччя XX століття дали літературі цілу плеяду талановитих письменників. Це був час бурхливого зростання національно-визвольної боротьби й політичного пробудження широких народних мас, який диктував новий темп життя, потребував від прогресивної громадськості активного втручання в дійсність, вимагав інтенсивного розвитку оперативних жанрів літератури, зокрема національної журналістики. Своєю популярністю сучасне індійське оповідання значною мірою завдячує патріотичним газетам та журналам, тим більше, що багато хто з новелістів активно виступали водночас і як журналісти. Їх видавничо-публіцистична діяльність служила справі боротьби за свободу батьківщини. У творчості провідних майстрів прози, таких як Премчанд (літератури урду й хінді), Манік Бондопаддхай та Премендро Мітро (бенгальська література), Гурбахш Сінх (пенджабська література), Мулк Радж Ананд (англомовна література), чільне місце посіла тема знедоленого трудового народу, відбилися найважливіші аспекти політичного і суспільного життя: критика феодальних пережитків, що гальмували соціально-економічний розвиток індійського суспільства, з одного боку і водночас рішуче викриття антигуманної суті капіталістичних стосунків, що утверджувалися в країні,— з другого. Показуючи гострі соціаль-

ні суперечності, ці письменники зображували нестерпно важке життя народних низів і висловлювали своє глибоке співчуття до трудового народу. В їхній творчості гуманістична тема визволення особистості сповнилася класового змісту. У літературі міцно утверджується метод критичного реалізму.

Важливим рубежем в історії сучасної індійської літератури став 1936 рік, коли її передові діячі об'єдналися в Асоціацію прогресивних письменників Індії. Головою її першої установчої конференції був Премчанд, який виступив із доповіддю про завдання нової організації. Аналізуючи розвиток національної літератури, він наголосив на необхідності глибшого відтворення життя суспільства і пропаганди демократичних ідеалів. Асоціація поставила своєю метою: підтримку боротьби за звільнення Індії від усіх видів національного, соціального, расового та релігійного гніту, за розквіт людської особистості. Маніфест Асоціації закликав письменників активно виступати проти сил реакції, проти занепадницької буржуазної культури. Загальноіндійський рух прогресивних письменників — «прагатівад» — відіграв важливу роль в ідейному та художньому розвитку індійської літератури.

У перші роки після завоювання незалежності Індії в індійській літературі точилася гостра ідеологічна боротьба. Письменники, що належали до прогресивного табору, продовжували реалістичні традиції своїх попередників. Їхні твори зображували трагічні обставини поділу Індії, що призвели до розгулу релігійного фанатизму, ставили актуальні проблеми життя трудового народу, висвітлювали його боротьбу за свої права. В літературу прийшов новий герой — свідомий борець за прогресивні соціальні ідеали, за перебудову суспільства на соціалістичних засадах.

Прогресивістам протистояли послідовники буржуазного модернізму, які під прапором індивідуалістичної

«свободи творчості» пропагували аполітичну, безідейну, занепадницьку літературу. В ході цієї боротьби було завдано серйозного удару індійським апологетам «мистецтва для мистецтва». Разом з тим перед письменниками прогресивного табору постало питання підвищення художньої майстерності, пошуки виразніших художніх засобів та зображувальних прийомів, що виявились у всіх жанрах літератури.

Яскравим прикладом нових тенденцій в індійській прозі 50—60-х років став рух за «нове оповідання» в літературі хінді. Він відбивав намагання творчої молоді перебороти розуміння літературних традицій як чогось незмінного й застиглого. Прибічники цього руху не відкидали досягнень реалістичного методу, активно відстоювали суспільне значення мистецтва і його гуманістичну суть, але прагнули, з урахуванням досвіду світової літератури, до глибшого й переконливішого розкриття характерів своїх сучасників.

У «новому оповіданні» виявились як художні досягнення цього жанру на новому етапі розвитку, так і його вади. Послідовники цього напрямку сміливо, не обминаючи гострих кутів, показували негативні явища індійської дійсності, розробляли теми й сюжети, що раніше залишались поза межами літератури. Разом з тим декому з них не вдавалось триматися в рамках, що відділяють гуманістичний реалізм від натуралістичного побутовізму. Вдаючись переважно до засобів психологічної характеристики, вони прагнули відтворити найтонші нюанси поведінки людини. Проте в їхній творчості дуже часто і нав'язливо звучить песимістичний мотив безвиході, фатального безсилля людини перед злом, що панує в світі.

Особливості, властиві руху «нове оповідання» в літературі хінді, виявились і в інших національних літературах Індії.

У строкатій багатоманітності стилів та засобів, ха-

рактарній для жанру оповідання в індійській літературі наших днів, чітко виявляються дві тенденції — песимістична і життєствердна. Проблематика багатьох оповідань пов'язана з відчуженням особистості, з розпадом духовних зв'язків між людьми в буржуазному світі. Їх герої розчаровуються в житті, замикаються в собі. Вони відкидають нелюдські закони навколишнього світу, але не мають сили боротися проти них. Звідси їхній скепсис, а іноді й повний відчай. Цій досить сильній тенденції протидіє творчість письменників, які не втратили віри в творчі сили людини. Серед них люди різних поколінь. Вони бачать своє завдання в тому, щоб не принижувати, а підносити особистість, додавати людям упевненості в тому, що свідомі дії мільйонів трудящих спроможні перебудувати світ і зробити життя народу щасливим.

Свідченням того, що життєствердна реалістична тенденція бере гору, є активна діяльність створеної у 1975 році Федерації прогресивних письменників Індії. В її лавах об'єдналась переважна більшість сучасних представників багатомовної індійської літератури, що продовжують і розвивають у сучасних умовах все цінне, що було створене попередніми поколіннями письменників-реалістів. Як показали заходи, проведені 1980 року по всій Індії у зв'язку із святкуванням століття від дня народження Премчанда, реалістична спадщина цього видатного народного письменника і сьогодні зберігає свою суспільну актуальність і художню цінність.

Оповідання, що ввійшли до цієї збірки, представляють п'ять найзначніших індійських літератур — бенгальську, хінді, урду, пенджабську та англомовну. Більшість із них належать видатним письменникам, чийі імена є гордістю індійської літератури, частина написана авторами середнього й молодшого покоління, які продовжують кращі традиції своїх попередників.

Різні за тематикою, настроєм і стилем, ці оповідання пройняті почуттям глибокої симпатії до простих людей. І в колоніальний період, і в умовах незалежності індійські письменники вважали своїм основним обов'язком боротися за те, щоб трудовий народ став справжнім господарем життя.

На прикладі оповідань збірки можна бачити, як гуманістичні ідеали індійської літератури поступово набували дедалі конкретнішого, демократичного змісту. З часом значно змінились також і художні засоби зображення дійсності.

Перу Рабіндраната Тагора, визнаного майстра психологічного портрета, належить оповідання «Кабулієць», у якому письменник майстерно змальовує характери і внутрішні переживання своїх героїв. У маленькій, здавалося б, непомітній людині (вуличному торговцю Рохмоті) автор відкриває великі й глибокі почуття.

Своєрідним поєднанням романтичних та реалістичних елементів позначена творчість поета і прозаїка хінді Джайшанкара Прасада. В його оповіданнях переважно зображуються морально-етичні аспекти людських стосунків. Індивідуальність творчої манери й піднесено-патетичний стиль Прасада наочно виявляються в оповіданні «Скарга каменя». Написане в дусі філософської притчі, воно порушує проблему відношення мистецтва до життя. Привертаючи увагу до «мовчазного плачу страждених людських сердець», письменник і в цьому, і в інших своїх творах гнівно засуджував соціальну нерівність. Проте його палкі заклики до захисту прав бідних і гнблених ґрунтувалися на досить абстрактних ідеалах письменників-романтиків.

Романтична мрія про щастя для бідної людини висловлена в оповіданні найстарішого пенджабського письменника Гурбахша Сінха «Пісні вітру».

Справжній переворот в індійській літературі зробила творчість видатного письменника-демократа Премчанда. Його твори вперше відкрили читачам справжнє, нічим не прикрашене життя індійського села і його мешканців. Головним героєм Премчанда стала людина праці. Письменник висловлював думки й сподівання трудового народу, захищав його інтереси. Переконливість життєвих ситуацій поєднувалася в його творах з широчінню соціального узагальнення і гострою критикою порядків, запроваджених у колоніальній Індії.

Оповідання «Ціна молока» присвячене становищу недоторканих — найбезправніших і найбільш гноблених людей в Індії. Доля маленького героя оповідання сироти Мангала вражає суворим драматизмом. Йому від народження судилося бути безсловесним рабом, усім гнаним і зневаженим. Завдяки високій майстерності письменника-реаліста образ цей набув надзвичайної психологічної переконливості. Подій в оповіданні обмаль, змальовані вони скупو й небагатослівно, але кожна, навіть найдрібніша деталь, підпорядкована основному — збудити співчуття до самотнього й беззахисного хлопчика.

Творчій манері Премчанда була чужа піднесена риторика, всіляке словесне роздвічування. Він дуже стримано користувався реаліями побуту, ретельно відбиравши їх. Разом з тим він завжди прагнув до глибокого розкриття внутрішнього стану своїх героїв.

У другому оповіданні Премчанда «Ратний хід» показано епізод народної боротьби проти колонізаторів на початку тридцятих років. Селяни урочисто зустрічають загін патріотів волонтерів, виникає сутичка з поліцією під час якої вони набувають першого досвіду боротьби за свободу.

В цьому яскравому патріотичному оповіданні особливо запам'ятовується образ старої селянки Нохрі

Вона постає як символ країни, що пробуджується до нового життя і виходить на шлях боротьби за щасливе майбутнє.

Слідом за Премчандом до змалювання життя трудового народу звернулось багато інших індійських письменників. Серед них були Манік Бондопаддхай і Премендро Мітро в бенгальській літературі, Мулк Радж Ананд, що пише англійською мовою, Ходжа Ахмад Аббас та Крішан Чандар у літературі урду, Яшпал та Ашк в літературі хінді, Гурбахш Сінх у пенджабській літературі. Представники цього покоління, що прийшли в літературу напередодні другої світової війни, розвинули далі реалістичні традиції.

Оповідання Ашутоша Бготтачарджо «Втікачі» висвітлює деякі особливості сімейних відносин і зачіпає долю індійської жінки, яку традиційні звичаї позбавили будь-яких прав. Її доля цілком залежала від волі батьків, а після шлюбу вона ставала служницею чоловіка. Боротьба за емансипацію жінок відбилась у всіх індійських літературах, оскільки була важливою складовою частиною руху за розкріпачення особистості від середньовічних пережитків. В оповіданні «Втікачі» увага автора зосереджена на переживаннях юнака, шлюб якого розладнується через те, що батько нареченої вирішує віддати дочку за багатого. В образі юної Шакіни виділено лише ті риси, які свідчать про її дитячу безпосередність і наївність. Та хоч внутрішній світ героїні розкрито не дуже глибоко, читач вірить у її почуття, коли вона сміливо йде за велінням серця і потай кидає батьківський дім, щоб поєднати свою долю з коханим.

Знедолені герої оповідань Мулка Раджа Ананда, Ходжі Ахмада Аббаса, Крішана Чандара вже не тільки викликають співчуття, але й сприяють пробудженню у читачів непримиренності до несправедливих суспільних порядків.

Хлопчина-голяр із оповідання Мулка Раджа Ананда «Профспілка перукарів» з дитинства заробляє собі на хліб. Він пишається своєю самостійністю і раз у раз підкреслює це, викликаючи роздратування сільських багатіїв. Не злякавшись погроз, він розпочинає своєрідний страйк, а потім організовує профспілку перукарів. Так самоутверджується людина, яка має відчуття власної гідності і вмів постояти за свої права. Автор розповідає про свого маленького героя з легкою доброзичливою усмішкою, в м'якому гумористичному тоні описує його витівки й вигадки.

Учитель Азад з оповідання Аббаса «Пан поліцейський інспектор» присвятив себе справі служіння народу. Під його керівництвом селяни починають боротися проти утисків. Азада заарештовують і піддають жорстоким тортурам в поліції, але він мужньо терпить знущання і здобуває моральну перемогу над лютим інспектором. Азад — образ нового героя в індійській літературі.

У творчості Крішана Чандара завжди чітко простежується марксистський світогляд автора. На думку багатьох дослідників Крішан Чандар був першим індійським письменником, у творах якого з'явилися елементи соціалістичного реалізму. Його позитивним героям притаманний соціальний оптимізм, непохитна віра в майбутнє. У творчості Крішана Чандара сильно виступає також ліричний елемент. Його оповідання «Ніч повного місяця» звучить як натхненна поема, що ушляхетлює любов. Оповідання справляє глибоке враження тонким ліризмом, зворушливим змалюванням почуттів, захопленими описами природи.

Братовбивча різанина, якою супроводився нав'язаний індійському народу Англією поділ країни в 1947 році, з особливою гостротою поставила перед індійськими письменниками питання про необхідність боротьби з релігійним фанатизмом. Ця тема протягом

багатьох років завжди залишалася в літературі злободенною. Її не обминув жоден із визначних письменників. На тлі подій тих років розгортаються сюжети оповідань Упендранатха Ашка та Яшпала.

В оповіданні Ашка «Січкаря» невдаха селянин спокусився можливістю пожитись у покинутих мешканцями кварталах міста. Автор лише побіжно говорить про жорстокості й насильства. Основна його увага зосереджена на тому, щоб показати, як розгул диких інстинктів, мов пошесть, охоплює навіть наймиролюбніших людей, перетворюючи їх на мародерів.

Доля затурканого кашмірського горянина, захопленого бурхливим виром подій, змальована Яшпалом у властивій цьому авторові описовій неквапливій манері з безліччю подробиць, що відтворюють побут і соціальні стосунки горян. Герой оповідання «Бягуз» робить тільки перший, зовсім маленький крок по шляху звільнення від тягара традиційного напрямку думок, що складався протягом віків. Але за цим кроком неодмінно повинні бути наступні, бо герой розпочинає боротьбу за землю, за волю.

В умовах незалежної Індії художники-реалісти ведуть боротьбу за викорінення наслідків колоніалізму і полегшення долі народних мас. Ті письменники, які близько стояли до життя народу, швидко зафіксували певний перелом у настроях простих людей. Визволення від колоніального гноблення відкрило перед країною найширші перспективи незалежного розвитку, проте не виправдало наївних надій на те, що щасливе життя настане одразу ж, немов за помахом чарівної палички. Тому передові діячі літератури і далі писали про не розв'язані ще проблеми суспільного життя.

Про одну з важливих проблем сільського життя розповідає оповідання пенджабського письменника Кульванта Сінха Вірка «Три чверті...». Селянин-орендар, який не має своєї землі, а таких в індійському

селі десятки мільйонів, почуває себе скривдженим. Він не може повною мірою користуватись плодами свободи, яку здобула країна.

Про те, які ще живучі в свідомості людей кастові та релігійні забобони, розповідає новеліст хінді Шів-прасад Сінх. Закоснілий селянський світ, скутий середньовічними уявленнями та поглядами, не дає простору звичайним людським почуттям. Щоб протистояти йому, потрібна неабияка мужність. Цей світ в оповіданні «Поразка Карманаші» уособлює ріка Карманаші — «згубниця чеснот», з якою в індуїстській міфології пов'язано чимало легенд.

Прозаїк і драматург хінді Вішну Прабгакар у своїх творах суворо засуджує огидну корисливу мораль буржуазного суспільства, в якому людські почуття втрачають будь-яку цінність і стають звичайнісіньким товаром. Цій темі присвячене одне з кращих оповідань письменника «А земля все одно крутиться...».

Не знаходячи яскравих, сильних характерів у світі, де все зводиться до наживи, деякі автори шукали нових позитивних героїв там, куди не досягла сучасна міська цивілізація. Саме це характерне для деяких романів та оповідань письменника хінді Рангея Рагхава. Він пише про давні, доісторичні часи, про вільних синів природи — кочовиків та пастухів. Гадає, героїня однойменного оповідання, одна з таких непересічних натур. У її непокірній душі гордовитість поєднується з глибокими ніжними почуттями. Гадає, зневажає боягузів, а заради підтримання честі родини ладна віддати навіть своє життя.

Героєві оповідання Бгішама Сахні «Лінія долі», колишньому залізничникові, а тепер безробітному, життя не обіцяє, здається, нічого хорошого. Він каліка, хворий на сухоти. Після смерті дружини в нього на руках лишилось четверо дітей. Але він не занепадає духом і з гордістю спостерігає, як упевнено кро-

кує містом колона демонстрантів, що відзначають Міжнародний день трудящих Перше травня. Він добре усвідомлює силу класової солідарності і єдності робітників. Це усвідомлення підтримує його віру в майбутнє.

Збірка знайомить також із творчістю таких представників літературного руху хінді «нове оповідання», як Аг'єй, Мохан Ракеш, Раджендра Ядав і Камлешвар. Їх споріднює пильна увага до внутрішнього світу людини, прагнення змусити читача співпереживати всьому, що відчуває герой. Звичайно, глибоке розкриття внутрішнього стану персонажів у творах письменників руху «нове оповідання» не було їхнім власним художнім відкриттям. Їхня заслуга полягала в тому, що вони показали так звану «середню людину» на переломному історичному етапі, коли вона вже усвідомила повний крах колишніх моральних цінностей, що складала основу індійського суспільства, але не може примиритися і з мораллю буржуазних відносин, заснованих на корисливому розрахунку і владі грошей. Цим пояснюються такі риси героїв «нових оповідань», як розгубленість, туга за минулим, гнітюче почуття відчуженості, а часто й цілковите розчарування в житті. Тією чи іншою мірою всі ці особливості виявляються в оповіданнях «Відшкодування», «Лишився сам», «Втрачені обрії», які можна вважати найхарактернішими для творчості кожного з названих авторів.

Візник Садгу Сінх (оповідання Ракеша «Відшкодування») став жертвою кривавого поділу Індії. Старий Парас-бабу (оповідання Ядава «Лишився сам») уперто намагається додержуватись дідівських заповітів, хоч його діти вже давно не зважають на кастові приписи. Чандар з оповідання Камлешвара «Втрачені обрії» невимовно страждає від почуття самотності на вулицях багатолюдного міста.

Для більшості героїв «нового оповідання» життя

обертається похмурим боком. Їхні таланти не знаходять застосування, їхні глибокі почуття виявляються нікому не потрібними. Душа кожного з цих персонажів — ніби болюча рана. Життя кожного — трагедія, про яку не здогадуються навіть рідні. Проте окремі долі в цих оповіданнях не ізольовані від навколишнього світу. Вони проектується на реальне життя і свідчать про важливі соціальні явища.

Крішна Бальдев Вайд своєю творчою манерою близький до руху «нове оповідання». Його оповідання «Обов'язок» у коротких, уривчастих фразях добре віддає нервовий стан, роздратування розбагатілої людини, яка почала соромитися своїх бідних батьків. Тут теж взаємовідчуженість людей, тільки іншого характеру — відчуженість між близькими, що виникла внаслідок сімейного розладу.

Глибокий слід залишив у сучасній літературі хінді яскравий самобутній талант Пханішварнатха Рену, незважаючи на те, що творів він написав порівняно небагато. Його оповідання про нелегку селянську долю змальовують село з його реальними труднощами і конфліктами. І все ж загальний тон творів Рену світлий, оптимістичний. Письменник розкриває все багатство і красу душі простої людини. Глибокою вірою в творчі сили народу сповнене і оповідання Рену «Вечірня пісня». Його герой, мандрівний музикант Панчкаурі охоплений безкорисливим прагненням приносити людям радість, хоч його власне життя склалося нещасливо. Свіжа і соковита мова лунає із сторінок творів Рену.

Цілком закономірно, що в оповіданнях індійських письменників переважає зображення життєвих злигоднів. Життя народу, про яке вони пишуть, і справді нелегке. У ньому більше труднощів, ніж радощів. Сучасні письменники не схильні применшувати реальних труднощів життя простих людей. Але більшість із них вважають своїм громадянським та професійним

обов'язком розвивати гуманістичні традиції. Вони показують, як зростає свідомість людей, як вони знаходять у собі сили протистояти найтяжчим випробуванням і боротися за зміну умов життя. Так почуття активного протесту з'являється у героїв оповідань Шекхара Джоші «Запах гасу» та Веда Рахі «Збираючись у дорогу». Ці люди зовні нічим не примітні, вони не претендують на роль ватажків. Тим важливіші зміни, що відбуваються в них.

Усвідомлення людиною своєї людської гідності, поява переконаності в тому, що вона сама може стати творцем своєї долі, є величезним досягненням багатонаціональної індійської літератури.

У цьому — запорука її дальших успіхів у вихованні активних будівників незалежної Індії.

Віктор Балін

ОПОВІДАННЯ

КАБУЛЕЦЬ

Моя п'ятирічна донька Міні й миті не могла посидіти спокійно. Лише рік сповнився їй, а вона вже навчилася розмовляти й відтоді, якщо не спить, то й хвилини не помовчить. Мати часто сварила її за це, і тоді вона вмовкала, та я так повестися не міг. Мені здавалося, що коли Міні замовкне, то я не витримаю тиші. Тому зі мною дівчинка завжди охоче розмовляла.

Якось вранці я працював над сімнадцятим розділом своєї повісті, коли увійшла моя Міні та ще з порога почала:

— Татку, а наш сторож Рамдолял каже на ворону — каува. Він же нічого не знає, правда?

Та перш ніж я встиг пояснити їй, що на різних мовах всі речі називаються по-різному, як Міні знову зашебетала:

— Слухай, татку, а Бгола каже, ніби небесний слон ллє з хобота воду, тому й дощ іде. Які нісенітниці може верзти Бгола! Адже вона базікає день і ніч! — І доки я знову сказав щось, Міні раптом спитала: — Татку, а ким доводиться тобі мама?

«Своячка», — хотів сказати я, але тільки попросив:

— Міні, піди пограйся з Бголою. Я зараз не маю часу.

Та вона присіла біля мого письмового столу, швидко-швидко почала примовляти «агдум-багдум»¹, водночас поплескуючи себе по колінах. А тим часом у моєму сімнадцятому розділі Протапшінхо з Канчонмалою темної ночі стрибали у воду з вікна високої в'язниці.

¹ «Агдум-багдум» — дитяча гра-скоромовка.

Кабінет виходив вікнами на вулицю. Раптом Міні підбігла до вікна й закричала:

— Кабулійцю, гей, кабулійцю!

Високий, одягнутий в брудний одяг, що висів на нім, як лантух, обвішаний кошиками, кабулієць стомлено переходив вулицю. Не знаю, про що думала моя донька, коли вона покликала кабулійця, але мені подумалося: зараз із тих кошиків випурхне якесь лихо, все піде шкереберть, і тоді доведеться відкласти роботу над сімнадцятим розділом.

Однак, почувши крик Міні, кабулієць широко всміхнувся і попростував до нас. Міні щодуху кинулася на жіночу половину дому. Бо була певна, що в кошику кабулійця повно таких дівчаток, як і вона сама, варто тільки зазирнути в нього.

Кабулієць підійшов, зупинився й з усмішкою привітався. Становище, в якому опинився Протапшінхо та Канчонмала, було безнадійне, і я вже думав не про них, а про те, що б купити в кабулійця, коли вже його покликали.

Я так і зробив: купив декілька дрібничок. Потім хвилини з п'ять ми порозмовляли про політику Абдур Рахмана¹, Росії, Англії та інших держав. Зібравшись іти, кабулієць раптом сказав:

— Пане, а де ваша донька?

Я вирішив розвіяти марні страхи Міні й гукнув її. Вона прийшла, притулилась до мене, злякано дивлячись на кабулійця та його кошик.

Кабулієць витяг звідти жменю кишмишу й сушені абрикоси і простягнув Міні. Та вона не взяла, а ще боязкіше глянула на кабулійця і міцніше притулилась до мене. Так вони вперше познайомились.

Кілька днів після цього, якось вранці, я вийшов із

¹ Абур Рахман — емір Афганістану з 1880 по 1901 рр.

дому і побачив, що моя донька сидить на лаві біля дверей і щось жваво розповідає, а поруч на землі сидить кабулієць і, усміхаючись, час від часу докидає щось ламаною бенгальською мовою. За всі п'ять років життя у Міні ще не було такого терплячого слухача, окрім хіба що батька. Тут я помітив, що в пеленці її маленького сарі повно кишмишу.

— Навіщо ти їй надавав стільки? Більше не дай,— мовив я кабулійцю і, витягнувши з кишені піврупії, простягнув йому. Той незворушно взяв гроші й кинув у торбу.

Прийшовши додому, я побачив, що ці піврупії зчинили галасу на цілу рупію.

Мати Міні саме тримала в руці якесь блискуче біле кружальце і суворо допитувалась у дівчинки:

— Звідки в тебе піврупії?

— Кабулієць дав.

— Як ти посміла брати у нього гроші?

Міні мало не плакала:

— Я не хотіла брати, він сам дав.

Виявилось, що Міні не вперше зустрічається з кабулійцем — він приходив раніше і мигдалем чи фісташками принаджував її маленьке жадібне серденья. Я дізнався, що в них були свої розваги і жарти. Так, ледь побачивши Рохмота, моя донька, сміючись, запитувала:

— Кабулійцю, гей, кабулійцю! Що в твоєму кошику?

— Сло-он,— смішно гугнявив Рохмот.

Сенс цього жарту полягав у тому, що в його кошику не міг вміститися слон. Тому тут і без пояснень можна зрозуміти, чи все було доречно, але це їх дуже смішило. І осінніми ранками, чуючи простодушний сміх цих двох дітей, я й сам радів.

Була в них ще одна розвага. Рохмот казав Міні:

— Дивись, маленька, ніколи не йди в дім свекра.

У бенгальських родипах дівчаток ще з самого малку привчають до слів «дім свекра», та ми, люди якоюсь мірою сучасні, не знайомили дитину з цим поняттям. Тому вона й не могла збагнути прохання Рохмота. Але оскільки Міні за вдачею щебетуха, то коли старші щось запитували, вона й собі поцікавилась:

— А ти підеш у дім свекра?

— Ох і всиплю я йому! — погрожував Рохмот своїм здоровезним кулаком уявлюваному тестю.

Міні дзвінко сміялася, уявляючи собі становище, в якому опиниться незнайома їй особа, що іменується свекром.

Надворі чудова осінь. О такій порі в давнину раджі виряджалися на війни. Мені ж іще не доводилося виїжджати з Калькутти, тому я лише подумки звик блукати по світу.

Немов в'язень, закований у кайдани, я не переставав нудьгувати за широким світом. Варто мені почути назву якоїсь країни, як думки переносять мене туди; варто побачити чужоземця, і в уяві моїй постає хижа над річкою серед гір та лісів,— малювалося радісне та вільготне життя.

Та куди б не заносили мене мрії, свого кутка я кидати не хочу: якби таке сталося, то це було б як грім з ясного неба. Тому ранками в моїй маленькій кімнатці за письмовим столом розмови з кабулійцем замінювали мені мандри. Лаmanoю бенгальською мовою він голосно розповідав про свою країну, і я уявляв собі високі, важкодоступні, випалені сонцем темно-червоні гори; поміж них в'ється вузька безлюдна дорога, а нею рухається караван нав'ючених верблюдів. Купці в тюрбанах і проводирі — хто на верблюді, хто пішки, хто з списами, а хто при старовинній кремінній рушниці.

Мати Міні боїться всього на світі. Долине з вулиці

якийсь шум, вона вже думає, що то п'яні волоцюги нападають на наш дім. Все життя (щоправда, не дуже довге) їй ввижались п'яниці, змії, тигри, отруйні комахи, солдати, та ще пропасниця, не менш підступний ворог. Без сумніву, вона не залишалася байдужою й до Рохмота, отож щоразу просила мене пильнувати його. Я із сміхом намагався розвіяти її підозри, та вона не відступалась:

— А хіба не крадуть дітей? Хіба у них немає рабства? Хіба такий здоровезний кабулієць не може вкрати малої дитини?

Я погоджувався, але казав, що тут її страхи безпідставні. Однак переконати її було важко. Та все ж я не міг з доброго дива заборонити Рохмотові відвідувати нас!

Щороку у місяці магх¹ Рохмот вирушав на батьківщину. До того часу він квапився зібрати всі борги. Клопоту тоді у нього вистачало; ходив від будинку до будинку, але заглянути до Міні ніколи не забував. При таких зустрічах вони скидалися на змовників. Якщо чомусь Рохмот не приходив уранці, то з'являвся увечері. Бувало, коли я дивився на височенну постать у довгій сорочці, в шароварах, обвішану кошиками, мені й справді ставало моторошно. Та прибігала Міні, сміючись і лепечучи: «Кабулійцю, гей, кабулійцю!» — починалися жарти, веселий сміх, і на душі мені світлішало.

Якось вранці я сидів у своєму кабінеті і читав верстку. Останні зимові дні випали особливо холодні. У вікно зазірало сонце, його проміння падало під мій стіл, приємно зігріваючи мені ноги. Було десь близько восьмої. Ті, хто, обв'язавши голову шарфом, виходили на вранішню прогулянку, вже повернулися додому.

¹ Магх — одинадцятий місяць нового бенгальського календаря, відповідає січню — лютому.

Раптом на вулиці почувся гамір. Я глянув у вікно і побачив, як двоє стражників ведуть зв'язаного Рохмота. За ними бігла зграйка цікавих дітей. На Рохмотовому одязі виднілися плями крові, а в руках одного поліцейського був закривавлений ніж. Я вийшов з дому, зупинив поліцейського й запитав, що сталося. Спершу від нього, а потім від самого Рохмота я дізнався, що один з наших сусідів заборгував Рохмотові за рамपुरську накидку, але платити відмовився. Вони засперечалися, і тоді Рохмот викопав ножа і вдарив ним боржника.

Зараз Рохмот ішов і проклинав свого боржника. Раптом з криком: «Кабулійцю, гей, кабулійцю!» — з дому вибігла Міні.

Вмить обличчя Рохмотове розквітло усмішкою. Нині він не ніс кошика, тому звичної розмови між ними не могло відбутися. Міні спитала:

— Ти йдеш у дім свекра?

— Так, саме туди я і зібрався! — засміявся Рохмот.

Але ці слова не розсмішили Міні, і тоді кабулієць мовив, показуючи на руки:

— Я відлупцював би свекра, та ніяк: руки зв'язані!

Рохмота звинуватили у вбивстві і на кілька років посадили у в'язницю. За звичайними буденними справами я забув про нього і жодного разу навіть не згадав, що весь цей час Рохмот, вільний житель гір, томиться за ґратами.

А поведінка Міні (це доводиться визнати і її батькові) була просто ганебна. Вона легко забула свого давнього друга, промінявши його на конюха Нобі. А потім, з роками, друзів почали заміняти подруги. Тепер її вже не видно було навіть у кімнаті батька. Ми віддалилися одне від одного.

Минуло кілька років, знову настала осінь. Треба було віддавати Міні заміж. Весілля вирішили зробити на

свято Дурги. Разом з мешканкою Кайласи моя радість мусила залишити батьківський дім і перейти до чоловіка, а тоді дім поглине морок.

Ранок займався, мов у казці. Вміте дощем сонце сяло, як розплавлене золото. Навіть брудним облупленим хижкам, які тіснилися в калькуттських завулках, — навіть їм проміння надавало особливу чарівність.

Ще з досвіта в нашому домі заграла флейта. Серце моє стислося. Сумовитий мотив і осіннє сонце розбудили в серці такий біль розлуки, що мені на мить потемніло в очах. Так, сьогодні весілля моєї Міні.

Від самого ранку — шум, гамір, метушня, одні заходять, інші виходять. На подвір'ї риштували бамбуковий намет. Брязкотіли люстри, якими прикрашали всі кімнати й веранди.

Я саме сидів у своєму кабінеті й переглядав рахунки, коли увійшов Рохмот.

Спочатку я не впізнав його. Він був уже без мішка, довге волосся відтате. Не відчувалося в ньому й колишньої бадьорості. Тільки посмішка залишилася та ж.

— Це ти, Рохмоте? Звідки?

— Учора ввечері мене випустили із в'язниці!

Серце моє болісно стислося. Так близько я ще ніколи не бачив убивць, і мені не хотілося, щоб у такий радісний день ця людина була серед нас.

— Зараз ми всі заклопотані, Рохмоте. Приходь іншим разом.

Він тут же повернувся й попростував до виходу, але на порозі зупинився й нерішуче спитав:

— Чи можу я хоч цоглянути на маленьку?

Він, мабуть, думав, що Міні й досі маленька. І, здається, чекав, що зараз, як і колись, з криком: «Кабулійцю, гей, кабулійцю!» — вбіжить Міні і все буде так, як під час колишніх зустрічей.

На згадку про стару дружбу він навіть приніс загорнутий у папір виноград, трохи кишмишу й мигдалю. Певно, випрохав усе у земляка-приятеля — свого у нього тепер нічого не було.

— Зараз ми всі заклопотані, — повторив я.

Це його наче засмутило. Якусь хвилину він мовчки постояв, пильно дивлячись на мене, й нарешті промовив:

— До побачення, пане! — І вийшов за двері.

На душі мені стало якось прикро. Я вже хотів покликати його, як він знову постав на порозі.

— Ось виноград і трохи кишмишу з мигдалем для маленької. Віддайте їй.

Я взяв і хотів заплатити, але він перехопив мою руку:

— Ви добра людина! І я завжди пам'ятатиму це. Та не треба грошей, пане. У мене вдома така ж дівчинка, як і у вас. Я приносив трохи ласощів для вашої доньки, а думав про свою. Я не торгувати приходив...

Сказавши це, він засунув руку в складки своєї широкої одежі, витяг брудний папірець і, обережно розгорнувши його, поклав переді мною на стіл.

На папірці я побачив відбиток маленької дитячої долоньки. Це була не фотографія, не портрет, ні, це був просто відбиток маленької долоньки, вимазаної сажею. Щороку Рохмот приходив до Калькутти продавати ласощі по вулицях і завжди носив на грудях цю згадку про свою доньку. Йому здавалося, ніби ніжний дотик маленької дитячої ручки зогріває його серце, що страждало в розлуці.

На мої очі навернулися сльози. Я забув, що він — продавець ласощів з Кабула, а я — нащадок шляхетного бенгальського роду. Я зрозумів, що ми рівні, що він такий же батько, як і я.

Відбиток долоньки маленької горянки нагадав мені про Міні. Я негайно звелів покликати її з жіночої по-

ловини. Там заперечували, та я не зважав. Вдягнена в червоне шовкове сарі нареченої, з сандаловими знаками на лобі, Міні сором'язливо підійшла до мене.

Побачивши її, кабулієць розгубився. Він зовсім по-іншому уявляв собі цю зустріч після стількох років розлуки. Нарешті він усміхнувся й запитав:

— Маленька, ти йдеш у дім свекра?

Зараз Міні вже розуміла значення цих слів. Вона не відповіла на запитання Рохмота, як раніше, а зніяковіла й відвернулася. Я згадав їхню першу зустріч, і мені стало сумно.

Коли Міні пішла, Рохмот важко зітхнув і сів на підлогу. Він нараз зрозумів, що і його донька за ці роки виросла, що йому належить і з нею нова зустріч, що він не побачить її такою, якою залишив. Все могло трапитися за ці вісім років.

Лагідно світило осіннє ранішнє сонце. Вигравала флейта. Рохмот сидів тут, в одному з провулків Калькутти, і перед його очима поставали пустельні гори Афганістану.

Я дав йому грошей.

— Рохмоте, повертайся додому,— порадив я,— і нехай твоя радісна зустріч з донькою принесе моїй Міні щастя.

Мені довелося трохи зменшити весільні витрати, оскільки певну суму я віддав кабулійцеві. Я вже не міг зробити такої яскравої ілюмінації, як би хотілось, не запросив оркестру. Жіноцтво виявляло невдоволення. Зате весілля в моєму домі було осяяне щастям.

СКАРГА КАМЕНЯ

Наваль та Вімаль на прогулянці заглибились у розмову. Наваль звернувся до товариша:

— Але ж, що не кажи, Вімалю, а в служінні літературі теж чимало від мирської суєти!

— Ні, друже! Коли присвячуєш себе літературі, то ніби вступаєш до спілки тих, хто мовчки, але безупинно вболіває за все, що діється в цілому світі.

— Добре. Тоді поясни мені, що саме тебе приваблює в літературі. Яку літературу ти любиш?

— Моє серце найбільше хвилюють сумні мелодії і перекази з давніх, минулих часів.

Наваль засміявся, та сміх швидко зник з його уст.

— А що ж залишається нам, індійцям? — сказав він. — Виспівувати дозволених пісень про славне минуле та оплакувати сумне наше сьогодення. Але ж це просто втеча від проблеми, щось на зразок якогось там гашишу, чи що!

Вімаль розгубився. Ніколи ще йому не доводилося чути від свого завжди добродушного друга такої різкої оцінки його, Вімалю, поглядів. Йому стало сумно. І коли Наваль запитав його:

— Ти куди зараз? — то Вімаль відповів:

— Піду пройдуся трохи, пізніше зустрінемося на березі Ганги.

Наваль пішов тоді в другий бік.

Роздумуючи про своє, Вімаль ішов собі та йшов, аж поки, огледівшись, побачив, що опинився в досить такти безлюдній частині міста. Просто на вулиці перед ним лежало старе поламане ліжко з провислою, дра-

ною мотузяною сіткою. Ніби очікуючи милостині, роз-
завила неподалік свій голодний рот прикрита соломою
жалюгідна хижка, біля якої, немов слуги, яких зне-
нацька захопив сон, розкидані вусібіч валялись зубила
та молотки, чашка для води та два чорних великих ка-
мені. Довкола Вімаль нікого не помітив і, ніби скоряю-
чись чийомусь запрошенню, сів на один з каменів. На-
стала тиша. Раптом Вімалеві здалося, що один з каме-
нів щось тихенько промовив. Він прислухався.

«Я був частиною рідної мені скелі. Митець! Навіщо
привіз ти мене сюди й кинув напризволяще? Людська
злість зі скреготом вгризається в моє тверде серце.
Я потрапив сюди не тому, що скорився твоїй силі, а
передусім через те, що спокусився твоїми обіцянками,
сподівався, що перетворюсь згодом на чудову статую.
Заради цього я без вагань погодився віддати своє тіло
на жорстокі тортури. Серце моє раділо, що після
страждань, які мусить перетерпіти моє тіло, прийде
бажана й очікувана винагорода, у вигляді захоплених
вигуків і високих похвал на мою адресу. І я думав, що
потім завжди серце моє сповнюватиме радість, коли я,
височіючи над натовпом мовчазною статуєю, буду чути
ці вихвалання... Але ж який ти негідник! Кинув мене
біля дверей, мов якийсь черепок. Скільки мені ще ле-
жати отак, лише мріючи про майбутнє?»

Скарга каменя розгнівала Вімалю. Та й справді у цій
скарзі наче злились якісь настрої з минувшини і сум,
саме те, чим найбільше насолоджувалась Вімалева ду-
ша. Почуття так завирували в ньому, що він не міг вже
стриматися і кинувся до хижки різьбяр, щоб від іме-
ні каменя висловити йому всі скарги й нарікання.

— Слухай, шановний, ти скільки часу тримав без
ужитку цей камінь? Подумай лишень, що діється у
нього в душі? І що думає він про тебе, людину, яка
не поспішає перетворити його на прекрасну статую? —
Вімаль говорив досить гостро.

Закутана у благенську тканину хирлява постать, важко кашляючи, відповіла:

— Пане, а ви самі щось у мене замовляли?

— А ти б не чекав замовлення. Хтось потім знайшовся б, що купив би статую. А то ось поглянь, скільки часу лежить вже цей камінь, скаржитися на свою долю і кляне тебе,— промовив Вімаль.

Скульптор відкашлявся, сплюнув, а тоді відповів Вімалеві:

— Ви з багатих людей, пане. Ваша співчутлива душа тонко відчуває плач каменя, пісні хвиль, сміх вітру та інші такі ж ніжні звуки, що приковують до себе вашу увагу і викликають високі почуття. Сумне захоплює і хвилює вас. Але чи помітили ви хоч коли-небудь мовчазний плач страждених людських сердець? Чи допускаєте ви в свою душу оту печаль і чи є на світі більша печаль за їхню?

Від цих слів скульптора в душі Вімаля раптом зовсім змінилися всі його уявлення про мистецтво, його захоплення минувшиною з сумними мотивами, в ньому прокинулось бажання активної діяльності. Схвилюваний, він, де стояв, там і сів просто на голу долівку в хижці.

ЦІНА МОЛОКА

1

Зараз у великих містах з'явилися акушерки, доглядальниці й лікарки, але на селі й досі при пологах незамінними лишилися жінки з касты підмітайлів. І мало надії, що найближчим часом становище зміниться.

Махешнатх, місцевий поміщик, людина освічена, визнавав необхідність якихось зрушень у такій важливій справі. От тільки як подолати майже непереборні труднощі? Акушерки не дуже квапились їхати на село, а якщо котрась після довгих умовлянь і погоджувалась, то вимагала такої платні, що Махешнатх змушений був махнути рукою на свої погляди. А щодо лікарок, то він навіть не наважувався й підходити до них, бо, як здогадувався, щоб їм заплатити, довелося б продати що-найменше півмастку.

Отож усе лишилось, як було, а коли після трьох дочок у поміщика народилася четверта дитина, син, знову згадали про Бгунгі, дружину підмітайла Гудара.

Діти чомусь найчастіше народжуються вночі. От і цього разу вже повернуло далеко за північ, коли прибіг Махешнатхів слуга і здійняв такий гармидер перед його хижкою, що побудив сусідів. Уже з одного цього стало зрозуміло, що в пана народився син, бо якби була дочка, слуга покликав би Бгунгі нишком, без зайвого галасу.

В родині Гудара вже не один місяць очікували цієї радісної події. Одне тільки непокоїло: а що, коли народиться четверта дочка? Тоді, крім рупії та простенького сарі, ніякої іншої винагороди від пана їм не бачити... Про це Гудар і Бгунгі говорили мало не щодня, сварилися, билися об заклад, доводячи кожне своє.

— Якщо й тепер буде дівчинка,— заявляла дружина,— я й на очі не поткнуся людям. Присягаю тобі! Нікому й на очі не поткнуся! Але з усього видно, що треба сподіватися хлопчика. Далєбі, буде хлопчик.

— А я кажу — буде дівчинка! — заперечував Гудар.— Неодмінно буде. Якщо ж народиться хлопчик, я зголю вуса, от моє слово! Щоб я з місця не встав, коли брешу!

Але Гудар казав це просто так, всупереч своєму бажанню. То була маленька хитрість: тим він хотів іще більше зміцнити впевненість дружини, за якою завжди було останнє слово, щоб сила її волі вплинула на щасливу розв'язку.

І ось тепер, зачувши голос посильного, Бгунгі переможно глянула на чоловіка:

— А я тобі що казала! Тепер зголюй вуса! А ти ще й слухати не хотів, що народиться хлопчик, все своїм правив! Зараз же зголюй вуса, а то я сама тобі їх вискубу, жодної волосинки не zostавлю!

— Та годі, годі вже! — відмагався Гудар.— Якщо тобі так хочеться, то можу й зголити, але все одно днів через кілька вони знову відростуть. Тільки цур, домовляємося заздалегідь: із того, що тобі дадуть у пана, половина моя!

Бгунгі зсукала чоловікові дулю й подалася до поміщицької садиби, кинувши тримісячне немовля на чоловіка.

— Жінко, та почекай! — гукнув навздогін їй Гудар.— А як же дитина? Адже і я мушу сходити й привітати пана із щасливою подією!

Бгунгі обернулася й кинула:

— Нічого йому не станеться. Полежить якусь часину й саме. А повернусь, тоді вже й погодую його!

Цього разу в поміщицькій садибі Бгунгі шанували особливо і догоджали їй, як могли. Вранці давали харіру¹, опівдні годували пухкими хлібцями з халвою. Так само було і під час обіду й вечері. Не сидів голодним і Гудар.

Бласну ж дитину Бгунгі випадало годувати тільки двічі на день, рано-вранці і пізно ввечері, та й то коров'ячим молоком, бо своїм годувала народженого під щасливою зіркою синочка шановного Махешнатха. Ніщо не змінилося й після дванадцяти днів. Породілля, хоч жінка ще міцна й здорова, цього разу втратила молоко. Раніше, коли народжувались дочки, молока було надміру, воно їй навіть шкодило, а тепер воно пропало. Тож і довелося Бгунгі бути при паничеві ще й годувальницею.

— Бгунгі! — бувало, починала господиня. — Вигодуєш мені дитину, до смерті лиха не знатимеш. П'ять бігхів землі відріжу тобі на довічне користування. Навіть онуки твої матимуть з чого жити!

А тим часом бідолашний син Бгунгі не приймав коров'ячого молока, без кінця мучився животом і з кожним днем марнів і худнув. Проте мати мало зважала на це.

— Господине, — якось звернулася вона до своєї пані, — а на пострижини подаруєш мені браслети? Треба, щоб і в мене якісь були, адже ж так?

— Атож, атож, — відразу погодилася та. — Неодмінно подарую! Які б ти хотіла: срібні чи золоті?

— Та що ви, господине! — аж наче вжахнулася Бгунгі. — Як же я-вийду на люди зі срібними браслетами? Та мене ж на глум піднімуть! Ні, якщо вже мати браслети, то золоті!

¹ Харіра — солодка страва з молока.

— Гаразд, будуть у тебе золоті. Моє слово тверде.

— А на синове весілля подаруєте мені намисто, а Гударові перстень, гаразд?

— Гаразд, аби лише діждатись того дня.

Бгунгі стала ніби другою господинею в поміщицькій садибі. Служниці, слуги, куховарка — всі слухались її, та й сама господиня рахувалася з нею. Якось Бгунгі не попустила навіть самому Махешнатхові, але той не образився, тільки засміявся у відповідь. Мова зайшла саме про сільських повивальниць, і Махешнатх докинув:

— Як би світ не змінювався, але якщо ти народився підмітайлом, то підмітайлом і помреш! Зробити з нього людину неможливо.

На що Бгунгі відрубала:

— Ви вже пробачайте, але саме підмітайлам ви повинні дякувати, що вони роблять з ваших дітей великих людей! Скажете — ні?

За інших обставин Бгунгі довелося б поплатитися через свій надміру довгий язик, але цього разу Махешнатх тільки затрусився від сміху і промовив:

— Ну й ну! А я й не знав, що ти, Бгунгі, така в нас розумна!

3

Та втішатися своєю владою Бгунгі довелось недовго. Не минуло й року, як сільським ревнителям віри почало колоти очі те, що високородного хлопчика годують й доглядає жінка з низької касты. Пандит Мотерам Шастрі поставив Махешнатхові вимогу, щоб той здійснив очищувальний обряд і влаштував покайну учту, а Бгунгі щоб більше не наближалася до хлопчика. Махешнатх тільки посміявся з поради щодо очищення й покути, а тоді спробував присоромити брахмана:

— А ви непогано придумали! Вчора хлопчик ще міг

пити молоко годувальниці, а сьогодні воно вже йому шкодить, бо жінка нечиста? Нічого не скажеш, дивна у вас віра!

Мотерам Шастрі труснув своїм священним чубом:

— А таки так! До вчорашнього дня його справді годувала нечиста. Але вчора — це вчора, а сьогодні — це сьогодні! Он, скажімо, в Джаганнатхпурі і високо-родні, і низькородні можуть їсти разом, а тут так не заведено. Коли занедужаєш, то сідаєш до їжі в одязі, споживаєш найубогіше їство. А коли вже одужав — знову твердо треба дотримуватися всіх приписів і звичаїв, дбати про честь своєї касты.

— То виходить, що й звичаї можуть час від часу змінюватися? Сьогодні годиться одне, а завтра — зовсім інше?

— Так, певно, що так! Для правителя закони одні, а для його підданих — інші. Багатим приписується одне, біднякам знову-таки інше. Знатні їдять що хочуть і з ким хочуть, родичаються з ким заманеться. Для них немає обмежень, бо вони всевладні. Заборони і обмеження — для тих, хто стоїть нижче від них.

Що було діяти? Очищувального обряду не відбували, але Бгунгі довелося зійти зі свого престолу. Щоправда, подарунків їй надавали стільки, що сама вона не могла їх донести. Були серед них і золоті браслети, а замість сподіваного одного — аж два сарі і то не якісь прості й драні, а новісінькі, гарні, дорогі, зовсім не такі, як дарували раніше, коли народжувались дівчатка.

4

Того самого року спалахнула епідемія чуми, і одним з найперших забрала Гудара. Бгунгі овдовіла, і дехто сподівався, що тепер вона не зможе провадити чоловікової роботи й перейде знову до своїх батьків.

Не один радив їй зробити саме так, переконував навіть староста касти, проте Бгунгі залишилася в своїй хижці. Чоловікову роботу вона взяла до своїх рук.

Так минуло п'ять років. Син її, Мангаль, худенький, хворобливий хлопчик, почав уже бігати. Супроти поміщицького сінка Суреша він був наче обскубане курча.

Якогось дня Бгунгі заходилася чистити стічний жолоб на подвір'ї Махешнатха. Грязюка, що не один місяць збиралася в ньому, забила його, і вода почала заливати подвір'я. Взявши бамбукову тичку, Бгунгі почала проштовхувати її в жолоб, намагаючись пробити товстий шар грязюки. Зненацька, коли рука її по лікоть опинилася в тому жолобі, жінка скрикнула й висмикнула руку. З жолоба відразу ж виповзла потривожена гадюка. Збіглися люди, гадюку вбили. Ніхто не звернув особливої уваги на подію, думаючи, що то звичайний собі водяний вуж, але невдовзі, коли жінку почало корчити, люди зрозуміли, що змія була отруйною. Бгунгі так і не вдалося врятувати.

Мангаль осиротів зовсім. Цілісінькі дні він вештався біля поміщицької садиби, де для нього не бракувало недоїдків, яких, певно, вистачило б нагодувати й десяток таких, як він. Отож голодний він не був. Тільки одне не подобалось Мангалеви: те, що їсти йому подавали в черепку. Адже всі їдять з гарних тарілок, чому ж він мусить їсти з якогось черепка?

Він не знав, що існує різниця між ним та іншими, але сільські дітлахи не проминали нагоди нагадати йому про це, дражнили його, кривдили. Ніхто не хотів із ним гратися. У вічі казали хлопчикові, що навіть мата, на якій він спить, нечиста.

Хлопчик знайшов собі притулок під деревом нім, що росло навпроти поміщицької садиби. Подерта підстилка, кілька глиняних черепків та поношене дготі, що його раніше носив Суреш, ото і все його майно,

весь скарб. Притулок під деревом служив для нього в будь-яку пору: і влітку, і взимку, і в дощовий сезон. Йому дошкуляла спека, пронизливий холод, зливи, але, на щастя, все те тільки загартувало його, і він навіть здоровішав. До того ж у нього появився і приятель, сільський пес, який у Мангалі знайшов для себе оборонця від несамовитих чотириногих родичів, що доти не давали йому спокою. Хлопчик і пес споживали одну їжу, спали на одній підстилці, навіть були чимось схожі між собою. І без слів розуміли одне одного.

Проте терпимість, з якою ставився до Мангалья Махешнатх, знову колола очі богобоязким жителям села. Те, що Мангаль живе біля самої поміщицької садиби, а не за п'ятдесят кроків від неї, як велить звичай, видавалося їм нечуваним зухвальством. «Тьху і ще раз тьху! Якщо так триватиме й далі, то, вважай, кінець вірі! Ми розуміємо, що й підмітайлів, як і всіх людей, створив бог, і нічого проти них не маємо. Але ж слід і дотримуватися звичаїв, дбати про честь громади. Тепер хоч і не підходь, якщо ти праведна й благочестива людина, до садиби Махешнатха. А він же господар у селі, чи ж мало трапляється справ, які треба залагоджувати з ним? А як тут підеш до нього, коли аж самому гидко, бо перед його садибою окублився нечистий хлопчик?»

А Мангаль і його пес Томмі стали тим часом нерозлучними друзями.

— Ну, друже, — звертався інколи до пса Мангаль, — посунься-но трохи, дай і мені лягти. А то зайняв усю мату, а мені де хочеш, там і лягай.

Томмі скимлів, метляв хвостом і, замість того, щоб відсунутись, ліз до хлопчика, намагаючись лизнути його в обличчя.

Вечорами Мангаль ходив до занедбаної тепер хижки, де колись мешкав з батьками, дивився на неї і плакав. У перший же рік його сирітства завалилася

стріха, в другий — стіна, а тепер від хижки майже нічого не лишилось — тільки стриміли пообвалювані рештки стін та де-не-де стирчали кілки. А колись же в ній було йому так добре, тут він знав материнську ласку. Хлопчик знов і знов приходив до тих руїн, до них його гнали спогади. Мангаль у супроводі нерозлучного пса залазив на обвалену стіну й поринав у роздуми про минуле. Про невеселе завтра. А Томмі стрибав довкола нього, марно силкуючись забратися йому на коліна.

5

Якось Мангаль стояв оддалік і дивився, як кілька дітлахів граються. Серед них був і Суреш, панич. Чи то він змилювався, чи то не вистачало одного гравця, сказати важко, тільки Суреш запропонував хлопчикам прийняти до гри й Мангалья, адже тут їх навряд чи хто побачить.

— Гей, Мангалью! — гукнув він. — Хочеш з нами гратися?

— Ні! — відповів Мангаль. — Ще побачать, то шкуру з мене спустять. Тобі що, ти знайдеш, як викрутитись.

— Та хто тут тебе побачить? — переконував його Суреш. — Іди скоріше, будемо гратися в вершників. Ти будеш конем, а ми на тобі їздитимемо.

Мангаль недовіжливо запитав:

— А я теж буду їздити чи тільки вас кататиму?

Хлопчики трохи збентежились: про таке ніхто з них і не подумав. Суреш повагався, а тоді сказав:

— Та ти при своєму глузді? Хто ж тобі дозволить сісти на себе? Адже ти — підмітайлів син!

Та Мангаль на таке не погоджувався.

— А хіба я кажу, що я не підмітайлів син? Але ж моя мати тебе вигодувала, хоч сама теж підмітайло. Не

возитимете мене, то і я вас не буду возити! А то, бач, які хитрі! Самі хочуть кататися скільки влізе, а я щоб був конем... Так не піде, на це я не згоден.

Суреш розсердився, кинувся до Мангалья, щоб спіймати його, але той відбіг.

Суреш посунув за ним, мов той паровоз, але нічого з того не вийшло. Та й хіба дивно: адже Суреш був неповороткий, він скоро захекався й зупинився.

— Мангалью,— погрожував він,— погоджуйся, кажу тобі. А то спіймаю — тоді начувайся!

— Я погоджуся, якщо й ти будеш конем! — відказав Мангаль.

— Гаразд, потім і я возитиму.

— Ні, ти піддуриш, я знаю! — вправся Мангаль.— Спершу мене повози, а тоді вже я тебе возитиму. Інакше не хочу.

Щиро кажучи, Суреш і справді думав схитрувати й не дотримати своєї обіцянки. На Мангалеву зухвалу вимогу він обурено повернувся до товаришів:

— Ні, ви бачили такого? От мерзенний підмітайло, ще й губу копилить!

Дітлахи оточили Мангалья, спіймали і змусили його побути конем. Суреш миттю опинився в нього на спині.

— Гаття, конячино, гаття! — поганяв він.

Мангаль провіз його кілька кроків, але відчув, що спина от-от переломиться від такого непосильного тягаря, і враз зупинився, Суреш через його голову беркицьнувся об землю й голосно заплакав.

Мати Суреша почула той плач. Її чуйне вухо вловило характерний синів плач, що нагадував свист паровоза на вузькоколіїці.

Вона гукнула служниці:

— А сходи-но поглянь, що там скоїлось! І взнай, хто його скривдив!

Тут надбіг, розмазуючи по щоках сльози, і сам Суреш. Завжди, коли з ним щось траплялось, він щонай-

перше летів до матері. Та втішала його, натоптувала всілякими ласощами, і тоді хлопець ватихав. Навіть у свої вісім років Суреш був на диво тупий. Надмірна матеріна турботливість діяла на його розум точнісінько так, як і надмірне харчування на тіло.

— Чого плачеш, синку? — кинулась до нього мати. — Хто тебе скривдив?

— Мангаль доторкнувся до мене!

Мати не йняла віри: адже Мангаль завжди був такий чемний і, здавалось, не здатен скривдити й мухи. Та Суреш почав божитися, і мати повірила. Вона тут же підкликала Мангалья і накинулась на нього:

— Ти що ж це, капоснику, виробляєш, га? Скільки я тобі казала, щоб не чіпав Суреша? А ти посмів навіть торкнутися його? Невже забув? Кажі!

— Не забув, — пробелькотів Мангаль.

— Навіщо ж тоді торкався його?

— Я його не торкався.

— Он як! А чого ж він плаче?

— Упав, через те й плаче!

Сурешова мати аж стонулась від люті: от клятий хлопчисько! І як на те, навіть ударити його не можна, бо потім не відмиєшся від цього нечистого. Взяти дрючка та оперіщити його теж не годиться, бо все одне нечистість перейде і по дрючку. Отож жінка дала вихід своїй люті через лайку і прокльони, на які тільки спромоглася. Вилаявши хлопчика, вона наказала забиратися геть, щоб її очі більше його не бачили.

— Іще хоч раз побачу, що ти біля садиби тиняєшся, то начувайся! Геть розтовчу твій поганий писок! Ти диви на нього — їсть дармовий хліб, а сам так і норовить учинити якусь капость!

Мангаль слухав її і не виправдувався — не стільки з подиву, скільки з остраху. Мовчки згорнув свою мату, перекинув через плече рване дготі, взяв свої черепки й зі слізьми на очах повільно пішов геть від са-

диби. Сюди він уже ніколи не повернеться, вирішив він, навіть якщо й доведеться помирати голодною смертю. Бо хіба це життя? У всьому селі немає йому де притулитись! Хто захоче прихистити підмітайла?

Заплаканий хлопчик пішов до рідної хати, від якої залишилися тільки руїни: там спогади про щасливі минулі дні могли хоч трохи втішити його.

Невдовзі його наздогнав Томмі, який уже розшукував свого приятеля. Обов, і пес, і хлопчик, зраділи цій зустрічі і хоч ненадовго, але забули про всі свої злигодні й скруху.

6

Разом із днем, що поволі згасав, згасало в Мангалеві й почуття заповідної йому смертельної кривди. Те почуття вже не терзало його так болісно, як раніше. Зате все дужче починав дошкуляти голод. Хлопчиків погляд мимоволі зупинявся на черепках, з яких він звичайно їв, і Мангаль скрушно думав, що на його місці під деревом йому, певно, вже досі винесли б залишки ласощів, які не доїв Суреш. А тут де ти поїси, хто тобі щось винесе?

— То як, песику, дуже хочеться їсти? — звернувся він до Томмі. — Ти можеш збігати на старе місце і там підживитись. А я вже ляжу спати голодним.

Томмі заскавулів, наче хотів сказати:

«Кривду нам доведеться терпіти все життя, але ти не занепадай духом. Краще із мене бери приклад: мене лають, кленуть, лунцюють, я скавучу, але невдовзі вабуваю про все і знову лащусь до свого кривдника. Так уже нам на роду написано, друже, терпіти всіляку кривду».

— Ти б збігав та поїв, що там є, — мовив собаці Мангаль. — А про мене не турбуйся, яюсь перетерплю.

Томмі своєю собачою мовою заперечив:

«Сам я нізачо не піду. Якщо йти, то тільки разом!»

— Я не піду.

«Тоді і я не піду».

— З голоду здохнеш!

«А ти, гадаєш, виживеш?»

— Яке кому діло до мене? Ніхто за мною не плакатиме, навіть якщо й помру.

«А за мною хто плакатиме? Любив я восени одну сучку, а вона втекла з іншим псом. Добре, що цуценят мені не залишила, а то хоч іди та топись. Що б я з ними, п'ятьма, сам робив?»

За мить голод наптовхнув їх на припущення:

— А господиня, певно, давно вже шукає нас. Як ти гадаєш, Томмі?

«Авжеж, що шукає. Всі вони вже, мабуть, повечеряли, а служник прибирає зі столу недоїдки та й думає собі: «А куди ж це вони запропали?»

— А ти пам'ятаєш, скільки на їхніх тарілках залишалося масла і ще того, смачного, як же воно?.. Ага, згадав — сметани?

«А тепер усе викинуть у помийницю...»

— А може, ти збігаєш і подивився, чи ніхто нас не шукає, га?

«Отакої! Хіба ти якийсь жрець, щоб вони шукали тебе? Гукнуть раз, побачать, що нема, та й підуть собі в дім. А рештки з тарілок викинуть, і по всьому!»

— Ну що ж, тоді ходімо! Але щоб знав, Томмі, на очі їм я потикатись не буду. Покличе мене хтось — вийду, а ні — піду собі назад. Чув?

Вони обережно підійшли до будинку Махешнатха і зачаїлися в темряві. Та за хвилю пес не витримав і нишком прослизнув на подвір'я. Махешнатх і Суреш ще сиділи за вечерею. Томмі тихенько спинився на ганку, хоч і побоювався, що може дістати дрючком по спині, якщо його тут побачать.

Чути було, як перемовляються слуги.

— Вже вечір, а Мангаль щось не видно ніде,— сказав один.— Господиня його насварила, то, певно, злякався і кудись утік.

— Так йому й треба,— докинув інший.— А то цілісінький день вертиться перед очима той посмітюх...

Мангаль ще більше похнюпив голову й відступив далі в темряву. Його сподівання розвіювались, як дим.

Махешнатх підвівся з-за столу. Зараз він поміє руки, запалить люльку й піде спати. Суреш теж невдовзі засне біля матері, слухаючи якусь казку. Кого обходить, що неподалік никає голодний Мангаль? Усі про нього забули. Минуло стільки часу, а хоч би хто-небудь згадав про нього! Ніхто не покликав...

Мангаль постояв іще трохи, потім важко зітхнув і хотів уже був піти геть, як помітив служника, що на пальмовому листку виносив з дому недоїдки.

Хлопчик і не помітив, як вийшов на світло.

— Е-е, та ти тут? — здивувався служник.— А ми думали, ти десь подався звідси. Бери, їж! А я вже збирався викинути.

— Я вже давно тут стою,— озвався Мангаль.

— Чого ж не озивався?

— Боявся, що мене наб'ють.

— Ну гаразд, їж!

Служник поклав листок з недоїдками на долоні хлопчика. Той жалібно і вдячно поглянув на нього.

Підбіг Томмі. Обоє вмостилися під своїм деревом і заходилися їсти. Мангаль погладив собаку по голові:

— То як, песику, таки страшна штука голод? Нехай і з лайкою, а дали нам поїсти. А то хоч помирай...

Томмі помахав хвостом.

— Моя мати вигодувала Суреша своїм молоком!

Пес знову помахав хвостом.

— Кажуть, матеріному молоку ціни немає. А мені, сам бачиш, яка дяка!

Томмі втретє помахав хвостом.

Уже з самісінького ранку в селі радісне пожвавлення і метушня. Глиняні хижки і ті, здається, усміхаються. Ще б пак, адже сьогодні в село прибуває загін добровольців, учасників сатьяграхи¹. На подвір'ї в старости Кодаї напнули великий навіс, і люди не перестають зносити борошно, масло, овочі, солодке й кисле молоко — то все пригощення для учасників ходу. І в кожного на обличчі прозирає радість, піднесення, захват. На що вже пастух Бінда, що наче крізь землю провалиювався, коли прибувало начальство й посилало до нього по молоко, і той власноручно приніс два глечки солодкого й кислого молока. А гончар, що в таких випадках теж тікав із дому, для цієї нагоди позносив під накриття весь посуд, який тільки мав. Сільський перукар та носії, що їх іншої пори не дошукався, поприбігали самі й пропонували свої послуги. І якщо хто й був у селі засмучений та невеселий, то це старенька Нохрі. Вона сиділа на порозі своєї хижки, і старечими, сімдесятирічними очима дивилась на метушню довкола себе, й переживала душею: бо що вона може понести до двору старости Кодаї і сказати: «Ось прийміть і моє!» У неї ж дома і макового зерняти немає!

¹ С а т ь я г р а х а — пропагована Махатмою Ганді тактика ненасильницького опору й громадянського непослуху як основного засобу боротьби проти англійського панування в Індії. Шляхом такого опору передбачалося морально впливати на колонізаторів. Сатьяграха знаходила вияв як в особистих (наприклад, голодовки протесту проти політики англійських властей, залишення урядової служби), так і в масових діях патріотів (мирні демонстрації, бойкот урядових підприємств, закриття лавок і крамниць, несплата податків тощо).

Проте Нохрі знала й кращі дні. Колись і в неї водились грошенята і була сім'я. Все село шанувало її корилось їй. Кодаї перед нею й писнути не смів. Хоч вона й жінка, а однак далеко було до неї деяким чоловікам. Не раз траплялося, що її чоловік спав у хаті а вона йшла стерегти поле. Всілякі суперечки та сварки теж завжди залагоджувала сама. Чи то грошові справи, чи що б там не було — вона тримала в своїх руках. А тепер усе господь забрав у неї. Ні багатства того нема, ні сім'ї. Одне їй тепер лишилося — гірко оплакувати минуле. Очі в неї майже не бачать, вуха нечують, підвестися з місця — і то на превелику силу може. Якось дотягує останні дні. А тим часом зійшла щаслива зірка Кодаї. Тепер тільки й чути, що Кодаї та Кодаї, всі його питають, усім він потрібен. От і сьогоднішні приготування відбуваються на його подвір'ї а стара Нохрі не потрібна нікому. На цю думку її чуле, щедре серце наче пригнітило важким каменем «О господи! Якби ти не зробив мене такою вбогою, то сьогодні і хижка моя була б помазана, і на моєму подвір'ї лунала б музика, а я наготувала б смачних хлібців, різних ласощів та ще обдарувала б своїх гостей пригорщею монет».

Їй пригадався день, коли вона разом зі своїм старим вирушила за двадцять косів від свого села тільки для того, щоб побачити Махатму Ганді. І сьогодні ж та радість, той же благоговійний захват, те ж піднесення затигли її серце, так само, як життєдайні дощові хмари затигають небо.

До неї підійшов Кодаї й прошамкотів баззубим ротом:

— Сестро, до нас прибуває загін Махатми. Ти щось маєш дати йому? -

Нохрі зміряла старосту презирливим поглядом. Нелюд, умисне прийшов дошкулити їй, принизити, показати свою вищість. І вона гордовито відповіла:

— Те, що я маю дати, я дам сама. А з тобою про це не хочу й говорити.

Кодаї усміхнувся:

— Та я не скажу нікому, щира правда, сестро! Діставай-но свій заповітний горщечок, доки йому лежати? Якщо ніхто нічого не принесе, ганьба буде на все село.

Нохрі відрубала:

— Не посипай сіллю рани, чоловіче добрий. Якби господь залишив мені щось, тобі не довелося б нагадувати. Всякого люду перебуло на моєму подвір'ї: і святих, і аскетів, і прочан, і поважних панів. Та от, сам бачиш, перемінилися часи!

Кодаї зніяковів. Його обличчя ніби ще більше зморщилось.

— Не гнівайся на мене, сестро, я пожартував. Я тільки так сказав, щоб ти потім не закидала мені, ніби я нічого не говорив тобі.

Мовивши це, Кодай пішов. А Нохрі сиділа й дивилась йому вслід. Та його насмішка здалась їй змією, що звивалася біля її ніг.

2

Нохрі все ще сиділа на порозі хижки, коли зненацька залунали крики: «Ідуть! Ідуть!» І справді, за західною околицею села піднімалась хмара куряви, немов і земля, вітаючи подорожніх, осипала їх дощем із коштовних пилинок. І старе й мале кинуло свою роботу й побігло назустріч гостям. Невдовзі завиднівся триколірний прапор. Він майорів на вітрі, немов то сама свобода зі свого високого трону благословляла всіх.

Жінки завели величальну пісню. Невдовзі вже можна було й розгледіти добровольців, що йшли колоною по двох. На кожному сорочка з грубого домотканого полотна, на головах — гандистські шапочки, збоку ви-

сять полотняні торбини, в руках нічого не було, немов ними вони мали пригорнути до своїх грудей свободу. А тоді долинули й звуки пісні. Дужі чоловічі голоси натхненно співали патріотичну пісню, і вона запалювала, розбурхувала, змушувала радісно тріпотіти серця:

Колись був вільний наш славний народ,
Та ми рабами мерзенними стали.
Колись ми за волю платили життям,
А нині рабами безправними стали.

Селяни вибігали назустріч загонові й захоплено вітали його. Добровольці були закіптюжені з далекої дороги, стомлені, губи в них позапикалися, пошерхли, обличчя почорніли, але в очах немов палахкотіло полум'я свободи.

Жінки співали, дітлахи гасали уздовж колони, а чоловіки обмахували подорожніх своїми накидками. Під час цієї урочистості ніхто й не згадав про стареньку Нохрі, котра, зіпершись на свій ціпок, стояла позаду всіх і ніби благословляла тих, що проходили повз неї. На її очах блищали сльози, обличчя сяяло величною гордістю, ніби вона була якоюсь царицею, а ці юнаки її дітьми. Ще ніколи вона не відчувала в собі такого піднесення, такого припливу сил, таких гордощів.

І раптом Нохрі відкинула свій ціпок і крізь натовп упевнено рушила до гостей, немов разом із ціпком позбулася й тягара старості і злигоднів. Якусь мить лагідно дивилась на добровольців, дивилась пильно, немов вбирала в себе їхню молоду силу, а тоді почала танцювати — і то так, як танцює молода, вродлива жінка, сп'яніла від кдхання і щастя. Люди розступилися, утворили невелике коло, і в ньому старенька Нохрі показувала всім, на що здатна. В пориві невимовної радості й веселощів вона забула всі свої злигодні й горе. В її висхлому тілі, досі такому немічному і кволому, де й узялися гнучкість і жвавість.

Спершу люди дивилися на неї, поблажливо всміхаючись, як дивляться діти на мавпочку, що вистрибує перед ними, але поступово повинь її невідомого захвату затопила і їх. Людям уже здавалося, ніби вся природа завирувала раптом у нестримному танці.

— Та досить уже, досить! — вгамоняв її Кодаї.

Нохрі тільки гукнула до нього:

— А ти чого стоїш? Приєднуйся й собі, побачу, як ти в нас танцюєш!

— Отакої! — відмахнувся Кодаї. — Чого це я буду танцювати на старість?

Нохрі на мить спинилась.

— То невже ти навіть сьогодні відчуваєш себе старим? А я, щоб ти знав, знову стала молодою! Старість де й поділася! Невже твої груди не повнить сила, коли ти бачиш цих багатирів? Адже вони поклялись позбавити нас горя і злиднів, нас, що задарма гнемо спина на багатіїв, нас, що стільки переслухали їхньої лайки та образ. Тепер ці хлопці покладуть край насильству! Тож невже ми з тобою такої миті можемо залишатися старими? Хто, як не ми, знає, що таке голод? От скажи мені щиро, чи серед усіх цих людей є хоч один, хто хоча б півроку наїдався досхочу, висипався досхочу чи пам'ятає, яке на смак масло? За полє ми раніше платили три рупії, а тепер мусимо платити дев'ять, а то й усі десять. А земля хіба нам золото родить? Ні, тільки витягує останні жили. А ми те все терпимо. Інший на нашому місці давно повалив би таку владу або ж сам загинув би. Дякувати Махатмі та його сподвижникам, що вони розуміють нашу біду, наші страждання і хочуть допомогти нам. А всі інші знають тільки наживатися на нас...

Обличчя добровольців проясніли, серця були сповнені відваги. Добровольці заспівали знову:

Вітчизна вільна була колись,
І знов до життя ми повстали!..

На подвір'ї Кодаї, освітленому смолоскипами, зібрався люд з кількох довколишніх сіл. Після того як добровольці пригостилися, почався мітинг. Підвівся ватажок загону:

— Брати! Повага й щирість, з якою ви зустріли нас, сповнює наші серця впевненістю, що кайдани рабства будуть невдовзі розірвані. Багато я перебачив країн на Сході й на Заході і зараз із повним правом можу сказати, що нідє в світі немає таких простих, таких працьовитих, таких чесних і благочестивих людей, як у нас. Не буде перебільшенням, якщо я навіть скажу, що ви не люди, ви — боги. Вам огидні швидкоплинні втіхи, марна розкіш та згубне пияцтво. Ви прагнете чесно трудитись і скромно жити. Але ці ваші душевні чесноти — ваша покірливість, слухняність, — найбільше й вадять вам. Не кривдьтеся на мене, коли я вам скажу, що ви не вмієте жити на цьому світі, вам слід було народитись на небесах. Тож я і кажу, що ви не люди, а боги...

Орендна плата піднімається, наче вода в сезон дощів, а ви хоч би пальцем поворухнули. Урядовці та інші посіпаки оббирають вас, а ви хоч би слово сказали їм. І все це призводить до того, що вас грабують обома руками, та ви наче й не здогадуєтесь про це. Вони відбирають ваш заробіток, розоряють вас, а ви ніби й не помічаєте нічого, живете, заплющивши очі.

Раніше мільйони ваших братів самі пряли, самі ткали полотно і шили з нього одяг і не ремствували, жили. А тепер одєжу вам привозять з-за кордону. Раніше ми самі варили собі сіль, тепер нам її завозять. Варити тут сіль вважається злочином. А в нас же її стільки, що вистачило б усьому світові на двісті років! І тільки на сіль ви витрачаєте сімдесят мільйонів рупій. У нас повнісінько своєї солі на солончаках та

в озерах, а нам її привозять з-за кордону. Ви не маєте, мовляв, права й доторкнутися до своєї солі. Так може дійти до того, що скоро нам заборонять брати воду з колодязів. Невже ви й тоді будете терпіти?

— А що ж тут вдієш? — вигукнув хтось із натовпу.

— Ось воно, ваше лихо! Ви не розумієте, що на ваших плечах тримається вся держава, що господарі усієї країни з її армією, урядовцями, начальниками — ви самі. І все ж ви, знедолені й безправні, помираєте з голоду. А це тому, що ще не усвідомили своєї сили. Зрозумійте: людина, яка не здатна захистити себе, завжди буде жертвою іншої людини — корисливої й несправедливої. А тепер найбільша в світі людина, наш Махатма, важить своїм життям заради вашого блага й щастя. Тисячі юнаків, не вагаючись, готові стати на боротьбу, щоб покласти край вашим безпросвітним злидням. Але де ж ви бачили, щоб хижак, які доти вважали вас покірливими й беззахисними, добровільно випустили здобич із своїх пазурів? Вони спробують будь-що залякати і вас, і нас, ваших оборонців. Але ми стерпимо все, будь-яку кривду. Я звертаюсь до вас: чи згодні ви допомагати нам? Чи захочете ви, як справжні мужчини, захищати себе від неправди, чи, як боягузи, позабиваєтеся в шпарки і проклинатимете свою гірку долю? Зараз саме такий час, коли може вирішитися все. Такої нагоди може більше не бути, і тоді ви все життя проклинатимете свою нерішучість.

Ми боремось за правду і справедливість. Тому й боротися повинні тільки зброєю правди і справедливості. Нам потрібні такі сміливці, котрі б нещадно вигнали зі своїх сердець думки про насильство і злобу, які все знесуть, цілковито покладаючись на бже ім'я. Чи готовий хтось із вас допомогти у цій справедливій борні?

Ніхто не озвався. Запала мертва тиша.

І раптом здійснювся лемент:

— Поліція! Поліція!

Перед людським натовпом з'явився начальник поліції в супроводі загону поліцейських. Заціпенілі люди злякано і стривожено дивились на них, гарячково думаючи, як би його непомітно зникнути.

— Розігнати цих негідників палицями! — наказав начальник поліції.

Поліцейські схопились за палиці, але перш ніж вони встигли підняти їх, люди вже пустилися навтьокі хто куди. Через кілька хвилин подвір'я Кодаї спорожніло, тільки, як і досі, на своєму місці стояв ватажок загону, а за ним сиділи на землі добровольці. Та ще сам Кодаї сидів неподалік від нього, втупивши погляд у землю.

Начальник поліції суворо глянув на сільського старосту:

— То що, Кодаї? Як ти посмів приймати в себе цих негідників?

Кодаї налитими кров'ю очима зиркнув на начальника поліції, але промовчав. Якби ж то він був вільною людиною, а на його плечах важким тягарем не лежала турбота про сім'ю, господарство та ціле село, він би зумів гідно відповісти начальникові поліції! Як ненавидів він зараз своє господарство, що обвило його чорною змією і якому він віддав п'ятдесят років свого життя!

Замість Кодаї відповіла Нохрі, що виступила наперед:

— То це тобі твій червоний тюрбан так заморочив голову, що ти вже й розмовляти по-людськи не вмієш? Чи Кодаї тобі слуга, що ти на нього дереш горло? Живеш на наші гроші, та ще й погрожуєш нам? І не сором тобі?

Нохрі аж тремтіла, як тремтить опівдні у спеку жарке марево. Начальник поліції на мить сторопів, а тоді, певно, вирішив, що йому не личить відповідати якійсь старій жінці, і звернувся до Кодаї:

— А це що за чортиця? Якби наді мною не було бога, я вирвав би їй поганий язик.

Однак старенька Нохрі не вгамовувалась. Зіпершись на свій ціпок, вона люто зиркнула на начальника поліції.

— То як же це так: згадуєш бога і сам ганьбиш його? Твій бог — не наш бог! Твій бог — твої начальники, яким ти лижеш п'яти. Тобі б краще було потонути в смердючій калюжі! Та чи знаєш ти, хто ці люди, що сидять перед тобою? Це ті, хто ладен за нас, бідних, не пошкодувати свого життя. А ти обзиваєш їх негідниками! Ти ще смієш обзивати їх негідниками, коли сам береш хабарі, водишся з картярами, покриваєш злодіїв і грабіжників, кривдиш чесних людей та тільки й знаєш, що плазувати перед панками!

Сміливі слова старої Нохрі підбадьорили селян, і вони стали потроху збиратися знову в гурт. Побачивши, що натовп більшає, начальник поліції кинувся на людей з канчуком. Люди знову кинулися врозтіч. Канчук перешав і Нохрі — наче вогнем обпекло їй спину, в очах потемніло, але, зібравшись з останніми силами, вона закричала:

— Діти мої, чого ви тікаєте? Невже ви прийшли сюди лише дивитись виставу? Через ваше боягузтво вони й поставали левами перед вами! Доки ви терпітимете їхні побої і лайку?

Здоровенний поліцейський щосили штовхнув стару Нохрі. Вона поточилась і впала б ниць, та Кодаї встиг підхопити її, а потім повернувся до поліцейських і з відчаєм крикнув:

— Навіщо ж ви так... стару жінку? Навіщо на ній зганяєте свою злість? Невже ви і справді раби й пе-

рестали бути мужами? Хіба це ваша робота — бити жінок, старих, безпорадних і беззахисних?

Опустившись на землю, Нохрі сказала:

— Якби вони були справжні мужі, то хіба б вони стали рабами? Господи милосердний! Невже напі люди можуть бути такими жорстокими? Нехай уже англійці всяке чинять, у їхніх руках влада. А ви? Ви ж їхні прихвосні, і не бачити вам влади... Правду кажуть: полудивий пес і обсмоктаній кістці радий. Вам би тільки гроші платили, то ви вже й раді стинати голови людям.

Начальник поліції напустився на ватажка загону:

— Хто вам дозволив іти в це село?

— Бог! — спокійно відповів той.

— Ви підбурюєте народ!

— Якщо пояснювати народові його становище — підбурювання, тоді і справді виходить по-вашому.

Селяни знову почали шотроху сходитися докупн. Кодаї, докірливо дивлячись на них, тремтячим голосом заговорив:

— Брати, адже сюди зібрались люди з кількох сіл. Невже ви стерпите ті знущання, які над вами чинять, і підете спокійно спати? Кому жалітися? Начальство не стане нас і слухати. Навіть якщо нас тут і повбивають, воно не скаже і слова. Цим посіпакам усе дозволено. То оце таке наше життя? Та пропади воно пропадом!

Натовп завмер у напруженому чеканні, немов вода, що на мить зупинилась перед перешкодою, щоб потім з новою силою обрушитись вниз. Страх, що скував був людські серця, розвіявся. Обличчя посуворішали. Начальник поліції помітив це і заквапився до коня, а вже тоді наказав заарештувати Кодаї. Двоє поліцейських схопили старосту за руки.

— Не бійтесь, я нікуди не втечу! — мовив їм Кодаї. — А куди йти?

Та не зробив Кодаї і кількох кроків, як двоє його синів, а з ними ще кілька чоловіків кинулися рятувати старого. Тієї ж миті натовп щільно оточив поліцейських.

— Розійдись! — закричав начальник поліції. — Інакше стрілятиму!

Та натовп зустрів цю погрозу вигуками: «Хай живе мати Індія!» — і ще ближче підступив до поліцейських.

Побачивши, що врятуватися втечею вже не вдасться, начальник поліції заговорив ввічливіше:

— Добродію ватажок, люди настроєні войовничо — це до добра не доведе!

— Не бійтесь, — відповів той. — Доки ми тут, ніхто вас не зачепить. Ми до вас нічого не маємо. І ви, і ми однаково страждаємо під п'ятою спільного ворога. І наше спільне нещастя в тому, що ми з вами опинилися в протилежних таборах. — Ватажок звернувся до селян: — Брати! Я вже казав вам, що наша боротьба — це боротьба за справедливість і правду. І в своїй боротьбі ми повинні користуватися зброєю справедливості й правди. Ми не повинні піднімати руку на своїх братів. Ми ні з ким не збираємось битися: ми проти насильства. Якби замість начальника поліції був якийсь англієць, ми так само захищали б і його. Він заарештував старосту Кодаї. Я вважаю це за щастя для Кодаї. Слава тим, хто не шкодує себе задля свободи! Не варто через це хвилюватись чи переживати. Розступіться, і нехай поліція йде своєю дорогою!

Начальник поліції і його супровід рушили з місця, ведучи з собою Кодаї. Вслід їм знову залунав клич: «Хай живе мати Індія!»

— Прощайте, брати! — вигукнув Кодаї. — Стійте непохитно! Господь усім владика!

Обидва його сини зі сльозами на очах ішли за ним і несміливо запитували:

— Батьку, що ж нам робити?

— Покладіться на бога й чиніть так, як личить чоловікам, — відповів той. — Страх — найбільше зло. Виганяйте його з душі, і тоді з вами ніхто нічого не зробить. Правду не подолати!

Ще ніколи досі не відчував себе Кодаї так упевнено серед поліцейських. В'язниця й навіть шибениця навіювали йому тепер не страх, а гордість. Сьогодні він уперше зрозумів, що таке правда, і йому здавалось, що вона, ніби панцир, захищає його.

5

Селянам було соромно, що на їхніх очах поліція безборонно заарештувала старосту Кодаї, що вони не зуміли відстояти його! Люди уникали дивитися одне одному у вічі. Кожен був засмучений, немов без старости раптом осиротіло село.

Несподівано заговорила Нохрі:

— Чого це ви всі носи похнюпили? Збагнули, що вони з нами роблять? Тепер пересвідчилися, що над нами панує не закон, а палиця? А ми, нічого не скажеш, теж гарні: дивимось на свою ганьбу й тільки мовчимо. Якби ми не були такі боязкі та корисливі, нас не шмагали б батогами. Доки ми будемо для них худобиною — доти й годуватимуть нас половою та соломою. А надумаєш брикатись — схопиш батога по спині. То доки ж нам терпіти знущання? Поки будемо мерцями, поти й рватимуть наше тіло різні шуліки. Тож доведіть, що й ви живі люди, що й ви дорожите своєю честю! Покажіть, що і в вас є своя гідність! Бо для чого тоді жити? Навіщо трудитися на полі, заробляти гроші? Щоб і дітей ваших били й топтали, як вас самих? Чого ви боїтеся? Все одно настане день, коли ви помрете, і жалюгідною буде та ваша смерть від не-

дуги! Тож чи не краще геройськи померти за правду? Я вже стара жінка, а й то хочу допомогти борцям за свободу. Коли більше ні на що не буду здатна, то хоч прибиратиму за ними, а ляжуть спати — віялом над ними махатиму.

Старший син Кодаї, Майку, не витримав:

— Та нехай воно горить, таке життя! Невже ти підеш з ними, а ми залишимося, тітонько Нохрі? Адже ми — твої діти і ще живі! Я теж піду, а на хазяйстві залишиться Ганга.

Ганга, його молодший брат, озався благальним голосом:

— Брате, це несправедливо! Ти не можеш залишити мене самого. Якщо на хазяйстві залишишся ти сам, все буде гаразд, а я один не дам йому ради. Може б, я пішов, а ти побув дома?

— Нехай вирішить тітонька, а то так недалеко й до сварки. Як вона скаже, так і буде.

Гордовито посміхнувшись, Нохрі проказала:

— Хто задобрить мене, той і їде!

— То невже і в твоєму суді вершать усе самі задобрювання, тітонько? А я гадав, що ти розсудиш чесно, — відповів Майку.

— Ну гаразд, гаразд! — опиралась Нохрі. — Якщо й мені, старій, перед смертю влада ирийшла в руки, то чого б не пожитись?

З посмішкою озався Ганга:

— Я дам тобі хабара, тітонько! Ось тільки сходжу на базар і принесу гарного тютюню.

— Ну що ж, твоя зверху. Тобі і йти.

— Тітонько! — заблагав Майку. — Це ж несправедливо!

— А чи ти сам розсудив би так, щоб обидві сторони були задоволені?

Ганга схилювався до ніг Нохрі, потім обійняв брата і сказав:

— Передаси завтра батькові, що я пішов з ними.

— Запишіть і мене! — озвався хтось із натовпу. — Мене звати Севарам.

Натовп пожвавився. Севарам вийшов наперед і став біля ватажка загону.

— Записуй і мене! — почувся іще чийсь голос. — Я — Бгджансіх!

Натовпом прокотився здивований гул. Бгджансіх вийшов наперед і теж став поруч із ватажком. Відомий на всю округу силач, він розправив широкі плечі, високо скинув голову. Всім одразу здалося, ніби тут стало вдвічі більше людей.

Почувся і третій голос:

— І мене теж запишіть, Гхуре!

То був сільський стражник. Селяни аж зводились навшпиньки, щоб побачити новоспеченого добровольця. Всі не йняли віри, що і Гхуре зважився на таке.

— Що це тебе вкусило? — всміхнувся Бгджансіх.

— А те саме, що й тебе! — відрубав Гхуре. — Двадцять років гнув спину, а тепер досить!

— Записуйте й мене! — почулося знову. — Кале Хан.

То був заміндарів прикажчик, людина брутальна й жорстока. Люди не могли повірити своїм вухам.

— А тобі чого закортіло? — здивувався Майку.— Грабував, обдирав нас, певно, повен дім добра напхав, а туди ж тягнешся?

Але той поважно відповів:

— То невже ж, брати, заблуканій людині так і не вибитись на прямий шлях? Досі я служив тому, хто мене годував. Утискав вас, а добром набивав дім його. А тепер я зрозумів, що помилявся. Ви всі від мене натерпілись, але тепер я прошу у вас прощення.

П'ятеро новачків добровольців обнімалися, радісно вигукували, підстрибували, немов вони вже здобули свободу. І справді: зараз вони здобули свободу в собі

самих. Адже свободи годі досягнути без оновлення душі. Якщо ви зумієте відігнати страх, породжений залежністю, то легко досягнете свободи. Боягузтво — це рабство. Безстрашність, та ще єдність і рішучість до всього — це вже свобода!

— Друзі! — звернувся до новачків ватажок загону. — Сьогодні ви приєднались до борців за свободу, з чим я вас і вітаю. Та чи знаєте ви, як ми боремось? Нам доведеться зазнати чимало злигоднів, але пам'ятайте: ніколи й ніде ви не повинні вдаватись до насильства. Сьогодні ви відмовились від власного блага, то відмовтеся ж і від почуття злоби. Наша боротьба — це боротьба за справедливість, і наші вчинки мусять бути прикладом справжньої людяності. Чи готові ви до цього?

— Готові! — рішуче вигукнули всі п'ятеро добровольців.

— Тож нехай допоможе вам господь! — благословив їх ватажок.

6

Цього сонячного чудового ранку ніби раділо все навколо. Раділи, здавалося, легенькі повіви вітерця, раділи лагідні промені сонця. Люди аж ніби нетямили себе від радості, немов сама богиня свободи закликала їх під свої знамена. І хоч поля, сади, городи були такі ж, як і досі, але все здавалось якимсь новим, незвичним. Радісна природа благословляла, вселяла в серця надію на щастя, спонукала до дії. Сьогодні ці поля, сади, городи, ці чоловіки й жінки були сповнені нових життєвих сил.

Ще сонце не зійшло, а вже зібралось кілька тисяч людей. Коли загін вирушив у дорогу, небо здригнулося від захоплених вигуків. Прощання нових добровольців, стримувані ридання їхніх дружин, рішучий

вигляд добровольців, горді обличчя батьків і матерів викликали в людей радісне збудження.

І от, спираючись на свій ціпок, наперед виступила Нохрі.

— Тітонько, благослови нас! — вигукнув Ганга.

— Я йду з вами, синку!

Кілька голосів стривожено запитало:

— Як же ви підете з нами, тітонько? А хто ж тут залишиться?

Нохрі лагідно відповіла:

— Брати, настав час і мені йти. Не сьогодні, то пізніше, але все одно піду. Піду зараз, то щось встигну зробити в житті. А залишуся тут, то так і помру без користі для діла. Он скільки вас, молодих хлопців! Дасть господь, трохи послужу вам і заслужу собі спасіння на тому світі.

З цими словами Нохрі благословила всіх і застигла поруч з ватажком.

Селяни стояли й дивилися, як загін віддалявся, співаючи пісню:

Колись був вільний наш славний народ,
Та ми рабами мерзеннимц стали.

А Нохрі здавалося, що вона не ступає по землі, а все вище й вище підіймається вгору на якійсь чарівній колісниці.

ПРОФСПІЛКА ПЕРУКАРІВ

Чанду, хлопець-перукар з нашого села, був, безперечно, одним з прогресивних діячів, але, якщо мені не пощастить цього довести, то його не визнають одним з творців сучасної Індії. Правду кажучи, право на це дав йому подвиг, що його значення він і сам не розумів. На відміну від більшості видатних людей сьогоденної Індії, Чанду не перебільшував свого внеску в прогрес, хоч йому, так само як і їм, була властива наївна самовпевненість — часом мила, а часом дивна й недоречна.

Я знав Чанду ще тоді, коли він бігав голим з ганчіркою на роздутomu від голоду череві, і ми разом брьохались у багнюці, грались в солдатів, продавців, чиновників та інші нехитрі забави, що ми їх вигадували на розвагу собі та на втіху наших матерів — єдиних дорослих, що ставились до нас поблажливо.

Чанду був старший за мене на півроку і завжди нами верховодив. Я з радістю корився йому. Адже він був мастаком ловити ос, вичавлювати з них отруту, а потім прив'язувати їх за маленькі лапки до бавовняної нитки й пускати летіти. Коли ж я насмілювався наблизитись до нашої сільської криниці, то осі, які злітали туди пити воду з калюж, відразу жалили мене в щок.

Чанду був зразком для мене й тоді, коли ми підросли, бо я ніяк не міг зробити паперового змія такої складної й досконалої конструкції, як він.

Він, щоправда, гірше за мене розв'язував задачі — може, тому, що батько змалку навчав його професії перукаря — традиційної професії касті, до якої сам

належав. Він посилав сина стригти селян, і хлопець не мав часу виконувати домашні завдання. Зате він краще, ніж я, декламував не тільки вірші з підручника, а й читав напам'ять цілі сторінки прозових творів, що звучали в його устах теж як поезія.

Мою матір дуже обурювало те, що Чанду одержував стипендію, а за моє навчання треба було платити. Вона весь час лаяла мене за те, що я граюся з ним, бо він, мовляв, належав до низької касті перукарів, а мені слід триматись хлопців своєї касті. Не знаю, що перейшло мені в спадок від моїх пращурів, але цілком переконаний, що почуття зверхності мені не передалося. Більше того, я соромився червоної цятки — знаку своєї касті, яку мені щоранку малювала на лобі мати, соромився традиційного костюму, що складався з вузьких бавовняних штанів, обшитих золотом черевиків і шовкового тюрбана. Я мріяв про мальовничий строкатий одяг, що його носив Чанду: штанці кольору хакі, подаровані відставним поліцейським, обтріпаний чорний вельветовий жилет з перламутровими гудзиками, круглий фетровий капелюх, що колись прикрашав голову адвоката з нашого села, Лалли Хукама Чанда.

Та найбільше я заздрив волі, що її мав Чанду після того, як його батько помер від чуми. Він, бувало, обійде домівки багатіїв з вищої касті, яких стриг і брив, а потім помисться, одягнеться і, примостившись на зап'ятках карети Лалли Хукама Чанда, їде до міста, що за шість миль від нас.

І все ж Чанду не загордився, не забував нашої давньої дружби. Він знав, що мене рідко беруть до міста, що я зі страхом у серці щоденно мушу тюпати три довгих милі до школи у велике село Джоадіала, тоді як йому вже не страшні були різки сердитих вчителів, бо він покинув школу відразу після смерті батька. Чанду завжди приносив мені з міста якийсь гости-

нець: то пензлик, то бронзову фарбу, то кусок крейди, то ножичок з двома лезами, щоб підстругувати олівці. До того ж він розважав мене довгими веселими розповідями про все, що міг побачити серед міської сусти.

Особливо любив він описувати мені чудовий англійського крою одяг суддів, адвокатів, клерків і розсильних поліцейських окружного суду, біля якого чекав, поки їхатиме Хукам Чанд, щоб на зап'ятках його карети повернутись додому. Якось він поділився зі мною потаємним бажанням вкрасти гроші з глечика, в який мати складала його заробітки, і купити собі такий одяг, як у зубного лікаря Калан Хана, — справжнього чудодія, який вставляв людям не тільки нові щелепи, а й нові очі. Чанду описував мені зовнішність Калан Хана, молодика з зачесаним набік волоссям, в накрохмаленій сорочці з комірцем кольору слонової кістки, в краватці-метелику, в чорному піджаку і смугастих штаних, в чудовому непромокальному плащі і лакованих черевиках. Він також розповідав, як майстерно цей чарівник відчиняв свою шкіряну сумку і видобував з неї блискучі сталеві інструменти.

Потім Чанду запитав, чи не додасть йому, перукареві в освітою в чотири класи, солідності одяг, як у лікаря Калан Хана. Бо, зрештою, хоч він, Чанду, і не високоосвічений лікар, та все ж має фах перукаря і вмiє лікувати чиряки, опіки й порізи на тілі, а це, що не кажи, теж наука, відома в його родині з діда і прадіда.

Я гаряче схвалив його намір, бо всі задуми і вчинки мого кумира здавалися мені геніальними.

І ось одного разу я побачив Чанду перед дверима нашої хати й завмер від захоплення. На ньому був білий тюрбан, світлий прогумований плащ (трохи на нього великий, але дивовижно гарний), лаковані черевики, такі блискучі, що я побачив себе в них, а в руках він тримав шкіряну сумку. Він, як і щодня, виру-

шав у свій щоденний обхід клієнтів і до мене зайшов, щоб похизуватись у новому вбранні.

— Чудово! — сказав я. — Чудово!

І він швиденько подався до будинку поміщика, якого щоранку голив, а я, мов зачарований, пішов за ним.

В цей вранішній час вулиці були ще безлюдні, і я один спостерігав велич Чанду, одягненого, наче лікар. Щоправда, виглядав він досить зніяковіло, надто, коли старанно обминав патьоки від коров'ячих кіз'яків, якими селянки обмазували стіни своїх будинків, і обходив брудну воду зі стічних каналів.

З будинку поміщика назустріч нам вибіг Деві, його маленький синок. Він радісно сплеснув руками і загукав, що прийшов перукар Чанду в такому гарному вбранні, як у самого священника в місіонерській школі.

— Боже! Боже! Боже! — закричав Біджай Чанд, огрядний поміщик, доторкнувшись до священного шнура, що висів у нього за вухом, бо він щойно вийшов з убиральні. — Свинота! Заходить до моєї хати з сумкою з коров'ячої шкіри, в плащі, просоченому мозком з кісток не знаю якої тварини, в цих гідких чорних англійських черевиках. Геть! Геть звідси, нечиста сило! Ти поганиш мою віру. Після смерті батька ти зовсім знахабнів!

— Але ж я одягся, як лікар, пане поміщику, — вимовив Чанду.

— Геть звідси, свинота! Піди вдягни те, що належить носити нищому перукареві. А якщо й далі триматимешся цих модних дурниць, то я накажу, щоб тебе добре висікли.

— Але ж пане Радж Біджай Чанде! — благально заволав Чанду.

— Геть! Геть звідси, нікчемо! — гримнув поміщик. — Не підходь, бо ще доведеться очищати домівку від скверни священним коров'ячим кіз'яком.

Чанду повернув. Обличчя його палало від страху та образи. Навіть не глянувши на мене, свого шанувальника і свідка своєї ганьби, він помчав до пана Ха-на Рама, сільського лихваря, який держав крамницю на розі вулиці.

Син поміщика Деві заплакав, наляканий брутальними словами батька. Я зупинився, щоб заспокоїти хлопчика. Коли ж я підійшов до крамниці, то побачив, що крамар, замахнувшись чашкою від терезів, на яких важив рис, паплюжить Чанду останніми словами.

— Ах ти ж свиня! Замість того щоб думати про матір і робити своє діло, вирядився, як блазень, і ходиш в боговідступному одягу лікарів. Забирайся геть і вертай в своєму власному вбранні. Тільки тоді я дозволю тобі постригти мене, — сказав крамар і доторкнувся до волосся, зв'язаного за священним звичаєм китичкою на маківці.

Приголомшений до краю, Чанду пролетів повз мене так, наче я був винуватцем його лиха. Я мало не заплакав, подумавши, що тепер він зненавидить мене за те, що я належу до вищої касті.

— Біжи до мудреця Пармананда, — гукнув я йому навздогін, — і поясни йому, що твій одяг нічим не опоганений!

— Ага, ти, виявляється, його спільник, — вигукнув мудрець Пармананд, виходячи з будинку поміщика, де вони, мабуть, тільки що обговорювали цю подію. — Ось до чого доводить ваша школа! Ну, ти ще маєш право на такий одяг, бо колись будеш освіченою людиною, але хто дозволив так одягатися цьому безродному шмаркачеві? Адже він торкається нашої голови, бороди і рук. Він і без того відзначений богом. Нащо ж він оскверняє себе ще більше? Ти належиш до вищої касті, а цей негідник до нижчої, злодюга такий!

Чанду теж почув ці слова. Не озираючись, він по-

біг. Було видно, що він має на меті щось важливіше, ніж образа, від якої він утікав.

Мене покликала мати, нагадавши, що час уже снідати і йти до школи, бо спізнюся. І як завжди, не втерпіла, щоб не кинути докір за мою дружбу з перукарем.

Увесь день я тільки й думав про Чанду, а по дорозі зі школи зайшов до вбогої хатини, де він мешкав зі своєю матір'ю.

Його матір вважали сварливою жінкою, бо вона, хоч з низької касті, сміливо розмовляла з людьми вищих каст. До мене вона ставилась добре, хоч трохи й бурчала: це в неї ввійшло в звичку після шістдесяти з гаком років страждань і принижень.

— Ти прийшов провідати свого друга? — сказала вона, побачивши мене. — Якби твоя мати довідалась про це, вона б видряпала мені очі за те, що смію дивитися на твоє миле обличчя своїм нечистим поглядом. А ти й справді такий невинний чи прикидаєшся, як усі, маленький лицеміре?

— Де ж Чанду, тітусю? — запитав я.

— Не знаю, хлопчику, — щиро відповіла вона. — Пішов до міста, щоб дещо заробити в перехожих. Не знаю, що він там надумав. Але мені здається, що не варто гнівити колишніх клієнтів свого батька. А з другого боку, він ще дитина, от і робить різні дурниці. Даремно люди на нього гніваються. Що в дитини візьмеш! Ти, мабуть, погратись до нього прийшов? Я скажу йому, що ти приходив. Певно, він знову вийшов на дорогу.

— Гаразд, тітусю, — сказав я й пішов додому.

По обіді Чанду викликав мене надвір своїм звичайним умовним свистом. (Про це ми домовилися, щоб уникнути докорів старших, які не схвалювали нашої дружби).

— Ходімо на базар, я тобі щось розповім, — сказав він і зразу ж почав: — Знаєш, сьогодні вранці я брив і стриг біля суду і заробив одну рупію. Я б заробив більше, але час було вертатися на зап'ятках карети Хукама Чанда. Я хочу провчити цих правовірних ідіотів. Я почну страйк і не буду до них ходити. Хочу купити японський велосипед за п'ять рупій у перекупщика, сина Лалли Хукама Чанда, навчусь правити ним і їздитиму щодня до міста. Уявляєш собі, як я виглядатиму на велосипеді — в плащі, чорних лакованих черевиках, в білому тюрбані, та ще й з баульчиком на передньому багажнику?

— Ото буде здорово! — радо згодився я, не стільки тому, що уявив Чанду на велосипеді в усій красі, а передусім тому, що бачив здійснення своєї мрії. А мріялося, що Чанду дозволить мені проїхатись з ним до міста на рамі чи на задньому багажнику, а може, навіть дасть мені на якусь хвилину свій велосипед покататись самому.

Чанду провадив довгі торги, поки купив велосипед з гарантією. Мене здивувала його ділова хватка: доти я вважав, що він уміє тільки розкидатися грішми. І ось він таємниче сказав мені:

— Почекай день-два, і я покажу тобі щось таке, від чого ти сміятимешся, як ще зроду не сміявся.

— Покажи зараз, — наполягав я з нетерпінням, розпаленим бажанням знати про нову витівку Чанду.

— Ні, потерпи, — відповів Чанду. — Можу тільки натякнути. Цей секрет має право знати тільки перукар. Ну, гайда вчитись їздити на велосипеді. Потримай його, я сяду, а потім все піде як слід.

— Хіба так вчать їздити на велосипеді? — сказав я. — Мій батько починав з того, що їздив, сидячи на рамі, а брат вчився спочатку балансувати, стоячи на педалях.

— В твого батька довбешка важить більше за сид-

ниці, а в брата ноги, як у павука. Я ж, як каже мати, — зів далі Чанду, — і народився ногами вперед.

— Ну, гаразд, — погодився я, тримаючи велосипед. Але, зачарований блиском полірованих спиць, я випустив велосипед із рук, і Чанду бухнувся додолу разом з машиною. Від крамниці сільського лихваря, де зібралися поміщик і кілька селян, донісся регіт.

— Так тобі й треба, — загорлав крамар. — Скрути собі в'язи і здохни, вискочню, сине залізного віку! Інакше тебе не навчиш!

Чанду засоромлено опустив голову і вилаяв мене пошепки:

— Дурень! Ніякої від тебе користі.

Я думав, що він схопить мене за карк і надає стусанів за те, що я так його зганьбив. Але цього не сталося. Чанду тільки глянув на мене, зніяковіло усміхнувся і сказав:

— Ще побачимо, хто сміятиметься останнім — я чи вони.

Я підняв велосипед і запевнив його:

— Тепер триматиму міцно.

— Ану, ану, зламай-но собі хребет, свинюко, — гукнув поміщик.

— Не звертай на них уваги, — сказав мені Чанду. — Я їм ще покажу. — Він знову виліз на велосипед, який я щосили тримав.

— Пускай! — промовив він. І я пустив.

Правою ногою Чанду натиснув на педаль, колеса закрутилися, і він мало не впав, але вчасно натиснув лівою, і я побачив, як машина вирівнялася, а Чанду підвівся на сидлі і якось дивно зігнувся. В цей критичний момент, коли Чанду загрозливо крутився на всі боки, від крамниці долинув глузливий сміх. Я з острахом подумав, що Чанду зовсім розгубиться, якщо не від свого невміння, то від сорому. Проте — о диво! — він спромігся ввійти в правильний ритм, рівно-

мірно натискуючи на педалі, його задубілі руки міцно тримали руль, і я побіг слідом, радісно вигукуючи: «Браво!»

Проїхавши з півмилі, Чанду зупинився і повторив усе спочатку.

Мені страшенно хотілось розділити радість з Чанду, який навчився правити велосипедом, але я не зміг цього зробити, бо мене просто зі школи взяли до моїх тіток в село Верка.

На третій день він прийшов до мене і сказав, що тепер покаже те, про що говорив раніше. Я йшов слідом і все допитувався:

— Скажи, нарешті, що ж це таке?

— Дивись, — сказав він, сховавшись за горшками сільського гончаря. — Бачиш гурт коло крамнички? Придивись гарненько до людей і скажи, хто там є.

Я уважно розглядав усі обличчя і на мить розгубився, не побачивши нічого незвичайного.

— Там якісь селяни, — сказав я, — вони, мабуть, — чекають поміщика.

— Ще раз подивись, дурнику, — мовив він. — Там є й поміщик, тільки його коняча морда заросла неохайною сивою бородою.

— Ха-ха-ха, — зареготав я, вражений контрастом між великими густими вусами поміщика (я знав, що він фарбує їх) і жалюгідними сірими кущиками волосся на бороді й щоках. — Ха-ха-ха! Який же він старий! Схожий на хворого лева! — кричав я.

— Цить! — наказав мені Чанду. — Не здіймай галасу. Тепер подивись на крамаря. Завдяки своїм рудим моржачим вусам, він схожий на прокаженого. Ану лиш пробіжи мимо крамнички й закричи: «Діди бородаті! Діди бородаті!» Тобі нічого за це не буде.

Як справний учень вигадливого Чанду, я довго не роздумував.

— Діди бородаті! Діди бородаті! — гукав я, про-

бігаючи мимо крамниці до баньняна, що ріс скраю невеликого майдану.

Селяни, що зібралися біля крамниці, на превелику силу стримувались, щоб не розсміятися із зарослих волоссям облич сільських багатіїв. І тепер вони голосно зареготали.

— Лови його, лови негідника, — репетував крамар. — Він у спілці з отим перукарем Чанду!

Але я вже заліз на смоковницю, звідти стрибнув на стіну храму і ще й звідти закричав:

— Діди бородаті!

Чутка про страйк хлопчика-перукаря котилася по селу. В кожній хаті тільки й мови було що про небриті бороди сільських багатіїв. Навіть люди з вищих каст, навіть в родинх самих багатіїв глузували з їхніх неохайних облич. Подейкували, ніби дружина поміщика погрожує втекти з кимось, бо досі вона, мовляв, терпіла чоловіка, старшого за себе на двадцять років, тільки тому, що він дбав про свою зовнішність, а тепер він їй зовсім осоружний.

Чанду з тих пір добре велося в місті. Він не тільки купив новий одяг та нові бритви, не раз купував подарунки для мене, а й зібрав собі трохи грошей.

Сільське начальство погрожувало йому в'язницею за порушення спокою і домагалось, щоб мати приструнчила його. А вона, вперше зазнавши хоч деякого достатку, ще відвертіше, ніж раніше, заявила, чого вони всі варті.

Тоді сільські багатії вирішили найняти собі перукаря з села Верка, пообіцявши йому за його послуги цілу ану замість двох пайс, які одержував від них Чанду.

А в Чанду виникла нова ідея, ще оригінальніша за всі попередні. Побачивши в місті перукарню Нрінгана Даса, він вирішив при в'їзді до базару відкрити перукарню разом зі своїм кузеном, перукарем з Верки, а також з Дгуну і всіма іншими перукарями, що

працювали в радіусі семи миль від нашого села. Він виклав про ідею своєму кузену, Дгуну й іншим перукарям на спеціальному зібранні, де, завдяки своєму вмінню красно говорити, переконав їх, що годі бути на побігеньках у багачів, а якщо вони хочуть, щоб їх побрили, то хай приходять в перукарню.

А слідом за «Перукарнею братів-перукарів району Раджкот» виникло багато ще й інших професійних об'єднань трудящих у наших краях.

ЩОДНЯ

Коли опівдні я увійшов на їхнє подвір'я, мені раптом спало на думку, що над цим будинком нависла якась зловісна хмара; важкою невизразною тривогою, здавалось, дихало тут саме повітря.

На відлуння моїх кроків вийшла Мальті. Вона одразу ж пізнала мене. Проте радісний подив, що осяяв її обличчя, тут же й згас.

— Заходь, — сказала вона й, не чекаючи на відповідь, попрямувала до будинку. Я пішов слідом.

— А що, твого чоловіка немає вдома? — спитав я, входячи до кімнати.

— Він на роботі. Небавом повернеться. Раніше ніж о пів на другу він не приходить.

— А давно він пішов?

— Як завжди, рано-вранці.

Я мало не спитав, що ж вона поробляє, поки чоловік на службі, але вчасно схаменувся: починати розмову про це не випадало. Розглянувшись довкола, я всівся на стілець.

Мальті принесла віяло й почала обмахувати мене. Я запротестував, але вона обірвала мене на півслові:

— Ні, ні! Сиди спокійно. Тобі треба трохи відпочити... Йшов по такій спеці. А тут...

— Дай-но мені віяло, — попросив я.

Вона, очевидно, хотіла заперечити, проте цієї миті з сусідньої кімнати долинув плач дитини. Мальті віддала мені віяло й, втомлено зітхаючи, підвелася, опираючись руками об коліна.

Проводжаючи поглядом її худу постать, я знову

подумав: що, власне, тут відбувається? Що за хмара нависла над цією домівкою?

Мальті — моя далека родичка. Я звав її сестрою і цінував більше за сестру. Вона була моєю подругою в дитинстві. Змалечку ми разом грались, а бувало, й бились. Пізніше, в роки навчання, ми також були нерозлучні. Я і Мальті завжди зверталися одне до одного в дружньою прямою, яка не полишає місця для стриманості або шанобливої неспіливості.

Від часу нашої останньої зустрічі минуло близько чотирьох років. Тоді Мальті була ще дівчинка, а зараз вона заміжня жінка, має дитину. Досі я якось не замислювався над тим, чи змінилася за цей час сама Мальті, і якщо змінилася, то як саме. Але зараз, дивлячись їй услід, я мимоволі запитував сам себе, що за чорна тінь впала на цей дім... Й особливо на Мальті...

Мальті повернулася з дитиною на руках і знову опустила на краєчок циновки, недалеко від мене. Щоб бачити її обличчя, я мусив повернутись разом із стільцем.

— Як його звуть? — спитав я.

Позирнувши на сина, Мальті сказала:

— Ми ще не вирішили остаточно, яке ім'я йому дати. Поки що звемо його Тітті.

— Тітті! — покликав я. — Ходи-но сюди.

Хлопчик, що дивився на мене широко розплющеними очима, раптом вхопився за матір і заплакав. Мальті відвернулася від нього, пильно дивлячись у вікно.

Ми обоє мовчали. Спочатку це мовчання здалось мені випадковим, і я чекав, що Мальті про щось мене спитає. Але раптом я згадав, що Мальті й трохи мною не цікавилася, не спитала навіть про найзвичайніше — як я дістався до них, де мешкаю... Сидить і мовчить. Невже впродовж двох літ заміжжя вона забула все, що було в минулому? Чи хоче, щоб я теж зрозумів, яка

відстань роз'єднує нас зараз? Звичайно, колишньої невимуженості поміж нас зараз не може бути... Але ж чим все-таки пояснити мовчанку, обважливу навіть для незнайомої людини?..

Не дивлячись на Мальті, я з гіркотою спитав її:

— Здається, ти не зраділа зустрічі зі мною?

— Що? — відгукнулась вона зненацька і раптом ніби очуняла.

Цей вигук зірвався з її вуст не тому, що вона не зрозуміла мого питання. Просто вона не чекала на нього. Так і не почувши відповіді, я повернувся до неї. Вона швидко відвела очі від мого обличчя. Але я встиг схопити якийсь настійливий поклик, з самої глибини її душі; здавалось, вона намагалася згадати щось давно призабуте, набути щось давно втрачене, злучити обірвану нитку взаєморозуміння, а їй у цьому ніяк не щастить; так людина, давно прикута до ліжка, раптом намагається поворухнути рукою чи ногою і з відчаєм пересвідчується, що її власне тіло не підвладне їй, незважаючи на всі зусилля. Так і звір, що потрапив у неволю, щосили намагається зірвати із себе ненависні пута, але, знесилений, безпорадно падає на землю...

Хтось постукав у хвіртку. Я здивовано поглянув на Мальті, але вона й не поворухнулась. Стукіт пролунав знову. Лише тоді вона пішла відчинити.

Увійшов її чоловік, якого я досі бачив тільки на портреті. Після того як ми з ним познайомились, Мальті подалась на подвір'я, де у них була кухня. Закуті у панцир ввічливості, ми з її чоловіком повели звичайну поміж незнайомими розмову. Махешвар — так звався її чоловік — розповідав мені про себе.

Він — лікар. На державній службі, тому й опинився тут, у горах, в невеликому селі. Щодня з сьомої ранку він приймає хворих в амбулаторному відділенні й повертається додому близько другої. По обіді,

трохи відпочивши, знову йде на службу, щоб оглянути хворих у стаціонарному відділенні й дати необхідні вказівки. Його життя підпорядковане чітко встановленому регламенту. Щодня ті самі справи, ті самі рекомендації, ті самі рецепти, ліки, та й хворі всі однакові. Все це огидно. Одноманітна праця й неможлива спека викликають велику втому, апатію.

Мальті принесла обід.

— А ти не бажаєш поїсти разом з нами? — спитав я. — Чи ти вже пообідала?

Посміхнувшись, Махешвар зронив:

— Вона їсть пізніше...

Якщо чоловік сідає обідати о пів на третю, подумав я, то його дружині доводиться поститися принаймні до третьої.

Беручись за їжу, Махешвар сказав:

— Боюся, що такий пізній обід вам буде не до смаку.

— Навпаки! — заперечив я. — Чим пізніше обідаєш, тим більший апетит, і обід здається у сто разів смачнішим! А от Мальті, мабуть, чи не важко так довго не їсти. Такий тривалий час...

— Ні, ні! — заперечила Мальті. — Я звикла. Щодня так...

Малюк на руках у Мальті рюмсав, але ніхто не звертав на нього уваги.

— Чого він плаче? — спитав я.

— Хто зна? — відгукнулась Мальті. — Мабуть, народився плаксієм. Реве — та й усе. Та замовкни вже! — гримнула вона на дитину. Та ще дужче зайшлася. Тоді Мальті посадила малого на підлогу. — Ось тобі! Реви скільки хочеш!

І вона попростувала на кухню взяти нову порцію перепічок.

Коли пообідали, було вже близько третьої. Махешвар заквапився в лікарню: мусив зробити кілька опе-

рацій. Двом, може, доведеться ампутувати ноги: почалася гангрена.

Махешвар пішов. Мальті зачинила за ним хвіртку й повернулась до кімнати. Побачивши, що вона моститься на циновку, я сказав їй:

— Пообідай сама. А я пограюся з Тітті.

— Не турбуйся за мене! — відповіла Мальті, але все ж пішла на кухню. Я взяв Тітті на руки, почав його колесати, і невдовзі він заспокоївся.

Десь далеко, очевидно, в лікарні, годинник відбив третю. Раптом я здригнувся. З подвір'я донеслося розпачливе, схоже на стогін тяжке зітхання, і я вчув голос Мальті, такий сумний, ніби вона вела лік якимсь нестерпним мукам.

— Ось і третя.

Трохи згодом Мальті повернулася.

— Ми все з'їли, нічого тобі не залишили,— пожартував я.

— Та ні, мені вистачило.

— Сумніваюсь. Я з'їв стільки тушкованих овочів, що, мабуть, мало що лишилось з твоїх запасів.

Мальті відповіла так, ніби не помітила мого жартивливого тону:

— А тут жодних овочів нема. За всіма продуктами доводиться посилати в долину. Два тижні тому я сама туди спускалась, ще й досі їмо те, що тоді принесла.

— А прислуги у вас нема?

— Ні, поки що нема. Та, мабуть, незабаром когось знайдемо.

— І посуд сама чистиш?

— А то хто ж?

Мальті знову вийшла на подвір'я, але одразу ж повернулась.

— Ти хотіла мити посуд? — спитав я.

— А чим його мити? Води нема.

— Чому?

— А так майже щодня. Коли треба — її нема. Тепер до сьомої не буде.

— Не бери до серця. До сьомої можеш відпочити, — сказав я вголос, але ж майнула думка, що сьогодні їй доведеться працювати до пізньої ночі. Який вже тут відпочинок.

Почувши від неї те саме, я не знайшов, що відповісти. З цього незручного становища врятував мене Тітті. Вдарившись у сльози, він потягся до матері, і я передав його Мальті.

Знов запала мовчанка. Я вийняв з кишені записник і почав проглядати нотатки, зроблені останніми днями. І лише тоді Мальті згадала, що навіть не поцікавилася, як я тут опинився.

— Чого ти приїхав? — спитала вона.

— Нарешті! — з докором промовив я і стримано додав: — Вирішив побачитись з тобою. Лише для цього.

— Отже, погостюєш у нас кілька днів?

— Ні, не можу. Завтра мушу вертатися.

Мальті нічого більше не сказала, але вигляд мала засмучений. Я знову заглибився в записник.

Але мені стало прикро. Адже я забрався так високо в гори лише заради того, щоб побачити Мальті, поговорити з нею.

І ось вона переді мною, а я мовчу, ніби в рот води набрав. Але ж про що можна говорити? І раптом я зрозумів: тінь похмурого смутку, що огортала всіх мешканців будинку, лягла й на мене. Я теж став похмурий і непривітний. Так, похмурий і непривітний, як усі тут, як Мальті.

Нарешті я порушив мовчанку.

— Чим ти займаєшся? Читаєш? — сподіваючись побачити книгу, промовив я й озирнувся.

— Тут? — посміхнулася Мальті так іронічно, що

мені відразу ж стала очевидною вся недоладність мого запитання.

— Я обов'язково пришлю тобі книжок...

Розмова знову обірвалась.

Трохи згодом Мальті спитала:

— Ти приїхав попутною машиною?

— Ні, я йшов пішки.

— Але ж це так далеко!

— Ну то й що? Я хотів побачитися з тобою.

— Отже, ти прийшов без нічого?

— За мною йде кулі, несе мою постіль. А більше мені, сподіваюсь, нічого не знадобиться.

— Добре, що ти такий передбачливий, адже в нас... — Мальті замовкла, потім додала: — Тобі треба відпочити. Ти, мабуть, дуже втомився.

— Та ні, ніскільки.

— Ну, звичайна річ, втомився. Лягай і спочивай.

— А ти що робитимеш?

— Почищу посуд. А буде вода — помию.

— Ну що ж... — я не знав, що казати.

Мальті взяла дитину й вийшла. А я влігся на цию новку й втупився у стелю.

Мимоволі дослухався я до подзенькування посуду й шарудіння піску об метал, що долинали знадвору. Нарешті, розморений, я задрімав.

Очуняв я від того, що на подвір'ї раптом стихло. Долинув виразний бій годинника.

І знову, як годину тому, коли вибило було третю, Мальті з байдужістю заведеного механізму (я навіть подумав — зіпсутого механізму) промовила:

— Ось і четверта. ~

В її словах вчувався сум, ще більший, ніж раніш. Здавалось, цей відлік часу становить для неї весь сенс життя, з дня в день сповненого одними й тими ж дріб'язковими турботами. Чи не так спідометр автомобіля відміряє пройдений шлях, і цифри, що

приходять на зміну одна одній, байдуже засвідчують, що позаду лишилося стільки-то й стільки миль безкінечного шляху?

У цих роздумах я й заснув.

Прокинувся вже о сьомій вечора, коли повернувся Махешвар. А незабаром прийшов і кулі з моєю постіллю. Я хотів був умитися, але згадав, що нема води. Розтерши обличчя долонями, я сказав Махешварові:

— А ви затрималися в лікарні.

— Так, довелося оперувати. — В його голосі відчувалася страшенна втома. — Гангрена. Одного оперував сам, другого відправили в повітову лікарню.

— Що ж спричинилося до гангрені? — поцікавився я.

— Загнав у ногу шпичку. З цього й почалося. Навдивовижу темний тут люд...

— А зустрічаються цікаві пацієнти? Я, звичайно, не про тих кажу, на яких можна заробити добрі гроші. Цікавих з точки зору медицини.

— Бувають, і часто. Правда, не щодня. Але ж і внизу, у великих лікарнях...

Тут з'явилася Мальті й одразу втрутилась до розмови:

— Ну й медицина, загнала людина шпичку, а їй ногу відрізають. І так мало не щодня: в одного — ногу, в другого — руку. Невже це і є цікаві випадки?

Махешвар розсміявся:

— Отже, не треба оперувати? Хай вмирають?

— Відколи це шпички стали такі шкідливі? Раніше я чомусь не чула, щоб від них умирили.

Махешвар у відповідь тільки поблажливо посміхнувся. Тоді Мальті звернулась до мене:

— Ось які вони, лікарі! Лікарня державна, то що їм до хворих? Тепер я трохи звикла, щодня про такі

речі чую. Хоч і вмирають, спокійна. А раніше — ночами не спала.

У дворі задзюркотіла вода.

— Вода пішла! — вигукнула Мальті й поспішила на подвір'я. Ми почули, як вона мие посуд.

Тітті стояв, вчепившись у ноги Махешвара, й дивився на мене. Потім він став рачки й поповз до матері. Махешвар підхопив його й посадив собі на коліна. Хлопчик почав видиратися й щосили заревів.

— Хай викричиться, — сказав Махешвар. — Швидше засне. Поки не вгмониться — нікому не дасть спокою.

— А вночі ви спите в кімнатах? — спитав я. — Чи не загаряче?

— Гаряче. Й комарів багато. Та тільки сил нема щодня витягати на вулицю ці важкі залізні ліжка. Коли наступного разу поїду вниз, привезу чарчеї, — сказав він і, подумавши, додав: — Втім, сьогодні спатимемо надворі. Зроблю собі задоволення хоча б на честь вашого приїзду.

Тітті плакав дедалі голосніше. Махешвар посадовив його на ліжко й потяг ліжко до дверей.

— Ану, я допоможу, — сказав я й почав хитати ліжко.

Ми винесли на подвір'я два ліжка, всілися один проти одного й, не знаходячи теми для розмови, почали бавити Тітті. Надворі малюк швидко заспокоївся й лише час від часу, як за обов'язок, починав голосно хлипати. В таку хвилину ми посміхалися, а Махешвар розповідав про якусь пригоду з Тітті...

Мальті скінчила мити посуд і попростувала в глибоке подвір'я, до кухонного навісу.

— Я приніс манго, вимий їх теж, — гукнув Махешвар.

— Де вони?

— В пакеті, на кухні.

Мальті висипала манго в поділ сарі. Пакет був зроблений із старої газети. Вийшовши з кухні, Мальті почала читати газету просто на ходу, хоч надворі вже сутеніло. Вона дійшла до крапа, зупинилась і читала, доки не прочитала все на обох сторінках. Потім важло зітхнула, кинула аркуш і почала мити манго.

Мені раптом згадалось наше дитинство... перші шкільні роки. Як давно це було! Пам'ятаю, як раділи, як пишалися ми власною відвагою, коли після переклички потай тікали з класу. Ми залазили на дерева в сусідньому манговому саду, зривали маленькі, незрілі ще плоди і їли їх. Коли мені щастило втекти, а Мальті ні, я засмучено повертався назад у клас... Мальті тоді нічого не хотіла читати. На прикрість її батькам. Якось її тато купив велику книгу і сказав: «Ось, візьми! Щодня читатимеш по двадцять сторінок. За тиждень я перевірю, чи ти все зрозуміла. А не прочитаєш, себе вини: битиму так, як ще ніколи не бив». Мальті взяла книгу й пішла. Але ж хіба могла вона відмовитися від ігор задля читання? Щодня Мальті брала книгу й видирала з неї двадцять сторінок. Минув тиждень, і батько спитав: «Ну, як, подужала книжку?» Вона відповіла: «Так». — «Що ж, неси її сюди, я перевірю». Мальті не рушила з місця. Батько повторив. Тоді вона вперто сказала: «Книгу я подерла. Читати не буду!»

Після цього їй ще не раз добряче перепадало. Але не про це річ. Зараз я думав, як же змінилася Мальті, якою тихою й стриманою стала колишня пустунка й непосида. Чому в такою жадібністю вхопила вона цей жалюгідний аркуш газети? Що з нею?

Махешвар знову звернувся до Мальті:

— Чи скоро будуть перепічки?

— За одну мить!

Мальті знову попрямувала до кухні й цього разу

попри всі наші намагання нам не вдалося зробити так, щоб цього не побачив Тітті. Він з повними сліз очима тягся рученятами до матері й не реагував на жодні наші вмовляння. Мальті довелося взяти його до себе. Вона присіла навпочіпки перед піччю й, заколисуючи дитину, вільною рукою почала місити тісто для перепічок.

А ми сиділи й мовчали, чекаючи ночі, чекаючи вечері, чекаючи, що хтось порушить мовчанку, чекаючи чогось такого, що б заповнило цю гнітючу порожнечу...

Одразу ж по вечері ми почали лаштуватися на ночівлю. Тітті вже спав. Мальті поклала його на своєму ліжку, підстеливши клейонку. У сні він часто здригався, неспокійно вовтузився, а раз навіть підвівся й сів, але одразу ж знову звалився на ліжко.

— Вам час спати, — сказав я Махешвару. — Втомилися, мабуть.

— Ви, мабуть, втомились ще більше, — відгукнувся він. — Пройти пішки вісімнадцять миль не так легко. — Проте його голос свідчив про справжню втому.

Я замовк. Невдової по рівномірному диханню Махешвара я зрозумів, що він заснув.

Було близько пів на одинадцятую, Мальті вечеряла. Лежачи на ліжку, я деякий час спостерігав за нею. Іла вона повільно, заглибившись у свої думки. Потім я повернувся на спину й влаштувався зручніше. Зійшов повний місяць. На небі ні хмаринки. Я дивився й бачив — непривабливий удень дах їхнього будинку з грубо тесаних сланцевих плиток при місячному світлі зовсім змінився і виблискував так яскраво, що здавалося, ніби це не дах, а мерехтливе озерце кольору сріблястої ніжної сметанки...

Я дивився й бачив — під нічним вітерцем тихо подзвонювала висушена й спалена сонцем глиця могутніх гімалайських кедрів, що росли неподалік. Ме-

лодія ця була сповнена ніжності, але не смутку, не навіювала сну, але й тривоги не пробуджувала...

Я дивився й бачив — високо у темно-синьому просторі неба, закутаному в прозорий серпанок, велично і неспішно пливло прекрасне світило, і душа моя раділа з його краси теж...

Я дивився і бачив — щоденні тривоги, дріб'язкові турботи, життєві непорозуміння, суперечки, хвороби, втома. Усе те, що вимучує нас протягом кожного дня нашого життя, — підносилося зараз легкою парою і зникало у бездонній глибині неба, а натомість на землю струменіла тиха цілюща радість, назустріч якій до неба гори простягали свої руки-кедри...

Але ж все бачив лиш я... я один... Махешвар дрімав, а Мальті, повечерявши й помивши гарячою водою глиняний горщик для молока, промовила: «Ну, досить, здається, піду вже спочивати». У відповідь на мої слова, що вже одинадцята, вона сказала: «А я щодня лягаю в цю пору, коли все пороблю. Ось і зараз вже лягатиму...» Мальті вимовляла це, не дивлячись нікуди. Її життя щодня тепер було підпорядковано раз і назавжди заведеному режимові, і їй не було коли милуватися ані красою місячного саява, ані будь-якою іншою красою.

Мені схотілося чомусь подивитися, як Тітті спить під місячним світлом. Але не встиг я повернутися до нього, як він раптом завоутився й несподівано впав з ліжка. Залунав голосний плач.

— Що там сталося? — крізь сон пробурчав Махешвар.

Я підняв дитину й почав її заспокоювати. З кухні вийшла Мальті.

— Сподіваюсь, він не дуже забився, — сказав я, щиро співчуваючи їй. Мальті простягла руки, взяла злякану дитину й байдуже промовила:

— Що йому зробиться. Він щодня падає. Весь у синцях.

На якусь мить я аж остовпів. Потім у душі моїй спалахнув гнів, я ладен був крикнути Мальті: «Ти ж його мати! Чому так зчерствіло твоє серце, що ти не жалієш навіть свою єдину дитину? Адже ти ще зовсім молода, все життя в тебе попереду», — але я стримався й не сказав ні слова.

Несподівано я зрозумів, що перше моє відчуття було правильним. У цій родині звило собі кубло щось темне й згубне, ніби червоточина, воно точить їхні душі, але всі вже так змирилися із цим, що не відчувають небезпеки.

Знову залягла тиша. Махешвар спав, Тітті мовчав, припавши до матері, що лежала з ним поруч, і лише зрідка від схлипування тремтіло його маленьке тільце. Поступово я западав у сон. Мальті лежала долілиць і дивилась у небо. Може, вона дивилась на місячне сяйво.

І тут знову годинник почав бити. Над силу розліпивши важкі повіки, я з гнітючим відчуттям, вже очікуючи, втупив свій погляд у Мальті. Її груди судомно піднеслися й почали повільно спадати.

Схоже на стогін зітхання злилося з боєм годинника, і до мене долинув ледь чутний голос:

— А ось і одинадцять!..

ВТИКАЧІ

Вже було призначено навіть день весілля Моніра з Шакіною, але на той час звідкілясь надійшов лист про те, що з чужини повертається Абдул. Цей лист усіх дуже зацікавив, адже всіх турбувала доля блукача. Коли ж нарешті Абдул прибився додому, весілля довелося трохи відкласти.

Абдул і Монір були братами. Мати їхня померла ще тоді, коли Абдулові було чотирнадцять років, а Монірові всього шість чи сім. Отоді Абдул і втік з дому.

Батько цих дітей помер ще раніше. Опікуном над ними став їхній дядько; він у своєму будинку дав притулок сиротам. Але пробувши там трохи, нікому не сказавши й слова, Абдул кудись зник. Тривалий час про нього ніхто нічого не знав. Всі вже думали, що його й на світі немає. Тому лист, який раптом одержав дядько через двадцять років, викликав чимало розмов поміж селян.

Монірові почало здаватися, що через стільки часу бог раптом зглянувся й на нього: він одружується, а його брат, десь прослуживши в якогось сагіба, саме повертається додому.

Монір дуже радів з того, що його брат, на якого він так довго чекав, прийде в день весілля і благословить брата-нареченого. Монір аж заплакав, коли згадав про Абдула.

Їхнього дядька звали Мансуром. Мансур був дуже лихий чоловік. Старшого племінника він не любив за його зніженість та ще за те, що той не захотів у нього жити. Але насправді все було зовсім не так.

Мансурів покійний брат мав невеликий клаптик

землі. Отож, давши притулок його дітям у своєму будинку, Мансур вирішив прибрати цю півдесятину до своїх рук. Та й це ще не все: через кілька днів Мансур послав Абдула разом зі своїм родичем пасти корів, щоб і він заробляв на харчі, а Моніра зі своїм наймитом послав працювати в полі.

З-поміж дітей дядько краще ставився до Абдула й ніколи не сипував його до будь-якої роботи. Коли Монір трохи підріс, то почав нарікати на це.

У Мансура була єдина донька Шакіна. І ось настала пора видавати її заміж. На день шлюбу Моніра з Шакіною Мансур мав намір скликати всіх своїх родичів. От саме тоді аж з Рангуна і надійшов Абдулів лист. А напередодні Монірового весілля прибився додому з чужини й сам Абдул. Селяни захоплено розглядали дорогий Абдулів одяг, піджак та інші речі. Мансурові теж усе подобалося. Монір знав, що його брат довго біднував, аж поки став служити в багатого сагіба на якійсь значній посаді. А його, Моніра, старший брат забув. Тепер, згадуючи веселі й сумні дні, плачучи та радіючи, вони розповідали один одному про все. За розмовою минув цілий день.

Невідомо, з якої причини Мансур призначав весілля свої доньки з Моніром саме на цей день. Але через кілька днів по селі пішла чутка, що Мансур поки що відкладає весілля. Дізнався про це й Монір, але не повірив.

У Моніра була така вдача, що він нікому не йняв віри й не зважав ні на які чутки. Він запевняв себе, що все в його житті матиме для нього щасливий кінець. Тому він і в думці не мав, що його одруження може не відбутися і про нього залишиться тільки мрія.

Так думав Монір, залишившись якось на самоті. Якщо він не одружиться з Шакіною, то з ким? І чи погодиться на це Шакіна? А коли ні, то чи зможе дядько видати її заміж за когось іншого? І чому це він, її

батько, буде силувати Шакіну? Ні, цього не може бути.

Але становища, в якому він може опинитись, передбачити того дня Монір не міг.

Ну, як міг дядько так занастити його долю? Монір згадав той день, коли осиротів, а потім уявив собі, як брат його блукав світами, жебракував, як мучився без притулку, мало не померши з голоду. Але минуле Моніра було не таке вже й безрадісне, бо відколи він знав Шакіну, думав тільки про неї, думав щодня, щогодини.

Якось Абдул прийшов до брата з патефоном. То скільки хлопців і дівчат почали сходитися до кімнати Моніра!

Потім Абдула якийсь час не було вдома. З кількома селянами він був зайнятий своїми справами. А до кімнати Моніра знову, як і раніше, сходилися хлопці й дівчата, щоб послухати музику. Одного дня Абдул недоволено промовив:

— Мені набридли вже ваші пісні, бабу! ¹

А потім, дивлячись на Шакіну, додав:

— Ти щодня вдома. От я й навчу тебе, як грати на патефоні. Став платівки, і всі будуть задоволені.

Монір сидів у плетену кріслі і смалив люльку. Він вийняв її з рота й сказав:

— Звичайно! Чого тобі соромитися Абдула? Не соромся, красуне, не соромся! Наш Абдул такий самий, як наші хлопці. Чого тобі його соромитися?

Промовивши це, Монір знову запахав люлькою. Шакіна стояла посеред кімнати. Так само вона завжди слухала кожне слово свого батька, сором'язливо опустивши очі додолу. Показуючи на патефон, Абдул мовив:

— Ходи-но сюди, Шакі! Чому ж не йдеш? Сядь-но

¹ Б а б у — пан.

тут, я тобі покажу, як треба крутити ручку. Чому не йдеш, не дивишся?

Цього разу Монірові вже самому довелося втрутитися:

— Чому ти не хочеш підійти?

Притримуючи пальцями сарі, Шакіна підійшла до Абдула. Він простяг їй мембрану, але вона рвучко відвела праву руку, наче відсуваючи її від себе. Абдул докладно пояснював Шакіні суть справи. Вона покусувала край сарі й мовчки слухала та дивилася. Дві платівки Абдул програв сам, а потім сказав:

— Коли закінчиться ця пісня, то сама спробуй поставити нову платівку.

Її невпевненість дуже тривожила Моніра. Нічого не відповідаючи Абдулові, вона мовчки спробувала зняти платівку. Як тільки пісня скінчилася, Шакіна невпевнено взяла мебрану, але тієї ж миті впустила її на платівку.

— Невже ти розбила платівку! — вигукнув Абдул, схопив Шакіну за руку, взяв у неї мембрану й пильно оглянув.

Якось Абдула не було вдома. Прийшла Шакіна до Моніра й каже:

— А знаєш, я вже можу завести патефон! Ходи зі мною, сам побачиш, як я це роблю.

Монір кілька днів був засмучений. А чому — й сам того не знав. Про це не могла здогадатися і Шакіна, бо вона ще піколи не зазнавала такого почуття.

Монір змалку був позбавлений будь-якої ласки, а тепер сподівався, що брат, який став сагібом на чужині і нарешті повернувся, буде йому другом. Абдул ніколи не плував правди з кривдою. Монір ставився до Абдула приязно, хоч йому почало здаватися, що тепер Абдул перемінівся до нього. Ось чому Монір, хоч раніш і дуже хотів жити разом з Абдулом, тепер побачив, що відстань між ними вдвічі збільшилася і його

сподівання на добрі стосунки з братом марні. Прийшовши якось до Шакіни, Монір, наче на щось на-
тякаючи, серйозно сказав:

— Знаєш що? Мабуть, скоро мені вже зовсім не по-
добатимуться музика та співи.

А Шакіна, яка вже стала рідною Монірові, навіть не могла цього уявити. Адже Монір пам'ятає дуже добре той день, коли Абдул приїхав додому, як і Абдул той день, коли вперше її побачив. Шакіна знає лише одне: вона має стати Моніровою саті¹. А те, що в них зараз такий чудовий іноземний патефон — це справді непогано. Адже вона вирішила навчитись, як поводитися з патефоном. Це було її заповітним бажанням. А тепер що? Все облишити?

В селі багато людей хвалили Шакіну за спритність і розум. Але того, що в цьому щось може не сподобатися Монірові, Шакіна не могла навіть уявити собі. Вона не могла збагнути, звідки, з якої причини з'явився в Моніровій душі ворожість. І Шакіна мовила:

— Я знаю, що тобі вже не до вподоби пісні та музика. Але я заграю, а ти послухаш. Згоден?

Монір знехотя погодився. Але бажання Шакіни, на жаль, не оправдалося: патефон проправ якихось кілька хвилин, як раптом з'явився Мансур. Побачивши його, Монір мовив:

— Вимкни патефон, Шакі! Ще, не дай боже, що-небудь з ним станеться!

Монір повів гостя до своєї кімнати, залишивши Шакіну саму, бо не знав, як їй усе пояснити. І Шакіні довелося полишити патефон.

Якось Монір, повертаючись з базару, зустрів свого односельця Джоліля, і той поцікавився:

— Чи правда, що в Абдула має бути весілля?

¹ С а т і — вірна дружина.

Монір нічого не знав, тому й не міг йому відповісти. Він тільки кинув:

— Чого жінки в селі не наговорять...

Але Джоліль вів далі:

— Не вдавай незнайка. Всі люди в селі знають, а ти живеш з ними в одному будинку — і не знаєш!

Монір ще раз сказав йому, що чуткам він і трохи не вірить, але й цим не зміг переконати Джоліля.

Хоч про те, що Абдул уже сватався до багатьох дівчат, він знав і раніше. Джоліль не вгавав:

— Абдул у Рангуні мав добру посаду, правда ж?

Монір і про це нічого не знав, але відповів:

— Може, й мав...

— А хіба ти не поїдеш з ним у Рангун? — спитав Джоліль. — Твій брат докладе всіх зусиль, щоб і тебе влаштувати на роботу. Бо самому тобі знайти роботу буде важко.

Монір не відповів. Вони пройшли ще трохи мовчки, і Джоліль повернув до свого будинку. А Монір, ідучи сам, почав думати про Абдулове весілля: хіба не все одно? Адже Абдул поступово робить усе можливе, щоб тільки братові не дісталось належне. Він зіграє весілля, повернеться собі знову до Рангуна, а Монір, як і раніше, житиме в своєму селі. Отак Абдул втручається в його життя...

Раніше, позичаючи патефон, Монір весь день грав на ньому, а тепер зрідка підходив до нього й показував Шакіні, як треба, не витягаючи ручки, крутити її. Та якщо казати правду, то йому вже не до патефона. Зараз він подався б кудись далеко-далеко від своєї домівки. Тому й почав уникати її.

Якось Абдул сказав йому про те, що піде до сусіднього міста й повернеться через два-три дні.

Монірові здалося, що останнім часом у нього вдома діється щось незрозуміле. Але коли почув, що Абдула не буде кілька днів, то його насулене обличчя

трохи повеселіло. Він не міг собі пробачити того, що потай відчував ворожість до Абдула. Абдул справді пішов віяти рис, і Монір не міг збагнути, що ж, зрештою, діється. Адже Абдул досі ні в чому його не обманював. Навпаки: розпитував про життя, і Монір подумав, що брат, коли б дізнався про Монірову ворожість до нього, образився б. Проте, хоча Монір і засуджував себе за свої поспішні висновки, він і далі підозрював, що Абдул задумав щось погане.

Трохи згодом знову прийшла до нього Шакіна, тримаючи якусь річ у руках. Вона простягла Монірові щось у долоні й сказала:

— Вгадай, що це в мене?

— Що ж це може бути? Покажи! — попросив зацікавлений Монір.

Шакіна розтулила долоні і знову спитала:

— Що це таке?

У Моніра враз зіпсувався настрій. Що це було, він сказати не міг, бо ніколи чогось такого не бачив. Але чия то річ, він теж не міг не здогадатися. Тому байдуже відповів:

— Хіба я знаю, що це й чие?

Шакіна намацала вимикач і ввімкнула ліхтарик. Монір зніяковів. Шакіна тільки засміялася й вимкнула ліхтарик. Тим часом звідкись надійшов Мансур і, побачивши в руках Шакіни ліхтарик, попросив віддати ліхтарик йому, бо це Абдулова річ. Абдул, напевне, багато рупій за неї заплатив, не слід псувати таку дорого річ.

Коли якось Мансур вийшов з кімнати, до Моніра в якійсь справі прийшла Шакіна. Вона сіла в крісло, кілька хвилин мовчала, а потім спитала:

— Хочеш послухати музику?

Монір з відразою відповів:

— Я не слухатиму гри на патефоні. Якщо тобі подобається, то слухай сама хоч і всю ніч. А я піду геть.

Ще змалку Шакіна поступово привчалася досягати свого за будь-яку ціну. Але скільки душевного неспокою коштувала їй ця незначна, але все більш помітна зміна, він не міг навіть уявити собі. Може, ця зміна сталася в той день, коли вона довідалася, що Абдул має одружитися з нею, хоч, повернувшись з далекої чужини, він відразу їм розповів, що він мало не одружився там, де служив.

Шакіна й собі почала думати, що її батько знеславив Моніра: Мансур якось сказав Монірові, ніби лише з-за доньки він витрачає на весілля стільки грошей.

Шакіна ж, не маючи матері, не зазнала ласки й у батька, який все своє життя цікавився тільки грошовими справами, а на неї не звертав ніякої уваги.

— Хоч би на який день призначили весілля, все одно тобі вдаватиметься, що день вибрано не той, що треба.

Монір на це тільки й сказав:

— Ні! Моя справа з'ясується інакше.

Пробурмотівши ще щось, не чекаючи на відповідь, він пішов з дому.

А через три-чотири дні Абдул повернувся з міста. Коли Монір сів полуднувати і Шакіна подала йому миску вареного рису, то Абдул, відкликавши Шакіну, спитав у неї:

— Глянь, Шакі, чи гарні вони будуть на твоїх руках під час весілля? Якщо не підійдуть, то доведеться знову їхати до міста, щоб їх обміняти.

І дав їй кілька золотих браслетів. Шакіна спочатку нічого не могла збагнути. Золоті браслети? Для неї? А потім подумала: Абдул на своїй значній посаді, певно, заробив багато рупій, і поважаючи її, купив для неї ці золоті браслети.

Шакіна взяла тремтливими руками і почала їх надівати.

— От бачиш? Якраз! — мовив Абдул, підійшовши до неї.

Радості Шакіни не було меж. Що це — жарт? Та це ж справжнісіньке золото! Який чудовий у нього колір, які прекрасні ці браслети! Вона підійшла до Моніра й попрохала:

— Потримай-но; я надіватиму їх один за одним.

Зіщулено сидючи на стільці, не кажучи й слова, Монір їв рис, а тоді він відповів, не підводячи голови:

— Поклади! Чому це я мушу їх тримати?

Шакіна не помітила ні того, що Монір спохмурнів, ні різкості його відповіді. Вона присіла навпочіпки, поклала на край сарі браслети й почала надівати їх собі на руки.

— Брате Моніре! А чи правда, ніби золото дуже дороге? — впік його Абдул.

Монір відсунув миску, підвівся і, не глянувши на Шакіну, вийшов з кімнати.

Через кілька днів селом прокотилася чутка про те, що Монірове весілля розладналося, що ніби Мансур хоче видати Шакіну за Абдула. Дійшла ця чутка й до Моніра, але й цього разу він не йняв віри. Та час минав, а з ним розвіювалися і його надії.

Якось Монір знову зустрів сусіда Джоїлія.

— То ось воно як. Виходить, це Абдул одружується з донькою Мансура, а не ти, — мовив той і вилаявся. Під ногами Моніра, здавалось, запалася земля. Відтиснувшись, він почав злякано оглядатися, побачивши когось із селян. Він подався в поле якомога далі від людей і довго не повертався додому.

Тим часом наближався вже день Абдулового весілля. І тоді Монір вирішив назавжди виїхати з рідного села. Але перед тим як поїхати звідси, йому захотілося востаннє побачити Шакіну. Він довго переконував себе в тому, що з Абдулом вона знайде своє щастя. Адже той має значну посаду.

«Отож не заважатиму Шакіні на її дорозі», — іноді казав собі Монір.

Він мав трохи грошей: заробив колись, допомагаючи одному селянинові. Він тримав їх для себе. А зараз вони якраз йому пригодяться: він поїде вночі поїздом до Ассама. Там живе один знайомий з їхнього села. Ще раніше цей сусід хотів забрати Моніра до міста. Але Монір тоді відмовився заради Шакіні. А от зараз його вже ніхто не затримає.

Вечоріло. В хаті Мансура, як і раніше, грав патефон. Голоси гули, наче бджоли у вулику. Приготування до весілля було в самому розпалі. Здалеку сторожко поглядав Монір на цей будинок. Бідоласі здавалося, що ніщо в світі не примусить його переступити поріг цього будинку. Але Монір дуже хотів побачити Шакіну перед тим як поїде з села. Коли споночило, Монір наблизився до будинку Мансура і зустрів біля корівника служницю Білу.

За цих кілька днів Монір так змарнів, що Білу аж злякалася, побачивши його. Вона спитала:

— Чому ти так зблід? Де ти блукав?

Монір поклав свою руку на її плече, і Білу сказала:

— Ти хочеш, щоб вона вночі вийшла до тебе з кімнати до корівника? Іди до неї сам, у її кімнаті немає нікого.

Монір попросив її:

— Зроби, будь ласка, добре діло. В день її весілля передай їй оце. Хай вона надіне їх на свої руки.

Після цих слів він витяг з пазухи два браслети й передав їх Білу.

Здивована Білу спитала:

— А ти де будеш?

— Сьогодні вночі я поїду. Нашір Мунші надіслав мені листа з Науганва, щоб якомога швидше приїздив. Так для мене буде краще!

Білу все зрозуміла. Коли ще був живий Монірів батько, вона в нього була служницею, а Моніра любила змалку. Тепер, прощаючись з ним, вона заплакала. Її уста так тремтіли, що вона не могла нічого сказати.

Від Мансурового будинку до станції було зовсім недалеко. Монір дійшов до неї пішки. Його поїзд прибув уночі. Монір уже заходив до вагона, коли раптом почув на платформі голос Білу. Озирнувшись, він побачив, що Білу несе клунок і веде за руку Шакіну. Побачивши Моніра, Білу задукала:

— Що це таке, Моніре! Чому це ти їдеш сам? Бери з собою Шакіну, а за все відповідатиму я!

Скочивши на платформу, Шакіна кинула Монірові до ніг свій клунок, сказавши:

— Куди ж ти їдеш без мене? Бери й мене з собою! Засвистів і рушив паровоз. Монір рвучко вхопив Шакіну за руку й потяг до вагона.

ПАН ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ ІНСПЕКТОР

— Пане інспектор! — шанобливо вклоняючись, звернувся поліцейський.

— Чого тобі?

— Пане інспектор, пробачте, я ще раз потурбую вас з приводу цього Азада. Він все ще не назвав своїх спільників. Накажете спробувати ще раз?

— Добре, через півгодини приведи його сюди.

Поліцейський козирнув і вийшов. Відкривши табакерку й діставши з неї листок бетеля¹, пан інспектор поринув у роздуми. Ось уже більше тижня він не знає спокою через цього Азада. Весь час тільки й думає про те, як узнати в нього імена спільників. Досі всі зусилля були марні. Спочатку Азада просто питали, потім намагались його умовити; навіть спокушали його нагородою, але Азад мовчав. Нарешті застосували жорстокість: били, зачиняли в одиночну камеру, вішали за ноги вниз головою. А відповідь була одна й та сама: «Ні».

Пан інспектор наганяв жах на всю провінцію.

У запасі він мав стільки способів примусити обвинувачуваного заговорити, що до нього приїжджали за порадою поліцейські чиновники з найвіддаленіших місцевостей. Запеклі злочинці тремтіли, коли тільки чули його ім'я. Але цей Азад виявився на диво міцним горішком!

Коли всі випробувані прийоми не дали бажаного результату, інспектор вирішив ужити останній засіб, що він його використовував для фізично слабких полі-

¹ Листки бетеля вживають в Індії для жування.

тичних зв'язів із інтелігентів. Він підібрав кількох головорізів, провів з ними інструктаж, дав кожному по пляшці пальмового вина і, коли вони добряче сп'яніли, показав замкнути їх в одну камеру з Азадом. Його били всю ніч, і вранці Азад був ледь живий. Незважаючи на це, наглядач, який щогодини заходив до камери і питав: «Ну як, все ще не хочеш назвати своїх приятелів?» — чув одну й ту саму відповідь: «Помру, а не скажу».

Ось чому інспектора весь час мучило питання: як вломати впертість Азада? Адже ж там і дивитись нема на що: слабкий, худий хлопець. Однак звинувачення проти нього висунуто досить серйозне. Необхідно будь-що вирвати в нього імена товаришів, інакше репутація інспектора буде підірвана назавжди...

Кілька місяців тому почали надходити доноси, що Азад зі своїми товаришами сіє смуту серед селян. Хоч Азад закінчив університет, він вирішив оселитися в селі. В селі Джальпур, де він став жити, ледве налічувалась тисяча мешканців. Письменним у селі був тільки сам Азад. Тому, оселившись тут, він відразу відкрив школу, в якій вдень навчав дітей, а ввечері дорослих. Селяни спочатку трималися від нього осторонь, але незабаром гречність і чуйність Азада завоювали йому загальну прихильність. Якщо комусь треба було прочитати або написати листа, він йшов до Азада; якщо комусь потрібна була медична допомога, Азад поспішав до хворого з своєю аптечкою. Але він не тільки навчав грамоті селян — він почав прищеплювати їм поняття про чистоту, гігієну, спорт.

До якогось часу ніхто не заперечував проти того, що робив Азад, хоча поліція з самого початку занесла його ім'я в список підозрілих політичних діячів. Але невдовзі на нього почали надходити доноси.

Раніш за всіх зненавидів Азада сільський лихвар Рам Лал. Річ у тім, що Азад радив селянам не брати в

борг: якщо ж у когось не було іншого виходу, Азад ішов разом з ним до лихваря і стежив за тим, щоб угода укладалася чесно. Раніше все робилося просто: неписьменний селянин, махнувши рукою, робив на задалегідь заготовленій Рам Лалом розписці відбиток свого пальця — оце й все. Селянам і на думку не спадало брати з лихваря розписку за гроші, які вони виплачували йому частинами. Азад викрив усі шахрайства Рам Лала, і його прибутки зменшилися більш як наполовину.

Не був у захваті від Азада і Башир-хан, сільський писар. Відтоді як Азад зацікавився життям села, з селян стало важче брати хабарі за оформлення земельних угод, за збір земельного податку, податку за зрощення, та хіба мало ще яких там податків! Досі писар розглядав подібні прибутки як щось цілком природне. Та й селяни вважали, що краще не ставати йому поперек дороги. Але тепер... тепер вони заговорили зовсім по-іншому. Ось, приміром, що сталося одного разу. Коли писар, збираючи податок, зажадав від селянина Будхви дарунків, той відповів: «Минули ті часи, патварі джі¹. Ви в нас податки збираєте — це так. Але ж уряд вам платню дає, то чого ж ви ще хочете?» Згодом писар дізнався, що за годину до цієї обурливої розмови Будхва довго говорив про щось з Азадом.

Для пандіта Шіви Прашада, служителя сільського храму, Азадом теж був як більмо на оці. Прашад скаржився, що цей молодик підбиває недоторканих збунтуватися. В селі жила родина підмітальників вулиць, яка споконвіку прибирала в селі. Поговорив з ними Азад — і вони відмовились безплатно прибирати будинки писаря, лихваря і браміна. Вони не схотіли більше й слухати пущих обіцянок і не стали прибирати доти, доки їм не заплатили.

¹ Патварі — сільський писар.

До того ж Азад умовив мешканців села, і ті дали свою згоду, щоб він прийняв у школу дітей з родини підмітальників, і тепер вони навчалися разом з іншими хлопчиками й дівчатками. Але особливо розлютився брамін, коли ці підмітальники зажадали, щоб він дозволив їм молитися в храмі.

Маула Бахш був муллою єдиної в селі мечеті. Він і брамін Шіва Прашад були постійні суперники. Надюжуючи мусульман проти індусів, а індусів проти мусульман, вони обидва гріли на цьому руки. Якщо, наприклад, Маула Бахш збирав гроші нібито на ремонт мечеті, а справді на посаг своїй дочці, та Шіва Прашад відразу починав підбурювати індусів, чому б, мовляв, і їм не зробити свій храм ще величнішим, і на зібрані під цим приводом гроші купував прикраси для своєї дружини.

Але у ставленні до Азада обидва вони — і мулла, й пандіт — виявляли повну одностайність: вони знали, що його перебування в селі б'є по їхніх інтересах. Маула Бахш твердив, що Азад, навчаючи селян і їхніх дітей грамоти, робить їх невірними. До того ж мулла не міг змиритися з тим, що діти мусульман і діти індусів ходили в одну школу. Що ж до навчання грамоті дівчаток, то мулла щодо цього мав тверду думку: писати й читати вони навчаються для того, щоб складати любовні записочки, а географію вивчають, щоб знати, як втекти з батьківської хати. ¶

Тахсільдар сахіб¹ і його підлеглі теж вважали, що подальше перебування Азада в селі Джальпур досить небезпечне. Якби на те їхня воля, вони не дозволили б йому жодного дня залишатися у межах підопічної їм території.

¹ Тахсільдар сахіб — окружний інспектор по збиранню податків.

Подумати тільки, до чого дійшлося! Коли в грудні помічник тахсільдара об'їжджав свій район, селяни рішуче відмовились безкоштовно постачати його братію харчами: вони заявили, що коли панові потрібні яйця, масло, кури, овочі, то хай платять грошенята. Коли ж тахсільдар поїхав у грудні по району і зупинився в Джальпурі, йому довелося зіткнутися з нечуваним неподобством. Уявляєте собі: в'їжджає він машиною в село, і хоча б один собака його зустрів! Вийшли тільки старший писар, лихвар Рам Лал, пандіт Шіва Прашад і мулла Бахш. А раніше ж тільки було з'явиться його автомобіль, як відразу з усього села збігались босоногі, замурані й голодні дітлахи і натовпом оточували його; чоловіки, заздалегідь вистроївшись в довгі шеренги, шанобливо вітали начальство, а жінки, виглядаючи із своїх будинків, низько вклонялися його «ахтомобілю». Тахсільдар сахіб велично підводився на сидінні і ледь помітним кивком відповідав на привітання своїх підданих. Потім він кидав кілька пайс в натовп дітлахів, і його гладке, відгодоване хабарями тіло зникало в розкішній білій палатці.

Але цього разу тахсільдар був дуже здивований, а ще більше розгніваний: сигнал його автомашини не викликав у селі звичного переполоху. Селяни спокійно робили свої справи. Жінки або несли на поле обід своїм чоловікам, або сиділи вдома за прядкою, або ще чимсь були зайняті. Діти саме навчалися в школі Азада. Тахсільдар сахіб розцінив цей прояв незалежності сільських мешканців, як ляпас своїй персоні. І коли в той самий вечір писар, лихвар, брамін і мулла — ці чотири стовпи сільської громади, що вершать її долю, — в один голос поскаржились на Азада і навели довгий перелік його найважчих злочинів, то стало ясно, що діяльності Азада віднині повинен бути покладений край.

Через кілька днів у село надіслали повідомлення, що незабаром відбудеться конференція селянських представників на тему: обговорення питання про відмову сплачувати податки через засуху і неврожай. Поліція занепокоїлась і вжила всіх заходів, але їй не було відомо, коли відбудеться ця конференція. Після багатьох днів гарячкових пошуків один з інформаторів повідомив уночі, що представники селян зібралися в Азада. Поліція зненацька напала, але товариші Азада в найостаннішу мить були якимсь чином попереджені і встигли під нічну темінь непомітно зникнути. Коли прибув поліцейський інспектор з своїми підлеглими, в будинку не було нікого, крім самого Азада. Інспектор скреготів зубами від безсилої люті. Зробили обшук, знайшли деякі папери і серед них чітко сформульовану програму руху за несплату податків. Ознайомившись з нею, власті без зусиль могли придушити цей рух ще в зародку. Однак списку керівників руху не могли знайти, а без цього не можна було звинуватити Азада в таємній змові. Інспектор ретельно обшукав усі кутки в хаті, але не знайшов нічого, що могло б дати йому в руки нитку. Та і як він міг знайти цей потрібний йому папір, коли Азад проковтнув його, ледве зачувши кроки поліцейських?

За наказом вищого начальства інспектор заарештував Азада і використав увесь свій знаменитий арсенал засобів, щоб змусити його заговорити, але всі випробувані засоби не дали йому ніякого результату і тому він опинився в безвихідному становищі.

«Як же змусити Азада говорити?» Стурбований цією думкою, інспектор схилив голову на груди і задрімав. Воно й не дивно. Дружина приготувала на обід курочку, і він добряче поїв... Був жаркий літній полудень... Поліцейський неспішно помахував віялом... І сон відразу взяв папа інспектора у свої м'які обійми...

Шум чийхось кроків привернув увагу пана інспектора. Двері кабінету були зачинені, в кімнаті стояла напівтемрява, і в цій напівтемряві невиразно окреслилися обриси людини. Інспектор відразу впізнав того, кого чекав. Руки Азада було заковано в кайдани, за спиною в нього стояв поліцейський з вірьовкою. На розумному і виразному обличчі Азада були помітні сліди тортур, що він їх переніс за останні сім днів. Але навіть зараз його обличчя усміхалось. Ця усмішка змушувала інспектора шаленіти і лякала його більше, ніж упертість і твердість Азада. В цій усмішці була водночас і впевненість у своїх силах, і зневага до ницості інспектора. Вона була гостріша за меч, вона пекла дужче за вогонь. Інспектор, не тямлячи себе від люті, гукнув поліцейському: «Якого дідька стоїш? Бий його, бий, поки всіх не назве!»

Поліцейський скрутив вірьовку в джгут і відступив на крок, щоб вдарити якомога сильніше. Він шмагнув Азада по спині, але його обличчя, як і раніш, усміхалось, а очі дивилися на пана інспектора з холодною зневагою. Інспектор бачив, що в цьому погляді нема й трохи страху.

Поліцейський махнув кілька разів канчуком, зміряв поглядом відстань між собою та спиною Азада і щосили вдарив його.

Із грудей інспектора вирвався стогін, немов канчук обпик його власну спину. А на обличчі Азада, як і раніш, грала усмішка. Поліцейський, нахиливши голову, і далі робив своє діло. Удари як град сипалися на спину Азада... Пан інспектор скрикував; хоч він і бачив, що солдат шмагав Азада, але йому здавалось, що всі удари лягають на його власну спину. Азад і далі усміхався, ніби знущаючись із інспектора.

Поліцейський, бачачи, що Азадові не дошкулиш, почав завдавати ударів з подвоєною силою. Інспектор і далі кричав. Йому здавалось, що від зливи ударів

власна його спина вкривалася кривавими рубцями. І коли солдат ще раз щосили ударив Азада, інспектор закричав: «Досить! Перестань!» Він хотів підвестися з стільця і... прокинувся.

В кімнаті нікого не було. «Невже це сон?» — промайнуло в його голові. Але все його тіло було вкрите холодним потом, спина боліла. Він злякано оглянувся. Позаду стояла його маленька донька й тихенько погладжувала його по спині. Побачивши, як злякався батько, вона залилася гучним сміхом.

В цей час на веранді почувся шум кроків, і до кімнати зайшов Азад у супроводі поліцейського. Віп, як і раніш, усміхався.

— Що накажете робити з ним далі, пане? — спитав поліцейський.

Інспектор помацав рукою поперек і, щоб приховати хвилювання, витер з лоба крапельки поту, але тремтіння голосу зраджувало його.

— Що та-та-ке? Х-х-то це? — Інспектор, що нагнав жах на всю округу, заїкався перед злочинцем. — Ах, це пан Азад... Й-й-го тр-тре-ба з-звільнити... Ні-яких доказів змови не знайдено.

Азад усміхнувся, ніби він знав справжню причину хвилювання інспектора.

Поліцейський подумав, що мозок пана інспектора розм'як від спеки, одначе, скоряючись наказу, зняв наручники з Азада і вийшов разом з ним.

Інспектор, обернувшись, подивився на свою доньку, яка погладжувала маленькою ручкою його спину.

З цього дня інспектор перестав бути грозою для всієї округи і став одним з найнікчемніших поліцейських чиновників.

Гурбахш Сінх

ПІСНІ ВІТРУ

Я сидів у залі чекання на залізничній станції Унголь, що в штаті Андгра-Прадеш, і ждав свого поїзда. Неквапом, немов величний володар сховався на червоний килим, скочувалося за золотаве крайнебо пізнє груднєве сонце. Вечоріло. Зненацька десь іздалеку забриніла чарівна ніжна мелодія. Я деякий час прислухався, потім підвівся і рушив у той бік, звідки вона линула. Чим ближче я підходив, тим більше ширилися чарівні звуки, і от вони перетворилися на трепетну, бентежну пісню.

В залі чекання третього класу сиділо на лавах декілька чоловік: хтось із них, певно, і співав. Голос був дзвінкий, як у дівчинки, проте жодного жіночого сарі не було видно. Я роззирнувся уважніше. Он воно що: співав і танцював хлопчик років дев'яти, — я бачив тільки його спину. З-під недбало пов'язаного тюрбана вибивалося давно не стрижене волосся; в старенькій, але чистій сорочці, босі ноги подряпані. Через шию на шворці метлявся шматок бляхи, на якій він відбивав такт. Ось хлопчик повернувся до мене і на моє запитання, де він навчився співу й таких пісень, весело засміявся:

— Мої пісні — це пісні вітру, вони нікому не належать. Я ніде не вчився, але ж у нас співають усюди — і вдома, і в школі, і на вулиці... Скрізь чути пісеньки з різних кінофільмів... Коли я не допомагаю батькові, то блукаю вулицями і без кінця слухаю, слухаю...

Я поцікавився, чи часто він співає удома.

— Раніше батько сердився, лаяв мене, а то й потиличника давав: чого ти, мовляв, усе скиглиш, краще

б допоміг по господарству. Та якось мені пощастило: співом я заробив трохи грошей, за дві пайси наївся досхочу, а решту приніс додому. Відтоді батько вже нічого не каже, але й пісень моїх не слухає. Хіба що мати часом попросить: «Заспівай-но, Гару, пісеньку про глека, що пливе річкою». А треба сказати, що наша хижка стоїть над річкою... Що ж вам іще розказати?.. Є в мене дві сестрички, тільки зовсім маленькі... Одежі мені не купували зроду — доношую те, що дадуть добрі люди... Буває, приходиш додому, а їсти нема чого, то я, щоб забути про голод, починаю співати і невдовзі засинаю... Важкі недуги мене обминають: певно, боги бережуть мене, і я не знаю, що таке ліки... Якщо ж трапляється трішки занедужати, то навіть радію: лежу й бачу уві сні, ніби перед величезним натовпом співаю незвичайно гарну пісню, а на мене дзвінким дощем сиплються рупії... Ось вони мені по кісточки, вже важко танцювати, і я... прокидаюсь! А виявляється, то мої ноги заплуталися в підстилці. Потім знову заплющую очі, і до мене знову приходять ці дивовижні сні...

Присутні засміялися: не сміялися тільки я та Гару.

Незабаром я попрощався з ним і вийшов на перон. До вокзалу я вже не повернувся, а повільно рушив убік від станції. Притупування маленьких ніжок, стукотіння по блясі, давінкі, мелодійні пісні полонили мене. Мені страшенно закортіло відшукати його оселю на березі річки й там дізнатися: як воно так, що з темної пшарини, де не виводяться злидні й горе, пробився до світла такий ніжний пагін!

Здалеку донісся паровозний гудок — підходив мій поїзд. Я повернувся на перон. За кілька кроків від мене стояв Гару. Він прийшов не сам, а з приятелем.

Зараз Гару сподобався мені ще більше. Видно було, що він поривається щось сказати, але ніяк не може заважитись. Я поклав йому на плече руку й звернув-

ся до його напарника, що, напевне, прийшов із ним для підмоги:

— Що ж Гару хоче мені сказати?

Гару зніяковіло мовчав, а його приятель пояснив:

— Він казав, що хоче тільки попрощатися з вами — і все. А більше нічого не казав.

Я простягнув Гару руку, але той не взяв її, а тільки шанобливо вклонився. Я поплескав його по плечу й мовив, що ніколи не чував таких гарних пісень.

Гару глянув на мене, і його погляд за мить зату-манився. Я здогадався: він бачить наяву один із своїх дивовижних снів: він хотів проститися зі мною, і бажання його здійснилося. Тепер він пробудився...

Знайшовши свій вагон, я зайшов у нього, сів на м'яку канапу, заплющив очі і подумки продовжив розмову. Раптом ринули двері, і я розплющив очі: переді мною стояв Гару. Я зраділо підхопився: чи не їде й він цим поїздом? Якщо так, то треба мерщій бігти в касу й міняти йому квиток на перший клас. Але його товариш мовив:

— Гару хоче, щоб ви взяли його з собою, а він співатиме вам, розважатиме ваших дітей, вчитиме їх співу. Він вміє танцювати дуже гарний танок із дзвіночками.

Я глянув на Гару, в його очах світилося мовчазне благання, і в душі моїй забризли всі його співані й неспівані пісні. Була мить, коли я навіть простяг руку, щоб утримати його й повезти з собою. Я вже бачив Гару в новій святковій курточці, бачив, як блищать його очі після першого вдалого виступу, та... Та замість цього я тільки погладив його по голові. Він притиснувся до мене, а я обійняв його за плечі:

— Ти — ціла повість, Гару, а я — письменник. І твоїм пісням, і моїм повістям доведеться ще почекати, поки за всіма нами не визнають людських прав. Так, ми з тобою брати: ти в своєму лахмітті і я в своє-

му костюмі — ми обидва боремося за те, щоб пас посправжньому оцінили. Різниця лише в тому, що ти починаєш боротися, а я й досі не припиняю початої боротьби!

Не знаю, чи зрозумів хлопчик мої слова, але нібито зрозумів, бо очі заблищали і він міцно потиснув мою руку. А я додав:

— Я не беру тебе з собою, Гару. В тебе є батьки, і ти не можеш залишити їх напризволяще. Але я завжди пам'ятатиму тебе, твого старенького батька, твою лагідну матір, річку, що плюскотить біля твоєї хатини, пісні, які наспівує тобі вітер, і сні, які осипають тебе золотим дощем...

Поїзд рушив. Довго біг Гару за моїм вагоном.

— Я ніколи не забуду тебе, Гару!

А він дивився й дивився мені вслід, поки його маленька постать не розтанула в безмежній далині... Так, Гару вже не було поруч, та дивовижні пісні його ще довго бриніли в мені.

СІЧКАРНЯ

З Ісламбада, нового селища по той бік залізниці, тікали мусульмани, залишаючи свої домівки і все своє майно на ласку долі. Прочувши про це, дружина нашого сусіди сардара¹ Лахнасіна рішуче напала на чоловіка:

— Який з тебе чоловік, коли ти сидиш, склавши руки, тоді як інші вже в нові будинки селяться?

Сардар Лахнасіна міг байдуже вислухати будь-яку лайку, але щоб жінка піддала сумніву його чоловічу силу — цього він не міг дозволити. Він наново, щоб міцніше тримався, намотав тюрбан на голову із жмутком волосся, захпнув за пасок кінець тахмада², що спускався до землі, вийняв кинджал, провів нігтем по лезу, сховав його в піхви і не гаючись подався до Ісламбада.

Не встиг Лахнасіна вийти за двері, як дружина підбігла до нього й тицьнула йому в руки великий висячий замок.

— Знайдеш гарний будинок — навісь на двері замок. Бо як інакше потім доведеш, що будинок — твій? Так із замком в одній руці і кинджалом в другій, сардар Лахнасіна попрямував через залізничне полотно до Ісламбада.

Ми мешкали в Амрітсарі, на Кхальса Колледж-роуд, біля ткацької фабрики. На подвір'ї нашого будинку, в найбільшому його кутку, сардар Лахнасіна наймав дві темні, завжди вогкі кімнати, а під його вікна-

¹ Сардар — звертання до сікха, у значенні «вельможний пане».

² Та х м а д — стегова пов'язка.

ми у дворі стояли машини для січкування соломи на силос. Цими машинами він торгував.

Знайти добре житло було важко. Тому Лахнасініх всі ці роки й мешкав там, де оселився, коли ще тільки взявся до торгівлі. Починав він, маючи на руках усього півтори-дві тисячі рупій, а тепер став солідним комерсантом. У війну селяни трохи розбагатіли, на його машини був добрячий попит. Появились гроші, а з ними добробут, відповідно до якого зросла й Лахнасіньова пиха. Запраглося йому гарних убрань заможної людини. Спочатку, оселившись тут, Лахнасініх та його дружина незмірно раділи й такій оселі, а тепер дружина, яку почали величати «пані сардарні», постійно жалілася сусідам, що в їхніх комірчинах затісно, темно й надто вогко. Завдавало їй прикrostі не лише непоказне житло. По всьому подвір'ю рядами стояли машини, які день крізь день січували солому на силос, щоб покупці могли як слід їх оцінити. Скреготали шестерні, гуркотіли барабани з гострими краями. Усе це крутиться і крутиться, перемелюючи все нові й нові порції зеленої маси. Цей безутавний шум і гуркіт став просто нестерпним для дружини Лахнасіньха. Вона з відразою дивилась на снопи зеленого ячменю і купи зеленої маси. А сардар Лахнасініх лишався тим самим Лахнасіньхом, хоча його тюрбан і тахмад тепер були шовковими, а замість цупкого сільського одягу він почав носити чудову аж до колін сорочку. Йому не допікали ані вбоге житло, ані скрегіт машин, ані солома, якою було завалено все подвір'я, навпаки, він отримував велике задоволення від усього цього. Лахнасініх був з тих панджабців-сікхів, про яких один письменник-сікх велезначно писав таке:

Сікх в що не одягни, розум взрієш видатний.

Лахнасіньха аж ніяк не назвеш ні сором'язливим, ні слабким. Статурою міцний, тілом огрядний, він і як

чоловік був нівроку,— це засвідчують п'ятеро дітлахів, що, немов п'явки, скрізь і завжди липли до матері. Але така вже була вдача у його дружини, що, коли їй треба було змусити його щось зробити, то вона там, де слід було проявити розум, називала його дурнем, а в тих випадках, коли вимагалась сміливість, найкраще діяв жінчин докір, що Лахнасіх не справжній мужчина. Звісна річ, це виглядає невічливо, але ж культура не приходить разом з грішми та убранням. До того ж додамо, що хоча його жінка й пишалася недавно набутим багатством, на вишукані манери вона ніколи й не претендувала.

Коли сардар Лахнасіх дістався до Ісламбада, то побачив, до чого спричинилась нещодавня міжусобиця. Всі ці дні прихильники однієї релігії різали прихильників другої в такою байдужою ретельністю, як його січкаріні шматували своїми ножами неживі жмутки соломи. Лахнасіх витяг свій блискучий кинджал, щоб, зустрівши якогось мусульманина, одразу ж довести, що він справжній чоловік. Проте там, де він проходив, від жодного живого мусульманина й духу не лишилось. Лише в провулках помітні були сліди кривавого побойця та звідкись долинав відголос погрому.

Лахнасіх ішов, сторожко озираючись на всі боки, як раптом побачив свого приятеля Гурдаялсіха. Той, стоячи біля замкнених дверей якогось будинку, старанно збивав з них замок. Лахнасіх підійшов до нього й зупинився, зацікавлено ждучи, що буде далі.

Гурдаялсіх подивився на прибульця якимсь відстороненим поглядом і сказав:

— Тепер я буду господарем цього будинку.

І знову заходився збивати замок.

Лахнасіх щільніше втягнув тюрбан і подивився на новий будинок приятеля. Слова Гурдаялсіха нагадали йому, що він теж прийшов сюди шукати нове помешкання, і, згадавши це, Лахнасіх попрямував далі.

Минувши кілька будівель, він нагледів будинок значно більший і кращий за той, що вибрав собі Гурдаялсінх. На дверях висів замок. Не вагаючись, Лахнасіх схопив цеглину й кількома ударами збив замок.

Хоча будинок був не такий уже й великий порівняно з їхньою комірчиною, він здався Лахнасіху ледь не раєм. Мабуть, мешкав тут якийсь заможний службовець, бо у вітальні стояли невеликий радіоприймач і навіть грамофон. Ні прикрас, ні одягу не було, розкриті скрині стояли порожніми. Очевидно, мешканці дому ще до різанини втекли в табір біженців, а може, подалися одразу в Пакистан, забравши з собою все, що можна було нести. Проте тут лишилося ще багато різного добра. Побачивши це багатство, Лахнасіх задоволено клацнув язиком і за сільською звичкою, радіючи, видав звук, схожий на козяче мекання. Потім, підв'язавши вище тахмад, почав переглядати знайдене майно.

Він підібрав і акуратно поскладав усе, що могло пригодитися, непотрібний мотлох викинув на вулицю, повісив на дверях великий замок, принесений із собою. Зазираючи до Гурдаялсінха, він попросив його приглянути за будинком, а сам пішов по свої пожитки.

Повернувшись додому, Лахнасіх замислився, як перевезти речі. Часи зараз такі, що візника не знайдеш. В одного з нових сусідів він позичив велосипед і попрямував до свого давнього товариша чабана Рамдгана. Раніше, коли ще не було вантажних машин, Лахнасіх наймав у нього гарбу для перевезення своїх січкарень. Ледь-ледь Лахнасіх умовив Рамдхана, пообіцявши подвійну плату.

Коли всі речі були складені на гарбу, і Лахнасіх готовий був уже від'їздити, дружина раптом почала вимагати, щоб він і її забрав із собою. Сардар почав умовляти її — ось як почнуть інші сікхи перевозити у нові будинки своїх дружин, тоді й він приїде по неї.

Звичайно, всім відомо, що дружини сікхів відважні, як левиці, та все ж вони жінки, а коли йде різанина, жінкам дістається найбільше. Та й тут лишається багато майна, треба подбати й про нього. Тепер скрізь повно біженців. Ще, на лихо, побачать порожнє приміщення і вселяться!

Дружина погодилася лишитись, але в останню мить запропонувала йому взяти з собою одну січкарню й поставити біля нового будинку, щоб ніхто й пайменшого сумніву не мав, що господар тут справді сардар Лахнасіх, той, що торгує січкарнями.

Пропозиція дружини припала до душі Лахнасіху.

Вільного місця на гарбі вже не було, тому січкарню так-сяк прилаштували зверху домашнього майна й прив'язали мотузком, щоб не впала. На такому возі й приїхав Лахнасіх у свій новий будинок. Ще здалеку він побачив, що Гурдаялсіх вже перевіз сюди дружину й дітей. Йому стало прикро, що й він цього не зробив. Треба було б і йому одразу ж перевезти сюди свою дружину. Якщо вже цей миршавий Гурдаялсіх зважився взяти свою родину, то чого було боятися йому, Лахнасіху?

Не вагаючись, він вивантажив свої речі на подвір'ї, знову навів на двері великий замок і тією ж гарбою поспішив назад. По дорозі він сказав Гурдаялсіху, що теж їде по дружину і незабаром повернеться. Дома він наказав своїй дружині негайно збиратися й разом із дітьми бути готовою до від'їзду.

Та коли години через півтори сардар Лахнасіх з дружиною й дітьми прибув до Ісламбада, то виявилось, що замок на його новому будинку збитий, а майно, яке він склав на подвір'ї, зникло. Лише січкарня стояла на своєму місці, як слухняний солдат на варті. Запечурений Лахнасіх побіг до Гурдаялсіха. Але там уже поселився інший сардар, який пояснив, що Гурдаялсіх знайшов собі краще житло в іншому місці.

Тоді Лахнасініх витяг кинджал і знову побіг до свого нового будинку, подивитися, чого ще не забрали злодії.

Тільки-но він переступив поріг, як шлях йому заступили два височенні сікхи. Показуючи на його дружину й дітей на возі, вони заявили, що цей будинок не для біженців — тут оселився пан Балвантсініх, начальник поліційної дільниці.

Почувши ім'я поліційного начальника, Лахнасініх швидко вклав кинджал в піхви й відчув, що тюрбан на його голові чомусь знову погано тримається.

— Шановний пане, але ж тут на дверях висів мій замок. І все моє майно...

— Ану, геть звідси! Ще в суд, може, подаси? Певно, ласий на чуже добро!

І вони виштовхали Лахнасініх за двері. Тоді він раптом угледів свою січкарню й закричав:

— Ось, дивіться, це ж моя січкарня! Спитайте ко-го завгодно, мене тут всі знають!

На його крик зі своїх нових будинків повиходили їхні нові господарі, але серед цих сікхів та індусів Лахнасініх не побачив жодного знайомого обличчя.

Один з сікхів, що виштовхали його з будинку, поблажливо промовив:

— Ти б так просто й сказав, що тобі потрібна ця машина. А ну, Картарсініх,— звернувся він до свого товариша,— давай-но викинемо цю чортівню. Навіщо вона нам? А нещасному біженцеві, може, й придасться...

І вони вдвох витягли січкарню й викинули її на дорогу.

За дві чи три години, коли запала ніч, Лахнасініх, так нічого й не домігшись, прямував назад до свого попереднього житла, ідучи разом з дружиною й дітьми за гарбою, на яку була навантажена січкарня,

БОЯГУЗ

Ось уже два тижні, як Хафза намагається відтягти день своєї загибелі, відтягти час, коли доведеться глянути смерті у вічі. Він, певно ж, знав, що смерть не захоче аж два дні плентатися вузькими гірськими стежками лише задля того, щоб його настигнути. Не така вже вона нужденна і вбога, щоб через якогось там Хафзу два дні дертися крутими стежками і збивати до крові ноги об гостре каміння. У смерті є і солдати, й коні, й рушниці, тож бідним селянам, як оце Хафза, доводиться самим вирушати в дорогу, щоб постати на порозі смерті. А втім, крім смерті, є дещо й дужче — доля чи бог. А від цього не втечеш. От і мушиш іти сам по свою смерть. Дякувати богові, що вона досі тебе милувала...

Коли після смерті батька Хафза отримав клопоть землі, він завжди вирушає до Боджірі сплатити податок сам.

Живе Хафза у селі Хутса, що в районі Боїла, а район Боїла підлягає податковій конторі в Боджірі.

Не лише Хафза, а й інші селяни завжди самі відносили податок. Чи могли вони вважати себе господарями своєї землі, свого поля? Так, могли, доки справно платили махараджі¹ податки. А ні — то землю в них відбирали.

Махараджа ніколи не бачив цих полів, цих клаптів землі, як не бачив їх і батько махараджі. Навіть най-

¹ Махараджа — титул, що його британський уряд надавав у Індії великим землевласникам.

старші з селян Боїлу не могли пригадати, щоб колись махараджа був у полі, бачив цю землю.

Управителем всієї округи, підлеглою конторі в Боджірі, був землемір Гаджар Сінх, що й сам ніколи не бачив Хутси. А до Гаджар Сінха цю посаду займав його батько. І той жодного разу не приїжджав до села. Хоч село це значилося на картах і в конторських паперах. На плані Хутси серед інших значилося й поле Хафзи, сина Хаміда; воно притулилося на схилах високих гір. Землі було небагато, всього якихось вісімдесят соток. За весняний і осінній врожаї з цих клаптів треба було платити шість з половиною рупій податку. Доки Хафза справно вносив ці гроші в податкову контору, з ласки махараджі він може вважати землю, на якій трудиться, своєю.

А якщо селянин не піде сплачувати податок? Таке нікому навіть на думку не спадало. Та якби й справді це сталося, то навряд щоб поважне начальство саме відвідало Хутсу. За людської пам'яті такого ще не бувало. Коли Хафза чи інший такий, як Хафза, не мав чим сплатити податку, то він сам приходив до контори за своєю покарою. А землемір тоді відбирав у боржника землю і за хабар віддавав її комусь іншому. А ні, то й просто собі пустувала. А до боржника в село вирушав стражник, описував майно, пускав його з 'молотка і повертався до контори. А якщо іноді траплялося, що між двома селянами спалахувала сварка і доходило до крові, то вбивця сам йшов у Боджіру, заявляв про свій злочин і покійно чекав, коли його закують у кайдани.

Сіл навколо Боджіри небагато. А оскільки небагато сіл, то і влада тут одна: немає тут ні суддів, ні поліції — всім вершить єдиний представник влади — землемір. І хоч він один, управляти округою йому не важко. Люди не сміють його не послухати, для них він всемогутній закон. І такий порядок не лише тут,

у Кашмірі, а й у гірських районах Гархвалу та Аль-мори.

У Хафза на його клаптах землі родив лише сякий-такий ячмінь, та й то раз на рік. І на продаж не лишалось нічого. Щоб заплатити шість з половиною рупій податку, Хафза спускався гірською стежкою за дев'ять миль до узгір'я, де жив лихвар Сірічанд, продавав йому овечу вовну і виручені гроші ніс у Боджіру.

В сорок п'ятому році на його овець напала якась хвороба і вони стали дохнути: з чотирнадцяти лишилося тільки дві. А в сорок шостому від нестачі солі в їжі така ж недуга почалася і в дітей. Дружина Хафза, Мушкі, потай взяла з відкладених чоловіком чотирьох з половиною рупій вісім ан і купила для дітей солі. Хафза, певно ж, розлютився, відлупцював нерозважливу дружину, але що з того — грошей уже не повернеш.

Того ж таки року Хафза пішов до Боджіри, довго благав землеміра зглянутися. Добродій землемір на решті зласкавився, великодушно прийняв дві рупії в подарунок і відпустив Хафзу, проте з умовою, що наступного року той внесе гроші за два роки.

Проте й наступного року вівці, що поздихали, не ожили. Діти сиділи голі. Що там казати про якусь одежину на тіло, коли не було навіть ганчірки на голову. Хафза ходив у рваному халаті, світив тілом. Взимку, коли землю, стіни й дах заносило снігом, двоє дітей, Мушкі та Хафза тулилися до жаровні. Шкіра в них на грудях і на животі огрубіла, затверділа від вогню і стала такою ж нечутливою, як і на п'ятах.

Халат, який уже три роки не скидала Мушкі, так витерся і пороздирався, що годі було його навіть полатати. Мушкі соромилась з'являтися на люди, але в поле чи по воду ходити треба було. І тому, ледве повіяло весняним теплом, Хафза мусив відвезти до лихваря

Сірічанда вцілілу з ласки божої пару овець і чотирьох ягнят. А повернувся зі шматком синьої бавовняної тканини для дружини.

Хафза все сподівався, що продасть овець та ягнят і розрахується з боргами. Але всевишній розсудив інакше. Як з ласки божої поздыхали вівці, так з ласки божої і настав час платити податок. А грошей катма.

Цілих два тижні, до сьогоднішнього дня, відкладав Хафза відвідини Боджіри. Лише дві з половиною рупії було в нього. Як не благав у сусідів, лихваря Сірічанда, що жив за дев'ять миль звідси, позичити грошей, ніхто не позичив. У сусіда Саді гроші були. Двоє його хлопців щороку ходили в Панджаб на заробітки, тож гроші він мав. Проте тільки чекав дня, щоб задобрити землеміра і переписати землю Хафзи на себе. І Хафза це знав, знав щоразу, коли позичав у Саді волів і соху, щоб зорати поле, і Саді брав за це цілий ман верна, та ще й бідкався, що, мовляв, і соху Хафза затупив, і волів заганняв, і що йому один збиток.

Два тижні з дня на день відкладав Хафза відвідини землеміра і в душі оплакував землю, якої мав неминуче позбутися.

Землі, яку обробляли його батько і дід, він тепер збувається. А без землі він що: камінь, що зірвався з гори й полетів униз, у шовалля. Де йому подітися? Куди податися з двома дітьми та дружиною? Два тижні думав він про це, але нічого втішного не придумав. Хоч не придумав, а йти в Боджіру треба. Чому бути — того не минути. Видно, така вже доля клята.

Мушкі, втираючи сльози, стояла на порозі хатини. Хафза підперезав рваний халат мотузком і, поклавшись на ласку божу, рушив у дорогу.

Довкола гори в сріблястих шапках едіймали свої вершини в безмежне синє небо. Природа буяла красою. А Хафза йшов і нічого того не помічав: йому дошкуляв голод, дошкуляв страх перед тим, що чекає

попереду. Спотикаючись і накульгуючи, ішов він усе далі й далі до податкової контори в Боджирі.

Там Хафза довго стояв і тремтів перед верандою двоповерхового будинку. Дізнавшись, хто він і звідки, його спочатку вилаяли, що так довго уникав сплати, а коли вийняв дві з половиною рупії і поклав перед землеміром, то добродій начальник не міг стримати свого обурення.

Хафза довго просив прощення. Він ще сподівався, що, може, той зглянеться. Та чи ж міг землемір замість грошей наповнити казну махараджі запевненнями і благаннями таких, як Хафза?

Він звелів стражникові зв'язати Хафзі руки й ноги і кинути під горіх серед двору. Односельцеві Хафзи, Джаманові, який напередодні прийшов сплачувати податок, звеліли передати дружині Хафзи, що її чоловіка відпустять лише тоді, коли вона сплатить недоїмку. Якщо ж гроші не будуть внесені, то землю у них відберуть і віддадуть тому, хто відшкодує його борг.

Заходила ніч. Зв'язаний Хафза сидів під горіхом і силкувався підсунутися до дерева, щоб спертися спиною об стовбур. Він підібгав коліна, щоб якимось рятуватися від холоду. Але поли халата давно пообтріпувалися, висіли клаптями, і не прикривали колін. Приготувавшись так провести ніч, Хафза проказав ласкавому богові молитву, притулився потилицею до горіха й заплющив очі.

Щойно зайшло сонце, як подув поривчастий, крижаний вітер. Захистку від нього халат не давав. Вітер крізь дірки в халаті добирався до голого тіла й лоскотав його своїми крижаними пальцями. Хафзі здавалося, наче хтось сипле йому під халат снігу, але зв'язані руки не дозволяли вгорнутися щільніше. Заплющивши очі, Хафза намагався не думати про своє становище, а тільки про бога, але пронизливий вітер змушував відкривати очі. Раз по раз зринала думка:

якби ж то в нього під халатом була малесенька жаровня!

Щоб забути про холод, він став дивитися на смужки світла, що пробивалися крізь зачинені віконниці контори.

В конторі жило четверо стражників. Один із них готувався заступити на чергування. Він виніс на веранду ліжко, постелив ватяну ковдру, під ліжко поставив жаровню, накинув на себе військову шинелю. У руки він взяв рушницю і, позіхаючи, сів на ліжко.

Світло в конторі погасло. Хафзі не спалося. Він не зводив очей з жару, що жеврів крізь шар попелу під ліжком у вартового, то переводив погляд вгору на густе горіхове віття і на зірки, що тьм'яно мерехтіли в небі. Зірки холодні, як вістря списів. А жарини гарячі й приємні. Якби хоч трохи тих жарин було в пригорщі або під халатом... О господи...

Вартовому надокучило сидіти. Він прихилив рушницю до ліжка, нагнувся за вуглиною і став розпалювати люльку. До Хафзи долинув запах тютюну, і йому нестерпно захотілося курити. Але він ковтнув набіглу слину й насилу одірвав погляд од вартового, знову прихилився до стовбура й зашепотів: «О господи, господи...»

Вартовий на ліжку тим часом допалив люльку і знову почав куняти. Вітер посилювся, листя зашелестіло, мовби нашіптувало: «Спи-спи».

Раптом неподалік, з-за гори, за яку сіло сонце, почувлося тупотіння, наче збігала вниз череда кіз. Хафза виразно чув те тупотіння, проте навіть очей не розплющив: хай собі. За хвилю тупіт посилювся й почувся вляканий окрик вартового:

— Стій, хто йде!

Хафза розплющив очі, повернув голову в той бік і побачив натовп, що наближався. Вартовий спустився

з веранди, теж помітив натовп і голосно загукав товаришам, що спали в конторі:

— Патани! Пата...

Вартовий ще не докричав, не скинув навіть рушниці, як з натовпу пролунали постріли, і він зі стоном повалився на землю. Хафза затремтів, як листя над його головою.

З натовпу залунало:

— Аллах великий!

Нападники оточили контору, в руках у них запалали смолоскипи. Стало видно, що серед натовпу є і солдати, і патани. З контори почулися голосні крики — то кричали діти, жінки, чоловіки. Об зачинені двері загупали приклади.

Двері контори впали і нападаючі увірвалися всередину. Озброєні солдати й патани розбіглися по двору, шукаючи здобич. Потім у двір вивели зв'язаних землеміра й жінок і почали в них питати, де заховані гроші.

Хафза, що сидів під горіхом у затінку і дрижав, бачив усе те й молив бога, щоб його не помітили.

Чоловіків і дідів при світлі смолоскипів вишикували біля горіха, щоб розстріляти. А Хафзу, що сидів за їхніми спинами, бив дрож. І тут його помітили.

— Ще один негідник сховався, — вилаявся один з патанів. Другий спрямував на Хафзу рушницю, щоб прикінчити його на місці.

— Стривай, — зупинив його перший патан. — Поглянь, у нього зв'язані ноги... Ти хто такий? — звернувся він до Хафзи. — Невірний?.. Мусульманин?..

У Хафзи так сіпалась нижня щелепа, що він не міг вимовити й слова. На превелику силу, заїкаючись, він ледве пробелькотів:

— Му... суль... манин.

— Хто тебе зв'язав?

Хафза якось пояснив, що зв'язали його за наказом землеміра, що він його боржник.

Хтось з ножем ступив до Хафзи. Той від жаху заплющив очі. Але удар у спину відкинув Хафзу від дерева і він відчув, що мотузки на руках і ногах послабилися.

Його в одну мить поставили на ноги й тицьнули в руку палаючий смолоскип. Хафза тримав його і тремтів, а губи шепотіли: «Змилуйся, боже, змилуйся!..» Землеміра та інших чоловіків поставили біля дерева й розстріляли. Хафза з заплющеними очима стояв на місці, тремтів, як тростина на вітрі, і все шепотів: «Божечку-батечку, змилуйся!»

Патани і солдати розташувалися в конторі, на веранді, під горіхом. Рушниць вони не випускали, а якщо й випускали, то клали так, щоб мати їх напохваті.

Тим часом зарізали землемірову буйволицю, почали смажити величезні шматки м'яса, пекти хлібці. А Хафза все стояв із смолоскипом у руці. Смолоскип догорів і погас. Хафза наче заляк на місці.

Повечерявши, більшість прибулих завалилися спати. Не спало лише кілька чоловік біля вогнища. А Хафза, кутаючись у свій дірявий халат, все стояв з погаслим смолоскипом у руці.

Вранці прибуло ще людей, а з ними п'ять нав'ючених мулів, і десяток таких, як Хафза, кашмірських селян з вантажем на спині.

Коли розвидніло, патани закинули рушниці на плечі й розбрелися по навколишніх селах. Декілька чоловік лишилися вартувати, як і досі, не випускаючи рушниць. Кашмірців, що прийшли з вантажем, примусили місити тісто й пекти хліб. Хафзу, який марно стояв з погаслим факелом, вилаяли і звеліли носити воду із струмка, кроків за сто нижче від контори. Він поставив на плече залізний глек і, шепочучи молит-

ву, почав носити воду. Опівдні, коли патани поїли, йому дали хлібців і він теж доскочу наївся.

Вдень один загін патанів подався на схід, другий виступив наступного дня відразу після сніданку. З ним були сім мулів і дванадцять носіїв, серед них і Хафза. Троє патанів підганяли мулів, а двоє — носіїв.

Хижки й лавки по дорозі були розстрочені й пограбовані. Траплялися спалені села, вбиті. Вчора тут пройшов озброєний загін. Траплялися вбиті горем дівчата й молоді жінки, які злякано тулилися одна до одної; обличчя їхні були заплакані, змарнілі, точнісінько, як у Мушкі. Хафза тільки квапливо відвертався, а уста шепотіли: «Боже, боже!»

На третій день в'ючних мулів стало дванадцять, а носіїв побільшало до тридцяти. З ними йшли і дванадцять жінок, що їх було захоплено у конторі землеміра і ще в трьох селах. На носіїв навалили стільки, що вони ледве йшли. Вантаж, що достався Хафзі, був не дуже важкий — він ніс ручний кулемет, зате йому довелося йти, а то й бігти з передовим загonom.

Четвертого дня зі сходу почала долимати перестрілка, і загін зупинився. Десятків зо два патанів разом з десятком мулів, носіями і жінками пішли іншою дорогою. В загоні залишилися два мули, щоб підвозити патрони, і два носії: один з них — Хафза з кулеметом.

Загін звернув з дороги, розділювався на групи по п'ять-десять чоловік і став обережно заглиблюватися в ліс. Стрілянина зі сходу ставала все чутніша, над головами зрідка підсвистували кулі. Загін патанів і солдатів, що в ньому був Хафза, одного разу заліз біля вершини пагорба. У Хафзи взяли кулемет, встановили його за валуном і відкрили вогонь по протилежній вершині. Сатанинська машина за мить випльовувала сотні куль і оглушливо гримотіла — наче справжній грім. Хафза аж оглух від того татакання. Потім, коли

кулемет знову опипився на його плечі, то від страху у Хафзи підкошувалися ноги. Тільки-но він загаювався, як діставав удар прикладом у спину. Проте приклад і лайка ще було не найстрашніше. От-от Хафза міг дістати ножем у спину чи в бік. Патан, що йшов поряд, вже штрикнув його кілька разів, недвозначно давши зрозуміти, що може бути далі.

Солдати й патани, а з ними й Хафза, обережно пробиралися вузькою ущелиною між двох скель, коли зненацька справа і зліва залунали постріли, зацокали об скелі кулі і двоє патанів упало.

З-за кущів, що росли обабіч, висипали солдати й налетіли на патанів, як шуліки на малих курчат. Хафза як був з кулеметом, так і повалився на землю.

Його вхопили під руки, поставили на ноги, стягли зі спини кулемет. Солдати мало відрізнялися від тих, з якими він ішов, лише шапки були у них дещо інші.

Хафзі знову скрутили руки за спиною. Нові солдати рушили в дорогу, підганяючи полонених патанів та солдатів, а з ними і Хафзу. Змучений напастями, яких раніше й уявити не міг, Хафза навіть забув про податок та про землю і думав про зовсім інше: «Он солдати... великі люди... Ну й воюють один з другим... А я людина бідна, нікого не чіпаю... За віщо ж вони мене мучать?..»

Невдовзі солдати вивели полонених з гірської стежки на дорогу. Хафза злякався, коли побачив, що їх заганяють до якогось будиночка на колесах. Будиночок гучно затріскотів і покотився дорогою.

«Оце і є, певно, машина», — подумав він.

Хафзу привезли до військового табору. Всі тут ходили у військовій формі, куди не глянь — рушниці та багнети. До нього зверталися рідною кашмірською мовою, розпитували, але він знав і міг сказати так мало, що в тих, хто його допитував, виникла підозра, що він відданий ворогам і намагається щось приховати. Ра-

зом з іншими полоненими Хафзу відправили під охороною в Шрінагар.

У таборі військовополонених у Шрінагарі його знову почали допитувати. І він знову повторив те ж саме, що й раніше:

— Ласкою божою я не зміг сплатити податку і став в'язнем махараджі... А тепер ось знову... ласкою божою став в'язнем того ж махараджі.

Волонтер національної конференції спробував йому пояснити, що, мовляв, якщо він буде боротися з ворогами, то його звільнять.

Хафза заперечливо похитав головою:

— А чого битися? Ласкою божою я бідна людина. А з ким бідному селянинові битися?

— А в патанів є рушниці, то й тобі дадуть рушницю,— переконував Хафзу волонтер.

Але Хафза знову заперечливо похитав головою:

— Ні, пане, ні з ким я не битимусь, я бідна людина. Та й рушниці я боюся.

Волонтер не на жарт розсердився, аж тупнув ногою спересердя.

— Чому ж ти не будеш битися? Хочеш, щоб вороги відібрали у тебе батьківщину? Хіба ти не кашмірець?

— Та кашмірець...— погодився Хафза.

— То чому ти не хочеш захищати свій Кашмір, свою землю? — волонтер ледве стримував обурення.

— Ласкою божою Кашмір не мій, а махараджі. І земля його,— боязко заперечив Хафза.

— Махараджа втік. Тепер він у Кашмірі не хазяїн. І земля тепер не його. Тепер земля твоя. То невже ти не боротимешся за неї?

Хафза, що доти похнюплено стояв, раптом випростався, скинув голову. Очі його зблиснули.

— Тоді боротимусь! Неодмінно боротимусь! — вигукнув він.

Волонтер сумно поглянув на нього і співчутливо мовив:

— То як же ти боротимешся, коли навіть рушниці боїшся?

Але Хафза палко запевнив його:

**— Не боятимусь!.. Дайте мені рушницю! Не да-
сте — дрючком битимусь. Каменем битимусь!**

Волонтер здивовано дивився на Хафзу. «Ось він, кашмірець! — подумалося йому.— За ним закріпилося ганебне прізвисько — боягуз. А за що він раніше міг битися? Що в нього було, що він мав захищати?»

НІЧ ПОВНОГО МІСЯЦЯ

Був квітень. Віти мигдалевих дерев обважніли від рясного цвіту, і хоча повітря було ще холодне, весна довкола вже буяла красою. В узніжжі височенних гір оксамитом стелилася перша травичка, на якій ще де-не-де клаптями білів сніг, наче розквітлі квіти. Не мине й місяця, як ті білі квіти зникнуть у буянні диких трав, самі трави приберуть густої зеленої забарви, а на квітах мигдалю коштовними топазами виблискуватимуть перші пуп'янки. Розвіється туман, що раз за раз затуляє обличчя синіх-пресиніх гір, на стежинці, яка в'ється за містком через озеро, здійметься курява, замекають вівці, а тоді у долині над цими — таки височенними — горами чабан, співаючи пісень, стригтимуть овець — вагуляну за зиму цупку густу вовну.

Але поки що був квітень. Гірські схили не зазеленіли ще першою ніжною поростю, не розвіявся ще в горах холодний туман. Не чулося ще овечого мекання на гірських стежках, а озеро ще не розквітло лотосами. Темно-зелена глибінь ховала ще в собі тисячі прекрасних квітів, котрі навесні білосніжними лебедями випливуть і розквітнуть на водяній гладіні. А проте на вітах мигдалевих дерев понад берегами вже порозпукувалися перші бруньки. Останньої квітневої ночі, коли пробуджується мигдалевий цвіт, пелюстки спадають на воду і плывуть озером, мов крихітні човники, плывуть, кружляють, ніби ведуть тапок, вітаючи весну.

Спершись на перила мосту, я довго чекав її. Вечоріло, і землю огорнули сутінки. Між кам'яними биками мосту плвли до озера Вуллар човни-домівки; на

обрїї вони ставали мовби іграшковими, здавалися беззахисними, немов паперові кораблики. Багрянєпъ на заходї поступово нїби загусав і темнїшав, поки його зовсім не поглинув морок; стежинка заснула між рядами мигдалєвих дерев, і тоді, наче пісня подорожнього, замерехтіла в небї перша зірка. Вітер ставав усе пронизливіший, аж ніс замерз.

Аж ось вплив місяць.

І тоді я побачив її.

Вона майже бігла крутою стежкою, але зупинилася лише біля мене й видихнула: «Ху-ух».

Задихана, вона переводила подих і знову жадїбно хапала повітря. Торкнулася пальцями мого плеча, а тоді схилила на нього свою голівку. Її густе чорне волосся впало мені на груди.

— Ще завидна тебе чекаю,— озвався я.

А вона всміхнулася:

— Вже вечір настав, та ще й такий чудовий!

Потім поклала маленьку ніжну ручку мені на друге плече — і затихла: здавалося, обтяжена цвітом гілка мигдалю заснула на моєму плечі.

Вона довго мовчала. Мовчав і я. Потім вона всміхнулася сама собі і мовила:

— Батько провів мене аж до повороту, бо я сказала, що боюся йти сама. Сьогодні я ночуватиму у своєї подруги Радже, вірніше не ночуватиму, а зустрічатиму свято — з нагоди першого цвіту мигдалю я з подругами цілу ніч співатиму пісень. А збиралась я так довго ось чому: треба було начистити рису, та й одяг цей, що на мені, хоч випрала його вчора, довго сохнув, і я мусила сушити його біля вогню. А мати пішла в лїс по хмиз і забарилася, тож мусила дождатися її, бо без неї не могла взяти для тебе ні кукурудзи, ні сушених абрикосів і слив. Поглянь, скільки я всього принесла тобі. А ти сердишся. Поглянь на мене, не відвертайся. Я ж прийшла. Сьогодні ніч пов-

ного місяця. Ходімо відв'яжемо човна і поплаваємо по озеру.

Вона зазирнула мені в очі, а я — в її, сповнені кохання й тривоги. У них відбивався місяць, і той місяць, здавалося, казав мені: «Іди, поплавай човном. Адже сьогодні таке свято — зацвів мигдаль. Сьогодні вона покинула задля тебе подруг, батька, меншу сестричку, старшого брата — усіх обдурила, бо сьогодні ніч повного місяця, і білі й прохолодні квіти мигдалю розквітли навкруги, мов снігові кульки. А кашмірські пісні, ніби молоко в грудях молодої матері, переповнили їй груди. Ти помітив у неї на шиї намисто з коралів? Це червоне намисто надівали їй і казали: «Сьогодні ти не спатимеш усю ніч. Сьогодні перша ніч кашмірської весни. Сьогодні кашмірські пісні квітнуть у тебе на вустах, як розквітає шафран місячної ночі,— бери, надінь це червоне намисто».

Місяць побачив усе те в її зачудованих очах. І зненацька десь у вітті затьохкав соловей, вдалині на човнах замиготіли світильники, а від села за пагорбами долинула приглушена пісня. Пісня і галас малечі, басовиті чоловічі голоси і ніжні — дитячі. Повільно стелеться над дахами дим, пахне вечерею: рибою, вареним рисом, приємними і гострими прянощами — і до всього — розквітла юність ночі повного місяця. Мій гнів де й подівся, і я взяв її за руку:

— Ходімо до озера.

Пройшли міст, минули стежку. Скінчилася вервечка мигдалевих дерев. Потім перейшли долину, вже йдемо понад самим озером. Кумкають жаби, сюрчать цвіркуни, і їхнє кумкання та сюрчання теж творять пісню весни. Все довкола дрімотливе, тільки посеред заснулого озера застиг місяць-човен, стоїть нерухомо, в чеканні любові — тисячоліття стоїть отак і чекає на моє і її кохання. Він чекає усмішки твоєї і твоєї коханої. Він чекає, коли одна закохана душа потяг-

неться до другої. Ця чарівна і знадлива ніч повного місяця схожа на прекрасну царівну, чисту й невинну, що завмерла в передчутті священного кохання.

Човен був прив'язаний до абрикосового дерева, земля тут була м'яка, сіялося місячне світло, кумкали жаби, а хвиля раз по раз цілувала берег, і раз по раз ті поцілунки відлунювали в наших вухах. Я обома руками обійняв її стан і міцно пригорнув до себе. А хвиля знов і знов цілувала берег. Я поцілував її в очі, і на поверхні озера відразу розквітли тисячі лотосів. Я поцілував її у щоку, і ніжні лагідні пориви вітерцю знялися вгору й заспівали тисячі пісень. Я поцілував її у уста, і в тисячах храмів, мечетей і церков полинули в небо палкі молитви, а земні квіти, високі зорі і стрімкі соколи ніби затанцювали. Я поцілував її у підборіддя, потім у шию, а бруньки розпукувалися й розквітали лотосами. А потім пісня та почала стихати, танок уповільнюватись, поки й зовсім стих. Тепер чулося лише кумкання жаб, ніжні поцілунки хвиль, та ще — як хтось схлипував у обіймах.

Я неквапом відв'язав човен. Вона сіла в нього, а я взяв весло і почав гребти на середину озера. Там човен сам по собі спинився, не плив ні туди ні сюди. Я підняв весло і поклав його в човен. А вона розв'язала клуночок. Дістала з нього сушених абрикосів, насипала мені; сама теж почала їсти.

Абрикоси були кислувато-солодкі.

— Ще торішні,— мовила вона.

Я їв абрикоси і дивився на неї.

— А минулої весни тебе тут не було,— промовила вона.

Так, минулої весни мене тут не було, а абрикоси цвіли і пелюстки від найменшого поруху зривалися і перлами вкривали землю. Мене не було тут торік, а абрикоси наливалися соком, достигали. Зелені-зеленющі величезні абрикоси, що їх їдять із солоною і на-

перченою приправою, яка щипає за язика і від якої на очах виступають сльози. І все одно їх їдять, оці недостиглі абрикоси. Так, торік мене тут не було, а зелені-зеленючі абрикоси дозріли, стали жовтими, потім золотистими, а тоді — зовсім червоними. На кожній гілочці погойдувалися червоні плоди, і радісні блискучі очі сповнювалися захватом, дивлячись на те погойдування. Торік мене тут не було, а чиїсь гарні руки зібрали ті червоні плоди. Медові вуста куштували їх солодкий сік; хтось відносив їх додому і розкидав на даху, щоб сушилися. Мине одне літо і настане друге, а тоді приїду я й ласуватиму ними.

Після абрикос ми взялися до сушених слив. Вони спочатку ніби й не такі солодкі, але коли трохи потримаєш їх у роті й вони розм'якнуть, тоді стають на смак, як мед.

— Ніжні-ніжні і дуже солодкі,— озвався я.

Вона розкусила одну кісточку, дістала ядереце і простягла мені:

— Покуштуй.

А воно солодке, як мигдаль.

— Таких слив я ще не їла,— мовила вона.— Це з нашої сливи, що росте у дворі. Вона в нас одна, але родить такі великі і смачні сливи, що й казати... Коли вони досягають, то всі мої подружки збігаються і просять почастувати їх. Торік...

А я знову подумав: «Торік мене тут не було, а слива стояла на їхньому подвір'ї. Минулої весни вона вкрилася ніжним листям, зацвіла, потім на ній з'явилася зав'язь, маленькі зелені і кислі сливки, які вживають як приправу до страви. Минулої весни мене тут не було, а кісточка в сливах твердішала, сливи ставали ще солодші, ніж молодий мигдаль. Торік мене тут не було, а ці червоні сливи яріли серед зеленого листя, такі ж принадні й гарні, як кашмірські красуні. Зграйка сільських дівчат пурхала по подвір'ю, її мен-

ший брат залазив на дерево, рвав сливи й кидав їх сестриним подругам. Які ж вони були солодкі ті сливи торік, коли мене тут не було...»

А потім вона дістала качан підсмаженої кукурудзи, що так смачно пахнув. Золотавий підсмажений качан із зернятками, схожими на перли, хрумкий і солодкий.

— Це єгипетська кукурудза, — пояснює вона.

— Дуже смачна, — кажу я, вгризаючись у нього зубами.

— Теж із торішнього врожаю. Я приховала трошки від матері.

Спершу я згриз кілька рядів з того качана, потім вона згризла кілька рядів, потім знову я, потім — вона. Я гриз качан, а сам думав: «Яка смачна кукурудза. Вона теж із торішнього врожаю, коли ти була тут, але мене — не було. Твій батько ходив за плугом, орав поле, кидав у землю зерно, хмари напували його вологою. І зерно те дало сходи — проклюнулися зелені паростки, і ти полола їх. Потім сходи стали більші, їхні верхівки вкрилися волоттям, і воно коливалося під вітром, а тоді на качанах з'явилися зелені зернята, такі ніжні, що ледь натисни нігтем — і виступає молочко. А мене тоді тут не було. Качани важчали, твердішали. Зерно вже годі було роздавити нігтем, скоріше ніготь зламаєш. Жовтувата волоть на качанах ставала золотавою, а потім і темною. Качани побуріли, як земля, а мене й тоді ще не було тут, а потім серед полів з'явилися токи, на токах ходили воли, молотячи кукурудзу, а ти з подругами співала про кохання, крадькома від матері підсушила й приховала трохи качанів. А мене й тоді ще не було, була земля, було життя, були любовні пісні, були підсмажені на вогні кукурудзяні качани, а мене не було».

Я радісно поглянув на неї:

— У цю ніч наче всі мої мрії здійснилися. Учора я ще плакав їх, а сьогодні вони здійснилися.

Вона приклала качан до моїх губ: на ньому ще відчувалося тепло від її уст.

— Я хочу поцілувати тебе,— мовив я.

— Отакої!.. Ще човен перекинеться!

— Як же тоді бути? — спитав я.

— Ет, нехай перекидається...— відповіла вона.

Ту ніч повного місяця я пам'ятаю і досі. Тепер мені майже сімдесят, але та ніч повного місяця стоїть переді мною так виразно, наче це було тільки вчора. І сильнішого, чистішого почуття відтоді я вже не зазнавав. Та й вона, певно, теж.

Та весняна ніч так огорнула нас своїми чарами, так міцно з'єднала нас, що дівчина вже не повернулася додому, тієї ночі вона стала моєю дружиною. Кілька днів ми нічого не бачили за коханням, як діти, безтурботно блукали лісами, над річками та струмками, ховалися у затінку під горіховими деревами. А потім на березі цього ж озера я купив хатинку і ми почали в ній жити удвох. І десь через місяць я поїхав у Шрінагар, сказавши їй, що повернуся днів за три. Через три дні я повернувся і бачу: сидить вона біля якогось юнака і весело з ним розмовляє, вони обоє їдять з однієї тарілки, пригощають одне одного і щасливо сміються. Я їх бачив, а вони нічого не помічали довкола себе, крім одне одного, вони більше нікого не бачили. І я вирішив, що це її коханий з минулої або й позаминулої весни, коли мене ще не було тут. І подумав, скільки ще попереду буде таких весен, скільки ще буде таких ночей повного місяця, коли кохання, наче хтива жінка, шаленітиме у своєму несамовитому танку. Сьогодні в твій дім прийшла осінь, як приходила вона після кожної весни. То навіщо тобі цей дім?

Отак я поміркував, і, навіть не підійшовши до них, повернувся, й пішов світ за очі, щоб уже ніколи не зустрітися зі своєю першою весною.

І ось тепер, через сорок вісім років, я повернувся. Повернувся з синами. Дружина моя померла, але мої сини, їхні дружини й діти були зі мною. Ми прибули на берег такого пам'ятного мені озера. І знову був квітень, і день так само хилився до вечора, і я так само довго стояв на містку і дивився на ряди мигдалевих дерев, на кетяги білих квітів, що спроквола похитувалися на свіжому вітерці, але не чув від звивистої і курної пірської стежинки таких знайомих квапливих кроків. Аж ось якась дівчина з маленьким вузликом у руці продріботіла місточком повз мене, і в мене тьохнуло серце... У селі за пагорбами якась жінка гукала чоловіка, кликала вечеряти. Чути було, як десь грюкнули двері, як враз замовкла дитина, що доти плакала. Над дахами в'ється дим, а в густому вітті лопотять крильми, вмоцнюючись на ніч, птахи, а тоді враз стихають. Співає якийсь човняр, і його голос, перекочуючись луною, завмирає десь за обрієм.

Я переходжу через місток і йду далі. Мої сини з жінками й дітьми йдуть позад мене. Ми проминули мигдалеві дерева, перетнули долину і вийшли на берег озера. Ось і абрикосове дерево, але як воно виросло! Ось і човен, але чи той це човен? А трохи далі й та хатина, оселя першої моєї весни, мого першого кохання в ту ніч повного місяця.

В хатині світиться. Чути дитячі голоси. Хтось голосно заспівав, якась бабуся цитькнула на нього. А я думаю: адже минуло піввіку, відколи я не бачив цієї хатини... Зрештою, це ж я її колись купив, якщо міркувати тверезо, то я й досі її власник, отже нічого страшного, коли я зайду. І я заходжу. Гарні й веселі діти, жінка насипає в полумисок вечерю для чоловіка. Побачивши мене, замерла. Двоє дітлахів, що бoryкалися, вражено припинили. Бабуся, що перед цим сердито цитькала на когось, зупинилась біля стовпа.

— Хто ви? — запитала вона.

— Це моя хатина,— мовив я.

— Може, вашого батька?

— Ні, не батькова, а моя. Років десь із сорок вісім тому я купив її, а зараз зайшов, щоб тільки поглянути на неї, а не турбувати вас. Вона ваша, а я тільки так...

І я повернувся, щоб іти. Стара вхопилася за стовп і важко зітхнула:

— То це ти?.. Минуло стільки років, тебе і не впізнаєш.

Вона довго мовчала, я теж мовчки дивився на неї. Тоді вона всміхнулася:

— Та заходь уже, познайомлю тебе із своїми. Оце мій старший, а оце меншенький, це жінка старшого сина, це мій старший онук, привітайся, синку. Оце онука. А це... мій чоловік, нездужає щось. Не буди його, від позавчора у нього шропасниця, нехай поспить... А потім вона запитала:

— Може, поїси чогось?

Я несамохіть глянув туди, де на кілочку в стіні висіли кукурудзяні качани, зблискуючи золотистими зернами, як перлинами.

Ми посміхнулися обоє, і вона мовила:

— Не ті вже вуби. Є трохи, але куди вже годні.

— Так і в мене; кукурудзи вже не вгризеш,— погодився я.

Мої, побачивши, що я зайшов до хати, зайшли і собі й одразу ж знявся гомін: діти знайшли спільну мову. А ми удвох вийшли надвір, неквапливо рушили берегом.

— Я шість років виглядала тебе тоді,— заговорила вона.— Чого ж ти так і не повернувся?

— Я повернувся, але... побачив тебе з якимось хлопцем і пішов геть,— відповів я.

— Та невже? — вигукнула вона.

— Так, ви сиділи рядком і їли з однієї тарілки. Ти частувала його, а він тебе.

Вона помовчала, за хвилю голосно засміялась.

— Чого це ти? — здивовано запитав я.

— Та то ж був мій рідний брат.

І вона знову не втрималася від сміху.

— Він приходив провідати мене. Того дня мав повернутись і ти. Я навмисне його затримала, щоб познайомити з тобою... Але ти так і не прийшов.

Вона споважніла.

— Я шість років чекала тебе. Після того як ти мене покинув, бог послав мені сина, твого сина, але через рік забрав його. Після цього ще чотири роки я ждала тебе, а ти так і не прийшов.

Неподалік хлопчик пригощав дівчинку кукурудзою.

— Мій онук,— сказала вона.

— А то моя онучка,— додав я.

Дітлахи побігли понад озером, а ми довго дивилися їм услід. Потім вона підійшла до мене ближче і мовила:

— Сьогодні, коли ти прийшов, мені стало так добре. Я вже віджила своє. Знала радощі, знала й горе. В моїй оселі завжди вирує життя, а сьогодні завітав ще й ти. Мені так зараз гарно!

— Мені теж. Я вже думав, що не побачу тебе. Та ось приїхав; і ніскільки не шкодую, що приїхав.

Ми знову замовкли. Діти, граючись, знову підбігли до нас. Вона взяла на руки мою онуку, а я — її онучку; вона поцілувала мою онуку, а я її онучку: ми дивились одне на одного і були щасливі. В її очах блищав місяць і, зачудований, промовляв мені:

«Людина вмирає, але життя — ніколи. Весни минають, але незмінне лишається велике свято кохання життя. Вас обох не було тут минулої весни. Цієї вес-

ни ви разом, і хай наступної весни ви вже не зустрінетесь, але життя не кінчається, любов вічна, вічна юність, вічна краса, ніколи не згаснуть щастя і ніжність...»

Діти вислизнули з наших обіймів — їм хотілося погратися, вони побігли до абрикосового дерева, до якого був прив'язаний човен.

— Це та сама абрикоса? — запитав я.

— Ні, то вже виросла інша,— посміхнулася вона.

ГАДАЛЬ

1

Надворі зчинився якийсь галас.

— Хто там? — гукнув Дорі.

Ніхто йому не відповів. Потім почулося:

— Вбивця! Зараз я тебе порішу!

— Посмій тільки! — озвався жіночий голос.—

Я вб'ю все твоє кодро, мерзотнику!

Дорі не витримав, вийшов.

— Що ти робиш, що ти робиш, Ніхалю? — закричав він.— На рідну матір руку здіймаєш!

— Матір?! — одступив назад Ніхаль.

— Тільки спробуй! Тоді побачиш! — лементувала жінка.— Очі тобі повидряпую! Юшкою в мене вмиєшся! Щоб знав! Я тобі не служниця!

— Годі, вгамуйся, невістко! — втрутився Дорі.— Що ти говориш? Схаменися!

Ступив ближче і звернувся до цікавих:

— Ідіть собі! Всі йдіть!

Ніхаль одійшов, за ним порозходилися й інші. Дорі стояв непорушно, зіпершись на стовп веранди. Жінка сиділа поруч, волосся її було розкуйовджене, очі ще сердито зблискували.

— Я знаю,— мовила вона,— Ніхаль не наважиться. Це ти доклав рук, діверю.

— Твоя правда, Гадаль,— тихо проказав Дорі,— це я.

Гадаль здригнулася.

— Але чому? Навіщо воно тобі треба?

Дорі мовчав. Він тільки напружився весь. Високий, п'ятдесятирічний гуджар з уже сивими вусами він, здавалося, підпирав головою стелю. На його широку

спину падало тьмяне світло від каганця, він був у жилеті з сукна, дготи до колін щільно облягали його. В руках його вчувалася неабияка сила, але він стояв непорушно, наче застиг.

Жінка підвелася. Їй було років сорок п'ять і на її колись біле обличчя вже спустилися сутінки років, зробивши його якимось аж ніби бруднуватим. Ще й зараз по ній можна було здогадатися, що колись вона була жвава і метка, хоч безнастанна важка праця трохи й зігнула її стан.

— І тобі не сором, Гадаць? — озвався Дорі.

Перш ніж Дорі сказав ще щось, з внутрішньої веранди почулося:

— Це їй сором? Сором тому, в кого ще є совість!

— А ти помовч, Ніхалю! — прикрикнув Дорі.

Голос більше не озивався.

— Навіщо мене кликав? — спитала Гадаць.

— Ти хоч щось їла? — замість відповіді поцікавився Дорі.

— Ні,— відповіла Гадаць.— Та й коли, якщо ці негідники перестріли мене, коли я поверталася з поля. А поки ще назбирала якогось палива, то й сутеніти почало.

— Ніхалю! — гукнув Дорі.— Скажи дружині, щоб дала свекрусі поїсти.

В хаті жіночий голос огризнувся:

— Нехай лаухари її годують! Тепер їй наш шматок і в горло не піде!

Кілька жінок, що стояли оддалік, засміялися.

— От бачиш, з тебе вже люди сміються! — скипів Ніхаль. — Ти ж нас на весь світ зганьбила!

Ії Гунна помер у п'ятдесят п'ять років, і Гадаць стала вдовою. Ії старшому синові Ніхалю йшов тридцятий рік, у нього і невістки Дуллан було вже троє дітей: двоє хлопчиків і дівчинка. Старшому вже сім, меншому — чотири, а найменшенька — ще немовля. Крім сина, мала ще двох дочок, молодших за нього, Чампу і Чамелі, яких вона по черзі повіддавала заміж у різні села — одну в Джадж, а другу — у Вісвару. І у них були діти, які оце ще тільки-тільки починали повзати в піску.

А найменшому синові Гадаць, Нараянові, було вже двадцять два роки, дружина його чекала другої дитини. І ось Гадаць кинула цю чималу родину й пішла жити до двадцятидворічного гуджара з касти лаухарів.

Дорі доводився рідним братом Гунні. Мав дружину, мав і дітей, але всі повмирали. Так і лишився самотнім. Скільки не гриз йому голову Гунна, щоб одружувався, той не згажував, лишався самотнім, не одружувався, годувався з родиною Гадаць. Що заробляв — приносив, віддавав їй, її дітей вважав своїми, ніколи не кривдив їх. Ніхаль, так той ладен був душу віддати за свого дядька. Та й, крім усього, гуджари вважали себе набагато вищими від лаухарів.

В домі, куди пішла Гадаць, була вся її сім'я. Новий чоловік не дивився на вік Гадаць, зважав тільки на те, що вона з вищої касти, і це й вирішило все. Та й треба було комусь поратися біля печі.

Щойно сьогодні вранці вона пішла до нього, а вже ввечері син перестрів її й привів назад. Ії новий чоловік Мауні, певно, ще й не знав про це. Мауні був удівець. Дружина старшого брата, простягнувши ноги, з кривою посмішкою збивала масло.

Що скаже Дулло, коли почує?

Серце Гадаль повнилося тривогою.

Йшлося до півночі. Гадаль так само сиділа. І Дорі так само сидів, попихкуючи люлькою.

— Гадаль! — нарешті порушив цю мертву тишу Дорі.

— Чого тобі? — тихо озвалася вона.

— То ти остаточно вирішила?

Гадаль не відповіла, і Дорі знову заговорив:

— Усі йдуть. Спершу пішла моя дружина, потім діти. А потім і брат. Але ніхто не йшов так, як ти. Ти знаєш, що з тебе сміються люди?

— Я того сміху не боюся, діверю! — огризнулася Гадаль. — Мені було чотирнадцять років, коли твій брат вапримітив мене. Ти ж сам приходив разом з ним сватати мене. І я тоді прийшла у ваш дім, адже так? Ти, певно, думаєш: її вік уже минув, навіщо їй чоловік. Адже так? Та чи ти знаєш, чого я пішла?

— Не знаю.

— А ти, мабуть, тільки про себе подумав: от вона пішла, а мені нікому навіть хлібців спекти. А невістки коло тебе так не походять, як я, діверю! Ти добре ставився до брата і до мене, і я вважала тебе своїм у нашій родині. Чи, може, я брешу?

— Ні, ти правду кажеш.

— Отож-бо й воно, діверю! А хто в мене тепер лишився? Чоловік помер, а тільки для нього я дбала, задля нього крутилася. А коли його не стало, то чого мені надриватися? Задля таких синів, таких невісток? Ні, перед ними я не гнутимусь.

— Але ж хіба вони не твої діти, невістко? Кішка і то сім хат оббіжить, щоб нагодувати своїх кошенят, а ти ж людина! Невже в тебе не лишилося материнського почуття?

— А куди ж, діверю, поділися твої батьківські почуття, що ти не оженився вдруге?

— Про мене дбала ти, Гадаль.

— Боягуз! Твій брат помер, а племінник заліз у борги. Та коли все владналося, ти побоявся залишити мене в своєму домі. Виштовхав мене в чужий двір, щоб я мала шматок хліба. А в печі я топитиму лише тоді, коли відчую, що комусь потрібна. Я не якась рабіння, щоб гнутися перед кимось, щоб стелитися перед кимось. Я і поїм лише тоді, коли зароблю власними руками. Збагнув, діверю! Тоді ти нічого не казав. Лише тепер, коли я зганьбила себе, ти схаменувся. А досі не бачив, як невістки дивилися на мене. О господи, та й чого це тебе мало обходити!

— Гададь! — тремтячим голосом заперечив Дорі.— Я просто не наважувався.

— Чого це?

— Я вже старий, Гададь. Боявся посміховиськом стати, боявся, що твої діти подумають, ніби між нами щось було і раніше, тому їхній дядько і не одружувався досі. Та й пам'ять брата не хотів заплямувати.

— Ет, облиш. Дуже б ти зважав на брата. Ти хіба не був на його поминках? Коли помер мій свекор, твій брат скликав на поминки всю рідню. А ти скількох покликав на братові поминки? І ти, і двоє моїх синів. І це такий його брат, такі його сини? Та чоловік двадцять ш'ятеро було, не більше! А чого? Мовляв, час тривожний, війна, заборонено збиратися по більше. Боягуз ти, ось що! І з такими мені лишатися?!

— То невже,— голос у Дорі захрип,— поки я живий, ти підеш до чужого чоловіка?

— Піду!

Дорі ступив до неї:

— Ану повтори!

Гададь навіть не ворухнулася.

— Сто разів можу повторити, що піду!

Дорі ступив ще крок.

— Ну-ну, вдар! — просичала Гададь.

Дорі спинився, а Гададь не зводила з нього очей. Він відійшов убік і сів. Вона ще якусь мить прони-зувала його поглядом, а тоді глузливо засміялася:

— Що ти мені зробиш! Ти не паважися щось мені зробити, діверю! А мій новий чоловік — справжній чоловік. Ти чуєш? Мені навіть здається, що то повернувся до мене твій брат. А ти...— вона на мить умовкла,— хіба чоловік! Ти просто боягуз. Якби ти зараз підійшов і вдарив мене, то я б принаймні подумала, що ти на щось здатний. А ти ще хочеш, щоб я лишилася в цьому домі?

Дорі тільки дивився на неї і мовчав. На землю спадала ніч. Гададь мовчки лягла там, де сиділа. Невдовзі задрімав і Дорі.

3

Дулло, що спала на веранді, солодко потягнулась, а тоді не витримала:

— О-о, прийшла таки наша наречена. А де ж це вона ніч пропадала?

Світало. Небо потроху сіріло. Воли в стійлі вже попідводились, повітря пахло свіжістю.

— Спи, спи, невістонько люба! — відразу озвалася Гададь.— Ти на мене не покрикуй, у мене дочки такі, як ти. Я твого дівера дружина, а не твоя підметка.

Дулло більше не озивалась. Мауні теж устав, щось бурмочучи.

— Де ти була? — спитав він.

Гададь поправила одяг, але голос її не змінився.

— Вони перестріли мене й одвели назад. А я вибрала нагоду і втекла.

Мауні нічого не сказав. Батько його саме виганяв худобу на пашу. Рушив за ним і Мауні.

— Куди ти? — спитала Гададь.

— На поле.

— Спершу треба про мене вирішити.

Дулло тільки дивувалася такій наполегливості цієї вже немолодої жінки.

— Що вирішити? — перепитав Мауні. Його дещо дратувала така дружинина впертість.

— То що мені, на всю сім'ю робити? — мовила Гадаць. — Нас двоє. Нам треба відділитися і жити окремо. — Трохи помовчавши, додала: — Заробіток нехай буде спільний, але жити мусимо окремо.

Мауні мовчав, не знаючи, що відповісти. Але Дулло не витримала і спалахнула:

— Чого ж ти мовчиш, діверю? Чого нічого не кажеш? Кого це ти привів собі — дружину чи свекруху? То це вона так тебе слухає?! Але я теж не дурна! Думаєш, мені легко цілий день поратися коло печі? Гадаєш, я слухатиму, що вона базікає? Ні, помиляєшся. Я і так свій вік прокрутила біля печі, біля печі й мати мене породила. Отак!

— Он як! — скипіла Гадаць. — То я, по-твоєму, нероба? Прийшла сюди об'їдати тебе, відьмо? Ні, твого шматка я не їстиму, не хочу, щоб він мені поперек горла ставав!

Мауні мовчки подався з двору.

Настав полудень. Дулло сиділа за прядкою, коли почувся голос Нараяна:

— Чи є хто вдома?

Дулло квапливо накинула на голову кінєць сарі:

— А ти хто?

Нараян стримав роздратування і відповів:

— Син Гадаць.

Дулло пирхнула.

— Менший чи старший? — запитала.

— Менший.

— А скільки вас у неї?

— Скільки б не було, тобі що? — не витримала Гадаць, що саме зайшла.

— О, вже з'явилась! — кинула Дулло й подалася в хату.

— Прикусила б краще свого язика! — гукнула їй услід Гададь.

— То це в тебе така невістка, мамо? — спитав Нараян.

— Кажі, чого прийшов? — урвала його мати.

— Мене прислали покарати тебе, — Нараян ступив уперед, щоб сісти.

— Не підходь, — зупинила його Гададь.

Мауні, що саме повернувся з відрами, побачив, як Гададь знімає з себе браслети та прикраси й кидає їх синові під ноги.

— Ось тобі, забирай, — кричала вона. — І щоб вашої ноги я тут більше не бачила! Інакше поскаржуся в поліцію, що сини за намовою невісток відібрали все батьківське добро, а мене вигнали на вулицю.

Обличчя Нараяна якось аж почорніло відразу. Підійняв материні прикраси і пішов з двору. А Мауні, сторонілий і наляканий, подався в хату.

— Ти бачив, діверю, — насілася на нього Дулло. — Твоя дружина повіддавала їм прикраси. Все ладна віддати своїм синочкам! Скрізь хоче урвати, а там, гляди, і до нашої земельки добереться. Ні, бачу, вона над усіма хоче тут владарювати! А ти тільки очима лупаєш! Ти хіба знаєш, на що вона здатна? Так і з цими прикрасами: все це підлаштовано. Нехай тепер тільки заїкнеться мені про щось, я її швидко на місце поставлю!

Гададь тільки посміхнулася на її слова:

— Ой-ой-ой, невістонько! Хочеш і ти пожитися добром мого колишнього чоловіка, хочеш розбагатіти на цьому? Тож знай, Гададь тепер тут господаря! І служницею тобі я не буду! Ходитиму, то коло свого чоловіка, а не коло тебе. Втямида? Хто ти така, щоб строняти до нас свого носа?!

Дулло люто зиркнула на Гадаль і пішла з хати, сердито стукаючи сандалями.

Мауні провів її поглядом.

— Ти не дуже з нею заїдайся, — озвався він. — Бо ти ж усе-таки невістка в хаті, а не свекруха.

— Е-е, та ти ще, бачу, зовсім зелений! — всміхнулася Гадаль. — Тож не тобі мене вчити. І нічого такого я не вчинила, щоб мене виганяти з громади. Якщо ти бачиш, що я роблю щось не так, то сто разів можеш стримати мене, але сидати невістці собі на голову я не дам.

— От я тебе і стримую, — хитнув головою Мауні.

Гадаль, знову всміхнувшись, пішла поратися по хазяйству.

4

І так холодний вітер ставав ще й пронизливим. Дорі сидів на пласкому даху хати і курих люльку. Потім відклав її, вийняв мундштук і безмовно сидів далі.

Ніхаль, що саме повернувся з поля, прив'язав волів, кинув їм їсти, а тоді гукнув:

— Дядьку!

Дорі думав про щось своє і нічого не чув.

— Дядьку! — вже голосніше погукав Ніхаль.

— Га! — стрепенувся Дорі. — Ти мене? Що таке?

— А кого ж іще? Адже цілий день тебе не бачив. Чимман казав, ніби ти цілий день просидів у шановного Манмоуджі. Це правда?

— Так, синку, я в нього був.

— І чого ж ти ходив до нього?

— Так схотілося мені чогось, синку.

— А лихвар прислав людину, чи не можна взяти трохи масла. І коли я сказав, що ні, то ледь-ледь уникнув сварки.

— Не треба сваритися, синку, — мовив Дорі. — Сваркою ти нічого не доб'єшся.

Ніхаль узяв мундштук, вставив його в люльку, люльку натоптав тютюном і, припалюючи, заговорив знову:

— Сам я до неї не ходив. І так голова йде обертом від усього цього. Посилав Нараяна.

— Куди посилав? — здригнувся Дорі.

— Та до тієї, що згасьбила нас.

— До своєї матері?

— Не розумію, як ти, дядьку, можеш навіть не сердитися на неї. А я після всього ще маю називати її матір'ю?

— Не кажи так синку, бо для людей вона все ж мати тобі. Так воно вже ведеться, що поки живий чоловік, то кажуть, що вона дружина такого-то, а коли чоловік помер, то кажуть, що вона мати такого-то. І нічого ми з тобою тут не вдіємо.

Ніхаль зніяковів.

— Воно-то так. Але чого ти не спитаєш, навіщо я посилав до неї Нараяна?

— А й справді, синку, цього ти ще не казав, — стрепенувся Дорі. — То навіщо ти його посилав?

— Щоб покарати її. Щоб перше, ніж жалітися на нас панчятові, зняла свої прикраси.

Дорі всміхнувся на це:

— То вона хоче жалітися на нас панчятові? Ніби ми її виганяли? І що ж, Нараян приніс її прикраси?

— Приніс.

Дорі задумався.

— То я не так щось зробив? — спитав Ніхаль.

— Та ні, синку, — мовив Дорі. — Вона й справді чогось озлобилася на нас. Але нічого, якось буде. Ти ще не їв?

— Ні.

— То йди спершу поїж.

Ніхаль підвівся й пішов, а Дорі як сидів, так і лишився сидіти. Сутінки якось непомітно й відразу перейшли в ніч, немов хто зненацька накинув на землю чорне покривало.

Десь оддалік почулося дріботіння барабана. Дорі відразу підхопився і рушив до воріт.

— Дядько вечеряв? — спитав Ніхаль у дружини.

— Та коли!

Ніхаль вийшов надвір, але дядька там уже не було.

— Дядьку! — погукав він.

Мимо якраз проходив Чіранджі, тутешній жрець, що, замкнувши храм, вертався додому.

— Кого ти кличеш? — зупинився він.

— Добрий вечір вам, — відказав Ніхаль. — Дядько щойно був тут і десь зник.

— О, та він барабана слухає, — відповів Чіранджі. — Сам його там бачив.

Жрець пішов, а Ніхаль застиг на місці.

— Що, що там? — виглянула надвір дружина. — Де він?

— Слухає, як барабан грає, — ще сам цьому не вірячи, відповів Ніхаль: такого досі ніколи не було.

— То йди гукни його, нехай іде. Бо вже ж ніч, — сказала й почала годувати немовля, що заплакало.

Коли вони повернулися вже вдвох, то дядько аж пашів жаром.

— Продуло, мабуть, вітром, — мовив Дорі, кладучи на ослінчик ноги. — І не шукайте мені вечері, щось їсти не хочеться.

Ніхаль не відходив від нього.

— Тільки подумай, синку, — знову озвався Дорі, — після стількох днів знову почув барабан. Востаннє чув його на братовому весіллі, а це ось знову...

Ніхаль стояв біля нього й дивився, як дядько Дорі заплющив очі й замуликав під ніс пісню, начебто весільну.

Смеркало. Мауні сидів у дворі. Гададь принесла гарячих, щойно з печі, хлібців, мангову підливку і поставила перед ним.

— Напрочуд смачно, — вдоволено проказав Мауні, налягаючи на вечерю. — Язика проковтнеш.

Гададь присіла біля нього.

— Чого ж ти не приведеш в дім ще одну дружину, ровесницю собі? — спитала.

Мауні здивовано глянув на неї:

— То хіба тобі й хлібець спекти важко?

— Я не про те, — відказала Гададь. — Певно, думаєш, що за дивина, що я підбиваю тебе привести другу дружину. Мій вік уже минувся, але я, поки жива, навчу її дечому по господарству.

Мауні засміявся.

— Так я й повірю! Краще скажи, що гиркатися нема з ким!

Коли, повечерявши, він підвівся, то Гададь натоптала йому люльку, подала, а тоді й сама сіла під стіною вечеряти.

— Та куди вже йти цієї пори? — почувся знадвору голос.

— Пильна справа, Мауні, — почулося у відповідь. — Добродій секретар тебе кличе.

Гададь упізнала, хто то: її односелець, пастух Гіррадж. Напевне, знову казатиме, щоб пас його корів.

— Так уже ніч надворі, — відповів Мауні. — Краще он сядь та покуримо!

Спокуса переважила, і Гіррадж сів. Гададь взяла другий хлібець, відламала шматок і почала жувати.

— Ти чув? — мовив Гіррадж і затягнувся.

— Про що? — спитав Мауні.

— Дорі, дівер Гададь, помер.

Гададь здригнулася. Швиденько ковтнула води, щоб прогнати шматок і прислухалась. Серце її, здавалося, от-от вискочить з грудей.

— Як помер? — не повірив Мауні. — Та він же був здоровий-здоровісінський!

— Був, та минулої ночі застудився.

Гададь метнулася до дверей:

— Це правда, Гірадже?

— Тітусю, — мовив той, — свята правда. А коли помирав, то все кликав тебе. Бо таки добрий він чоловік був.

Гададь наче закам'яніла.

Гіраддж пішов, і Гададь схаменулася:

— Послухай, Мауні!

— Що таке?

— Я хочу сходити.

— Куди? — стривожився він.

— До них.

— Навіщо?

— Та ж мій дівер помер!..

— Дівер! Тепер він тобі не дівер.

Гададь злісно засміялася:

— Дівером він залишиться для мене і на тому світі. Ніколи поганого слова не сказав він мені. Та якби мені ноги повикручували, і то я піду провести його в останню путь. Він у мені душі не чув, а я в ньому. І ось так я йому віддячила за все добро!

Голос її ставав дедалі рішучішим.

— Нікуди ти не підеш, — кинув Мауні.

— Що? Ти мене не пускаєш? — спаленіла Гададь. — Та немає такої сили, щоб мене зараз втримала! Ви бачили такого? Той, кому я хотіла дошкулити, пішов з цього світу, а ти тут мене не пускаєш? Та хто ти такий? Це вже як я сама захочу — піти чи не піти! І ти мені тут не указ. Спробуй-но тільки не пустити, я тобі очі повидряную, щоб знав!

— Тільки спробуй піти! — Мауні схопив дружину за руку і штовхнув у хату. Потім підпер двері ліжком, сам ліг на нього, попихуючи люлькою.

Гадаль заплакала, але так тихо, що Мауні не чув її розпачливих схлипувань. Серце її краялося від розпуки.

Було вже за північ. Мауні похропував. Зібравши всі свої сили, Гадаль підняла краєчок стріхи, змією прослизнула в ту щілину й зістрибнула вниз.

6

А вранці Мауні аж затрусився від люті. Проте піти в село, зчинити там веремію і за волосся приволокти дружину додому не наважився. Якби вона зараз потрапила під руку, то, здається, розтерзав би її. А тут ще Дулло підливала масла у вогонь, мовляв, утекла твоя дружинонька, залишила в дурнях. Він мовчки проковтнув і цю пекучу образу.

— Та кинь ти побиватися за нею, — заспокоювали його сусіди. — Збитку вона тобі не встигла завдати. Ну, з'їла там якийсь шматок, але ж і сама по хаті щось робила.

Але Мауні охоплювала ще більша лють.

Аж згодом Гіррадж прийшов і розповів, що коли Гадаль прибігла до колишнього свого дому, там якраз сидів староста. А Ніхаль відразу погрозово закричав їй:

— Начувайся, якщо хоч ступиш у наш двір! Чого прийшла?

Староста й собі погрозово запитав:

— Чого тобі тут треба, жінко?

Гадаль сіла.

— Я була ще малою дівчинкою, — заговорила вона, — коли мій дівер і його брат прийшли мене сватати. І з тих пір я не розлучалася з ним. Я у всьому по-

кладалася на нього, думала й звікую під його опікою. І скажи мені, старосто, що я мала робити, коли після смерті чоловіка він не залишив мене у себе? О господи, я пішла, і ось масте: он що сталося! Навіть двох днів не пробув без мене. А якби я була з ним, хіба дійшло б до такого?!

— Але ти не зважила, що в тебе дорослі діти, жінко, — мовив староста.

— Твоя правда, — відповіла Гадаць. — Тільки, мабуть, ти маєш на увазі не їхній вік, а їхню честь. Я посварилася з дівером, а тепер, якщо порушила звичай касти, якщо я винна перед синами, скаржтеся, я відповім перед панчаятом. Але де ти, старосто, був тоді, коли мої сини начхали на ту саму громаду?

— Коли це? — сторонів староста.

— Ну, якщо вже староста не знає, то хто ж іще знає? А хто влаштував поминки по моєму чоловікові тільки на двадцять п'ять душ?

— Але ж такий закон воєнного часу!

— Закон? — засміялась Гадаць. — То всі чинять по закону, старосто? Серед білого дня відв'язують волів і забирають? А над моїм чоловіком теж цей закон стояв? А чому того не скажеш, що сини добре зметкували, мовляв, навіщо витрачати зайву пайсу, нехай вона нам залишиться. Боягузи вони, а не сини!

— Боягузи!? — скипів Ніхаль. — Це ми боягузи? А ти тигриця?

— Так, я тигриця! — відрубала Гадаць. — А от чи в тобі є хоч крихта сміливості?

— Чого ти хочеш від нас? — знетямлено скрикнув Ніхаль.

— А того, щоб ти пішов і скликав усю громаду на дядькові поминки, — відказала Гадаць.

Ніхаль знітився:

— А поліція...

— Ти чуєш?! — випросталася Гадаць.

— Не верзи дурниць, — озвався староста. — А якщо почнуть стріляти?

— О господи, що це на світі робиться! — вигукнула Гадаць. — Що за часи настали! Немає навіть на кого покластися, довкола самі боягузи! — А тоді рішуче мовила: — Ну гаразд. За те візьмуся я!

— Ти? — вихопилося у враженого Ніхалю.

— Так, я! — На очах Гадаць зблиснули сльози. — Адже він, коли помирав, кликав мене, то кому ж, як не мені, все і влаштувати...

Мауні слухав і не міг повірити. Гіррадж розповів, що приготування до поминок йдуть повним ходом. Що Гадаць хабарем задобрила начальника поліції і той на поминки навіть не поткне носа. Що Гадаць готує бучні поминки. Що всі кажуть, нібито навіть за чоловіком вона не побивалася так, як побивається зараз за дівером.

Гіррадж пішов, а в душу Мауні немов улили огрути. Підводячись, він люто просичав:

— Ну, Гадаць, начувайся! Не буду я Мауні, якщо добряче не провчу тебе. Ти заткнула рота начальникові поліції, але і над ним є вищий. От йому я і поскаржусь.

7

Поминки були в розпалі. Гості сиділи, пригощалися, потім підводилися, поступаючись місцем тим, хто приходив.

А надворі хазяйнували чоловіки, припрошували й частували гостей. Ніхаль і Нараян мусили потрусити кишені і викласти гроші, вторговані від продажу рису, та ще й залізи в борги. Подейкували, нібито на Гадаць як найшло, і сини мусили їй скоритися: адже громада вище закону.

Стомлена Гадаць сиділа в хаті з жінками, коли

у воротах зненацька постав поліцейський. Гададь підвелася й пішла йому назустріч.

— Що сталося, начальнику? — запитала Гададь.

Поліцейський помітно збентежився.

— Він каже, щоб усі розходились, — озвався Ніхаль.

— Це ж чому? — зригнулася Гададь.

— Наказ начальника поліції, — випувато проказав поліцейський.

— Як? Ми ж у нього питалися дозволу, — Гададь натякала на те, що начальникові поліції дали хабаря.

— Я знаю, — відповів поліцейський, — наш начальник людина поважна і дотримується слова. Але хтось поскаржився вищому начальству, і начальник поліції особисто мусить прийти сюди. Через те й послав попередити вас, щоб люди розійшлися. Інакше доведеться вдатися до сили.

Гададь на якусь хвилю задумалась. Хто ж то міг донести? Але ні на кого подумати не могла.

— Начальник поліції не міг передбачити цього, але ж як тепер проганяти гостей? — мовила Гададь. — Пане поліцейський, та й ви присіли б, пригостилися б. Що вже буде, те й буде! Я пошлю до нього людину, навіщо ж йому самому сюди йти, адже він начальник.

— Я на службі, — мовив поліцейський. — То як, розійдетесь? А то він от-от нагодиться.

— І нехай! — рішуче кинула Гададь. — Слово дається для того, щоб його дотримувати. Я не можу прогнати людей.

Нараян зблід.

— Тоді всіх заарештують, зрозумій ти. Негоже йти проти закону, — сказав поліцейський.

— То, виходить, закон вищий громади, — спалахнула Гададь, — Право правом, але й віру свою я перед

пим не поганитиму. А без віри мені й життя не любе. Отак!

Гадаль повернулася і пішла до гостей. І ось підвелася третя черга гостей, настала черга останньої.

— Нараяне, та швидше! — підганяв брата Ніхаль, вдивляючись у темряву. — Тільки одна черга лишилася!

— Ніхале! — з-під навісу гукнула його мати.

Той підійшов.

— Боїшся? — спитала його.

Ніхаль провів язиком по зперхлих губах:

— Ні.

— Не ганьби мене, я твоя мати. І пам'ятай, що дядькові ти був наче рідний син. Він навіть не одружився вдруге, щоб поставити тебе на ноги. Затям, що, крім нього, нікого в тебе більше немає.

Ніхаль похнюпив голову.

Цієї хвилини вбіг сусідський хлопчик.

— Тітонько! Тітонько! — закричав він.

— Що таке? — стривожилася Гадаль.

— Сюди йдуть озброєні поліцейські!

Ніхаль занепокоєно глянув на матір.

— Гості скоро розійдуться, — мовила Гадаль.

— Але ж хіба вони ждатимуть?

— Їх треба затримати.

— Та в них же рушниці.

— Рушниці є і в нас, Ніхале! Іди-но, пошукай у комірчині.

— Але що ж з нами буде?

— Що вже бог дасть.

На вулиці загуркотіла автомашина, і Ніхаль виїшов за ворота. Машина під'їхала і зупинилася, з кабіни зіскочив на землю начальник поліції.

— Що це тут за збіговисько? — грізно запитав він.

Ніхаль похолов: начальник поліції зовсім не скидався на людину, якій нещодавно дали хабаря.

— Поминальна учта, — роздратовано кинув Ніхаль.

— Людей більше двадцяти п'яти?

— Ми не рахували їх, пане начальнику.

— Але порушувати законів ви не можете.

— Цей закон встановлений властями, тимчасовий. А закони громади — споконвічні. І саме закону громади ми дотримуємось.

— Тоді я заарештую вас.

— Ніхале! — гукнула сина Гададь.

Ніхаль зайшов у хату.

— Треба будь-що затримати їх, поки гості не поїдять, — мовила Гададь.

— А тоді?

— А тоді через задвірок гості розійдуться. Бо що скаже громада, коли когось заберуть?

— Але ж їх просто так і не затримаєш. Ще стріляти почнуть.

— Нічого, ти не бійся. На даху вже сидять з рушницями Нараян і четверо чоловіків.

Ніхалья зросив холодний піт. Тремтячим голосом він спробував пояснити:

— Що б там не було, а поки гості не встануть, поліцію треба затримати.

— А потім?

— А потім ви всі розбіжітесь.

Зненацька ліхтар у дворі погас. Загриміли постріли, просвистіли в повітрі кулі.

— Не зважайте, гості, пригортайтесь, — пролунав голос Гададь.

З вулиці знову почулися постріли. Хтось скрикнув і важко впав на землю.

Задвірком гості почали розходитись. Коли в дворі нікого не лишилося, Гададь піднялася на дах.

— Синку! — покликала вона Ніхалю.

Голос її був сповнений такої невимовної материнської ніжності, що, зачувши його, Ніхаль аж розгубився. Та перш ніж він озвався, Гададь ваговорила знову і так само невимовно ніжно:

— Я пишаюся тобою, синку! А тепер швиденько забирай Нараяна, забирайте дружин і діток та тікайте.

— А ти?

— За мене не турбуйся. Я вже чую, як мене кличе до себе твій дядько.

Ніхаль не наважився послухатися матері. А вона взяла заряджену рушницю і почала квапити всіх, хто був на даху:

— Та швидше ж, швидше йдіть!

Ті мовчки спустилися вниз і зникли в темряві.

Гададь натиснула курок — з голосним зойком хтось упав. Вона голосно засміялася, і її моторошний сміх розітнув темряву.

Той сміх невимовно вразив начальника поліції. Жінка! А де ж ділися чоловіки? Кілька поліцейських нишком підкралися до задньої стіни хати й видерлися на дах. І відразу ж ляснув постріл.

Куля влучила Гададь у живіт.

8

Сутичка скінчилася. Гададь лежала, спливаючи кров'ю, а довкола стояли поліцейські.

— Більше нікого тут немає? — підійшов до них начальник поліції.

— Та нікого, тільки ось ця жінка! — відповів один з поліцейських.

Начальник поліції підійшов ближче, глянув на Гададь і спитав:

— Ти хто така?

Гадаць усміхнулася і кволим голосом мовила:

— Поминки вже скінчилися, пане начальнику. Тепер моя душа спокійна.

— Але хто ти така? — роздратовано повторив той.

Голосом, що дедалі слабшав, Гадаць відповіла:

— Я належу тому, хто й дня не міг пробути без мене...

То були її останні слова. Але на устах так і лишилася передсмертна посмішка. Посмішка, що була мов світильник, який мав розігнати споконвічну пітьму. Мов ліхтар на підвір'ї, що незадовго перед тим погас.

А ЗЕМЛЯ ВСЕ ОДНО КРУТИТЬСЯ...

Ніні не виповнилося ще й десяти років, але вона була досить-таки меткою і розумною дівчинкою. Як і багато дітей-сиріт, вона була значно серйозніша, ніж бувають діти в її віці. Тому, коли Ніна почула, як схлипнув уві сні її молодший брат, який недавно заснув, вона відразу ж підхопилася з ліжка. За мить, окинувши зляканим поглядом усе навколо, вона тихенько підійшла до хлопчика і присіла біля його ліжка.

Вже запала глибока ніч, навіть місяць кудись щез із неба. Трохи далі в кімнаті, де спала дядькова родина, серед темряви білили розкладені постелі. Ніна поглянула на них, і в неї раптом боляче стиснулось серце. Ледве стримуючи сльози, вона нахилилась до брата.

— Камалю, ти чого... Камалю?

Камалеві сновилось вісім років. На його невеличкому ложі був розстелений дірявий килимок. Лише на ньому й лежав хлопчик, згорнувшись у клубочок і закривши обличчя долонями. Раз у раз він здригався, і тоді чутно було його схлипування. На слова сестри він нічого не відповів. Ніна теж не насмілювалась вдруге звернутися до Камалю, лише тихенько гладила його по спині й дивилась на нього. Вона сиділа так ще якусь мить, а потім обома руками обняла хлопчика, притиснувши долоні до його обличчя. Очі Ніни переповнилися сльозами, й одна з них впала на братове обличчя. Камаль схлипнув і, не розплющуючи очей, прошепотів:

— Сестричко!

— То ти не спиш? — стрепенулась Ніна.

— Не йде до мене сон... сестричко! А коли тато прийде? Сестричко, ходім до нього!

— Тато...

— Так, сестричко... Ходім до тата! Дядько побив мене сьогодні. Прадіп розбив склянку, а побили мене... Сестричко, ходімо звідси!

Ніна відчула, що Камаль аж заходиться сльозами, просто захлинається. Тривога пойняла її. Притиснувши своє обличчя до братового, вона обхопила його обома руками і так і лежала біля нього, немов мати біля дитини. Вона більше нічого не казала. Лише міцно притискала хлопчика до себе, а той далі жалівся та все їй розказував:

— Сестричко, сьогодні тітка дала мені всього-навсього черствого коржа. Всю халву вона віддала Прадіпові та Ранджанові, а мені дістались лише крихітки. А коли я зайшов до дядька в кімнату, то він мене вигнав. Ніно, а чому він не дозволяє мені заходити туди, га? Сестричко, ти вертайся зі школи швидше, прошу тебе! А чому наш тато у в'язниці, сестричко? І хто йому там хоч хліба дасть? А чому й ми не живемо там із ним? Прадіп казав мені — твій батько — злодій...

Тут, відчувши впевненість, Ніна голосно заперечила:

— Бреше той Прадіп!

Та, вимовивши це, вона й сама злякалась власного голосу, і ще міцніше притислась до Камалі. Тепер Камалеві здалося, що сестра його тремтить, і чимдалі більше й більше. Чого ж це вона тремтить? Захвилювавшись, хлопчик сказав:

— Сестричко, сестричко, що з тобою? Ти, може, захворіла?

— Тихо, тихо! Сюди йде тітка.

Тітка насправді прокинулась і, підійшовши до них, сердито спитала:

— Це що тут таке? Що сталося, Ніно? Камале, в

чим справа? Ану кажи. Так-так. Сестриця й братик кісточки комусь перемивають! Ніно, я тебе питаю! Ти що тут робиш? Чому не відповідаєш? От обманщики, ще й прикидаються, ніби сплять! А недавно, мабуть, лаяли мене з усіх сил. Ніби я не знаю... Ой боже ж ти мій, гірка моя доля!.. О сестро, сестро! Ти померла, а мене залишила бідолошну в цьому пеклі...

Тут прокинувся дядько й теж підвівся з постелі.

— Що там таке?

— Ой горенько моє! Та вони ось змовляються, щоб утекти!

— Хто змовляється? Ніна й Камаль? А вони нічого не вкрали в нас? Де ключі від шафи? Я ж нині увечері п'ятсот рупій приніс додому.. Ти чого мовчиш? Ану кажи, Ніно, де гроші?

Кажучи це, дядько встав і підійшов до ліжка, на якому лежали діти, наче голуб'ята, притиснувшись одне до одного. Вони й очі боялися розплющити. Тітка розсердилась не на жарт:

— Ти дивись! Аякже, довідаємося від них що-небудь! Добре, що я прокинулась!

Вона знову почала кричати на Ніну:

— Ану, йди негайно на своє ліжко! Ти бач які! Заснули разом! Батько висиджує собі спокійно у в'язниці, а мені тут з вами возитися! А не взяла б я вас до себе, то люди в обличчя мені плювали б, бо як же, небожата! Все б містечко проти нас виступило! Думають, мабуть, що в нас гори золота та срібла! Скільки на вас грошей тратиться, на саме лиш навчання скільки йде грошей, а вже прогодувати вас, що й казати, — дорожче, ніж дорослого.

Дядько зарадів, побачивши, що гроші лежать там, де й були. Він сів на ліжку і звернувся до жінки:

— Я ж кажу, що ти...

— Та мовчи вже! Якби це ще не племінники, а то ж рідної сестри діти.

— Отож, що сестрині! І треба ж було зятеві поласитися на ті прокляті гроші. Хоча б уже хабар був як хабар! А то всього двадцять рупій. Та й тих не зумів узяти — спіймали! Ось я вчора дістав п'ятсот рупій. А нехай хто-небудь скаже хоч слово, хай спробує довести!

— Якби не був він такий пришепелуватий, то не лишався б і досі клерком третього класу.

— Але ж коли я ладен був йому допомогти вилізти з цієї халени, то він став раштом чесним. «Не давати-му хабара», — каже. А треба було дати триста-чотирриста рупій. Не дам — і все тут. Нащо ж ти до дідька сам тоді брав! Якщо вже береш, то і іншим давай. Я ж ось...

— Та тихіше ти! — спинила його тітка. — Ніч же надворі. І чути все дуже далеко...

Вони ще й далі розмовляли пошепки, доки нарешті не послули. Але діти довго не могли заснути — не сон, а гіркі сльози застиляли їм очі, стікаючи по щоках. Гіркі, недитячі думи проносились у їхніх головах. Ось тітка. Взяла їх до себе, спочатку була така лагідна, що діти почували себе майже щасливими. Але минали дні, й любов тітки поменшала, її місце посіла жалість, та сама жалість, що стає часто образливою, нестерпною. І тітка почала ставитися до Ніни й Камалі гірше, ніж до тварин...

А дядько? Він часто приносив товсту пачку грошей і починав молоти язиком:

— Міг ваш батько взяти хабара, то чому було не дати?! І всього-на-всього довелося б дати триста рупій, але ж зате лишився б на волі і на тих самих хабарах заробив би за цей час не менш, ніж п'ятсот...

А ось батько. Батько, який дуже любив їх, який узяв хабара і вже два місяці сидить у в'язниці, а ще залишилося йому — сім...

Ніна закрила обличчя руками. Ледве стримуючи ридання, вона шепотіла у глибокій печалі:

— Тату, ми не можемо більше терпіти цього! Дядько б'є Камалю! Прийди вже, тату! Ми не будемо вчитися у школі, ми не будемо носити дорогої одежі. Татусю, ну якщо ти взяв хабара, то чого ж ти не дав його, чому? Чому ж ти не дав?

Дівчинка думала, і в темряві перед нею все ясніше і ясніше вимальовувався образ її батька, людини з лагідними очима і м'яким голосом. Це він влаштував її й Камалю в нову школу. Там їх ніхто не бив і не ображав. Там давали їм сніданок, і вони вирізали малюнки й робили іграшки. А вдома батько готував їм їжу, приносив цікаві книжки, фрукти. Він не схотів одружуватися вдруге після того, як померла мама.

Все це Ніна чула від сусідів. Вони дуже хвалили батька. А ще вона своїми вухами чула, що батько казав, що взяти хабара — гріх. А потім раптом сам узяв... Навіщо ж узяв? Навіщо?..

Сусідка казала: «Він багато на вас витрачав, а заробляв мало. Він хотів дати вам гарну освіту, а це коштує дуже дорого...» «Дорого... дорого...» Ось чому він і взяв хабара... Ось що буває, коли не вистачає грошей... А ще ж чи тата й відпускає? Дядько казав: «Дав би хабара судді, то відпустив би! Один суддя за три тисячі навіть розбійника відпустив! Було й таке — чоловік жінку вбив, а його не засудили. За п'ять тисяч...»

А скільки ж це п'ять тисяч? Сто... тисячу... десять тисяч... сто тисяч... Скільки ж це буде?

Дядько казав: «Хабарі бувають різні. Один професор, наприклад, поставив студентці на екзамені найкращу оцінку лише за те, що вона гарненька...»

Ніна розплющила очі й подивилась на небо, на якому виблискували зірки і світився Чумацький Шлях.

Ніна подумала: «Яке гарне небо! Невже й воно може бути хабарем?»

Тепер вона вже не плакала. Вона напружено згадувала усе, що чула про хабарі, але однак нічого не могла зрозуміти. «Хіба бути гарною — це означає бути хабарем? Дядько казав, що коли до того лисого начальника чи судді послати гарну дівчину, то він зробить все, що захочеш. Гарна дівчина і гроші, гроші і гарна дівчина... Чому ж за них суддя і начальник зроблять усе, що захочеш? Зроблять... А що ж вони будуть робити з гарною дівчиною? Мабуть, примусять її працювати. Але ж усі люди можуть працювати, навіть що ж їм саме гарна дівчина? Ось і мій дядько багато грошей додому приносить, а дівчини ніколи не приводить...»

Вона нічого так і не зрозуміла. Вона й не зогледіла, як минула ніч. Із забуття її вивів окрик тітки:

— Ніно, гей, Ніно! Ти врешті прокинешся чи ні? Вже п'ята година!

П'ята година... Тільки що була третя і сяяв Чумацький Шлях, по якому дістаються до раю.

А тітка не вгавала:

— Чуєш? Скільки тебе ще кликати? І братик, і сестричка сплять так, що не добудитися! Вставай швидше та прибери на кухні! Я йду вже...

Ніна солодко потяглася і встала.

— Йду, тьотю.

Вона попрямувала було до сходів, але потім, немов згадала щось, підійшла до Камалі і лагідно прошепотіла йому на вухо:

— Камалю!

Він не відповів. Ніна поправила на ньому ковдру і спустилася вниз. Коли через дві години на кухню спустилась і тітка, вона була вражена: все на кухні аж блищало, таке було чисте. Ніде ні порошинки. По-

суд виблискував як срібний. Вдаючи, що не вірить власним очам, тітка потерла їх, а тоді якось підозріло спитала в Ніни:

— Що це з тобою сьогодні, Ніно?

— Нічого, тьотю, — засоромлено відповіла Ніна.

— Як нічого? Хіба ж ти так прибирала щодня?

У розмову втрутився Камаль:

— Сьогодні ж наш тато прийде, тьотю!

— Тато?

— Так, Ніна казала...

Тітка кинула на Камалю такий погляд, що хлопчик зніяковів. Кілька хвилин тітка стояла мовчки, немов закам'яніла, а тоді ніби прокинулась.

— Ось воно що! То ти так старалась, щоб батька зустріти! — І раптом засміялась: — Ні, моя любя, ще чекати тобі батька й чекати! Цілих сім місяців! Боже, як вони за свого батька піклуються! Якби хоч трохи піклувались так про мене, то...

Ніна зблідла. Вона розгнівано зиркнула на Камалю і вийшла з кухні. Камаль так і зіщулювався від її погляду. Тільки тепер він зрозумів, що цього не слід було казати. Йому добряче перепало від Ніни по дорозі до школи, так перепало, що він навіть заплакав. Коли ж Ніна побачила його сльози, то пригорнула його до себе й теж заплакала.

А в багатому помешканні помічника суду саме тоді лунав сміх. Господар почував себе в цей день особливо щасливим: його молодша дочка Манмохіні одержала призначення на пост заступника начальника відділу культури. Її прийшли привітати друзі. Навколо лунали жарти, сміх.

Хоч підвищення на службі Манмохіні виявилось несподіванкою і для неї, і для її батьків, гостей тут пригощали чудово. Англійці не люблять розмовляти під час чаювання, але ж минули ті часи, індійці тепер вільні люди і не повинні наслідувати їхні звички. Гос-

ті і господарі вели жваву бесіду. Заварюючи чай, Манмохіні сказала:

— Я, власне кажучи, зовсім не сподівалась, але ж дякуючи панові секретарю...

— До чого тут я? Хто ж міг відхилити таку кандидатуру, як ваша? Ваш талант...

І секретар почав був сипати компліменти на адресу Манмохіні, але тут розмову перебив начальник відділу:

— Та звичайно ж, талант! Адже відділ культури — найкраще місце для розквіту жіночого таланту.

Секретар вибалушив очі так, що вони ледве не повилазили в нього з орбіт. Із стуком він поставив чашку на стіл.

— Та що це ви говорите — «найкраще місце для розквіту жіночого таланту». Культура й жінка — це єдине ціле! Сценічне мистецтво, танці, музика, поезія...

— І пропаганда!

— Так, так! Хто може бути кращим пропагандистом за жінку!

До кімнати зайшов слуга і з поклоном подав помічникові судді телеграму. В ній говорилося, що старшого сина помічника судді, Шарму, призначено у Мадрас на пост чиновника, що відає прибутковими податками.

Усі зацікавились телеграмою.

— Що там таке? Що там?

Помічник судді, сміючись, звернувся до дружини:

— Нірмаль, я був переконаний, що Шарма послухається моєї поради. Та, власне кажучи, хіба ж це моя заслуга? Це ж ти його виховала таким! Правду кажуть, що жінка...

Секретар поспішив внести виправлення:

— Ні, справа ні у вас і не в пані Нірмаль. Ваша родина успадкувала таланти предків.

Всі радо погодилися з його думкою. Помічник судді хотів був щось заперечити, але тут знову увійшов слуга. Начальник відділу вигукнув:

— Яку ж новину ми почуємо зараз?

Слуга повідомив:

— Пане, до вас прийшло двоє дітей.

— До мене? — здивувався помічник судді.

— До вас, пане.

— Що за діти?

— Вони не казали. Брат і сестра. Бідні.

— Але ж і дурень з тебе. Дай їм що-небудь і випроводи їх звідси.

— Та я так і хотів був зробити, але вони нічого не просять. Тільки хочуть поговорити з вами.

Помічник судді встав. Обличчя його зморщилось. Але за мить, видно було, щось спало йому на думку, бо він знову сів.

— Сьогодні щасливий день. Веди їх сюди.

Через кілька секунд, ніяковіючи, до кімнати зайшло двоє дітей. Це були Ніна й Камаль. На щоках у них було помітно сліди сліз. Діти дивились злякано на присутніх, бо всі розглядали їх так, як, приміром, дивляться на муху, що раптом потрапила у чарку з вином. Помічник судді спитав:

— Чого вам?

— Ми... ми... — почала було Ніна, але затнулась і замовкла.

Діти так і стояли, розгублено дивлячись на всіх. Цієї миті підвелась Манмохіні й підійшла до дітей.

— Які милі, які гарні діти, — сказала вона.

Щось у цих словах було таке, що додало сміливості Ніні, і вона заговорила:

— Ви посадили нашого тата у в'язницю! Випустіть його!

— У нас є ще п'ятдесят рупій, — додав Камаль. — Бо ж за три тисячі ви навіть розбійника випустили.

— А наш тато не розбійник, — підхопила Ніна, — просто все стало надто дороге. Він узяв хабара всього двадцять рупій.

Камаль додав:

— Якщо мало грошей, то...

— То я можу пожити у вас кілька днів, — закінчила Ніна.

Камаль сказав:

— Моя сестра гарна, а ви усе зробите за гарненьку дівчину.

Можете уявити, що сталося з тим, хто зараз розповідає вам цю історію, коли діти говорили все це, та ще й так говорили, ніби декламували добре вивчену роль. Він просто втік. Йому здавалось, що на землі перестала діяти сила земного тяжіння. Але якби сталося так, то нам би не вдалося написати того, що ви читаете; а земля ж бо все одно крутиться, як і раніше...

ЛІНІЯ ДОЛІ

У парку Конаут-плейс¹, де сходяться всі вулиці Нового Делі, де вечорами прогулюються тонкі цінителі краси, а вдень знаходять притулок безробітні, троє чоловіків ховалися від пекучого сонця в затінку дерев, курили й розмовляли про щось своє. Трохи осторонь, підмостивши під голову черевики, лежав на траві чоловік в одязі кольору хакі й надсадно кашляв. Коли я вперше почув його кашель, мені стало моторошно. То був сивий, коротко підстрижений чоловік років сорока—сорока п'яти. Великі зуби, темне, поборознене глибокими зморшками обличчя й сутулі плечі робили його негарним. Час від часу він надовго заходився кашлем, а потім спльовував убік на траву. Нарешті мені урвався терпець, і я кинув йому:

— А ви не чули, що за кордоном не плюють на траву і квіти, для цього існують урни?

Він підвів погляд, якусь хвилину допитливо дивився на мене, а тоді озвався:

— Але ж, пане, і люди там, певно, не кашляють так, як оце я.

Він знову зайшовся кашлем, а коли кашель минув, ніяково посміхнувся:

— От клятуща недуга — душить і душить, а померти не дає!

Не дуже дослухаючись до його слів, я дістав із кишені газету, розгорнув і став передивлятися. Невдовзі

¹ Конаут-плейс — діловий і торговий центр у Новому Делі.

краєчком ока помітив, що чоловік уважно поглядає на мене і посміхається. Я відклав газету вбік.

— Чим же ви займаєтесь? — запитав його.

— Та якби займався чимось, то й кашель, певно, не так дошкуляв би.

— А раніше що робили?

Чоловік простягнув до мене обидві долоні, і я побачив, що на правій руці в нього бракує трьох середніх пальців.

— Машиною відрізало, — пояснив він. — А нові пальці звідки взяти? Куди не поткнися, хазяїн вимагає всіх десяти пальців!

Він хрипко засміявся.

— А де ви раніше працювали, що вас так?..

— Та де ж, на заводі. В цеху...

Запала мовчанка. Відверто кажучи, мені не хотілося слухати його душевної сповіді, бо їх я вже наслухався вдосталь. А він іще якусь часину дивився на мене, а тоді, приклавши руку до грудей, обережно простягся на траві. Ліг і я, намірюючись таки переглянути газету. Та, видно, далася взнаки цілоденна втома, бо я й незчувся, як задрімав.

А коли прокинувся, поруч точилася неголосна розмова.

— Ось тут утворюється трикутничок, а тут сходяться дві лінії — лінія життя і лінія серця. Бачиш? Тобі звідкись випадає багатство. А лінії долі в тебе немає зовсім.

У відповідь почувся знайомий хрипкий сміх.

Я розплющив очі: чоловік, якого душив кашель, тримав перед ворожбитом долоню з відрізнаними пальцями і напосідався:

— Не вигадуй дурниці! Кажі мені тільки те, що справді написано на моїй долоні!

— Ось і тут, під великим пальцем, теж утворився

трикутничок... Твоя долоня дуже чітка, виразна, отож тобі неодмінно випаде багатство...

— Коли?

— Зовсім скоро...

Чоловік на хвилю вступився в нього, а тоді змахнув рукою і ватопив ворожбитові ляпаса. Той сполотнів.

— Багатство випаде! Коли ж воно випаде, те багатство, га? Я вже три роки сиджу на братовій шиї, а ти про багатство кажеш.

Ворожбит узяв свою книгу і хотів підвестися, але робітник схопив його за руку і втримав на місці:

— Сиди вже! Помазав вуста медом — і, гадаєш, усе? Ні, ти мені розтлумач до пуття, що каже моя рука. За це я тобі й слова поганого не скажу.

Ворожбит був іще зовсім юнак, років двадцяти — двадцяти двох. На тлі білого залатаного одягу його смагляве обличчя видавалося ще темнішим. З вимови в ньому вгадувався бенгалець. Спершу він був злякався, але потім знову взяв безпалу долоню в свої руки і став уважно її роздивлятися.

— Ну, чого ж мовчиш? — не витримав робітник. — Не приховуй нічого, кажи так, як воно є! Де тут має бути лінія долі?

— Ось звідси — і до цього пальця.

— То як же воно може бути: лінії долі немає, а багатство звідкись має взятися?

— Так випадає.

— Випадає?

— Атож. Якщо в тебе цієї лінії немає, то, може, вона хороша в твоєї дружини. От від її долі й тобі перепадає. Нічого дивного: й таке буває.

— Що правда, то правда, через ту жінчину щасливу долю я ще животію якось на цьому світі. Залишила мені четвірко дітей, а сама спочиває собі спокійно на тому світі.

Ворожбит не знайшов, що відповісти. Обоє якусь хвилину дивилися один на одного, а тоді робітник висмикнув свою руку.

— А покажи-но свою долоню! — зажадав він.

Юнак збентежився, але іншої ради не було, і він мовчки простягнув руку.

— То оце в тебе лінія долі?

— Так.

— А в тебе вона хороша — чітка, виразна. І скільки ж ти маєш власних будинків?

Ворожбит висмикнув руку і знову спробував підвестися, але робітник і цього разу не дав йому піти.

— Е ні, ти таки посидь! Давно ворожиш?

Той мовчав. Робітник запитав знову:

— А звідки ти сам?

— Зі Східної Бенгалії.

— Біженець?

— Так.

— І раніше цим ділом займався?

Юнак знову нічого не відповів. Якийсь час тривала напружена мовчанка, а тоді робітник повагом мовив:

— З мене ти небагато візьмеш. Краще йди та поворожи котромусь із тих, що катаються в автомобілях.

Ворожбит заперечливо похитав головою:

— Так вони й дадуть мені свою руку! Це тільки на таких, як ти, й заробиш якусь пайсу.

Сонце вже хилилося за дерева. Надійшов невеличкий гурт службовців і вмовився неподалік.

— Або їм поворожи! У них кишені, певно, дірками не світять.

Але юнак навіть не ворухнувся, сидів сумний і мовчав. А тим часом людей у парку стало прибувати. Йшли групами, поодинокі і вмошувалися просто на

тротуарі край парку. Потім з'явилася, голосно сигналячи, синя поліцейська машина, зупинилася біля парку; з неї висипали півтора десятка поліцейських і стали шикуватися по той бік вулиці. Щось назірало. Зупинялися зацікавлені перехожі. В натовпі більшало синіх робітничих блуз.

— Чого це вони збираються? — звернувся ворожит до свого недавнього клієнта.

— А ти хіба не знаєш? — озвався той. — Сьогодні Перше травня. — Голос його споважнів, коли він додав: — Цього дня стріляли в робітників...

Натовп усе більшав, а водночас більшало й жебраків та лоточників, що сновигали серед людей. Одні просили милостиню, інші навперебій розхвалювали свій нехитрий крам: морозиво, арахіс та інші ласощі.

Почувся якийсь віддалений гул. Люди посунули до тротуару, а поліцейські по той бік вулиці наготували свої довгі бамбукові палиці.

Гул наближався, вже досить виразно чулися вигуки — то йшла демонстрація. Напруження зросло. Люди на тротуарі й собі почали вигукувати гасла.

Під'їхала ще одна синя машина, і з неї теж стали вискакувати поліцейські.

— Та-ак, буде сьогодні роботи їхнім палицям! — озвався безпалий робітник, але ніхто йому не відповів; увага всіх була прикута до вулиці.

Вуличний рух припинився зовсім. Нарешті з'явилася колона демонстрантів і повільно потяглася повз парк. Дехто з тих, що стояли на тротуарі, приєднувалися до неї. Потім з двох інших вулиць з'явилися ще дві колони робітників; вони теж наближались до парку. І відразу все довкола завирувало. Три колони зішлись, зупинились, і робітники стали шикуватися в одну велику колону по вісім чоловік у ряду.

В повітря злітали вигуки, гасла. Людське море грізно ревло, гуркотіло, накочувалося хвилями. Здавалося, велетенське серце міста билося саме тут, і від його ударів стугоніла земля.

Нарешті робітники підняли вгору червоні прапори, і колона рушила повз розкішні й чисті будівлі Конаут-плейса, сіючи довкола неспокій. Здавалося, синє, доти чисте небо зненацька затягли темні хмари, і в повітрі запахло грозою. Колона завершила в той бік, звідки нещодавно прибула поліція. Демонстрацію невідчепно супроводжували поліцейські, тримаючи наготові свої палиці.

Ворожбита все те настільки зацікавило, що він навіть став на лаву, аби краще бачити. А робітник, якого душив кашель, непорушно сидів на траві, хоч і його погляд був звернений туди, куди пішла демонстрація. Здалеку ще долинав шум і окремі вигуки. Люди на тротуарі стали помалу розходитися. Землю огортали надвечірні сутінки й тиша. Нараз через парк пробіг якийсь робітник у брудній полотняній сорочці й настегновій пов'язці — він, певне, наздоганяв демонстрацію. Безпалий робітник гукнув його:

— Друже, зачекай-но!

— Що таке? — зупинився той.

— Куди це прямує демонстрація?

— Та ніби до Аджмері-гейта, а потім через Делійські ворота й далі, до Червоного форту. Там наче має бути мітинг.

— Аж туди підуть? А якщо ті, з палицями, полізуть битися?

— Нехай тільки спробують! Це робітників не зупинить.

Чоловік кинувся наздоганяти демонстрацію, а безпалий робітник дивився йому вслід, поки той зник

з очей. Тоді поплескав молодого ворожбита по плечу й усміхнувся. Юнак знітився.

— Бачив, хлопче?

— Бачив.

Безпалий робітник ще раз глянув у той бік, де зникла демонстрація. Знову посміхнувся і простягнув до молодого ворожбита знівечену руку:

— А ти кажеш, що в мене немає лінії долі?! Придивись уважніше!

Потім притис праву руку до грудей і зайшовся кашлем.

ВІДШКОДУВАННЯ

Коли тонга рушила з автобусної зупинки, в ній було лише троє пасажирів. Якби не автобус, що саме завиднів у далині, Садгу Сінх почекав би ще трохи: може б, нагодився і четвертий пасажир. А щоб не позбутися і цих трьох, що вже сиділи в тонзі, треба було рушати, поки не підійшов автобус. Звичайно ж Садгу Сінх, якщо не було автобуса, стояв і чекав, поки набереться четверо пасажирів, не зважаючи ні на їхні крики, ні на лемент. Автобусний квиток від вокзала до центру міста коштував п'ять пайс, тому й візники брали з кожного свого пасажиря таку плату, тож, якщо сідало четверо пасажирів, то заробити можна було найбільше двадцять пайс. Але частіше доводилося гнати коня майже мильо за десять пайс.

От і сьогодні, хоч він зранку зробив три ходки туди й назад, а набрав трохи більше рупії. Воно безглуздо ганяти конячину майже задарма в таку спеку, але куди дінешся, мусиш. Пасажирів такої задушливої пори мало, та й ті хотіли б їздити автобусом: якихось п'ять хвилин — і ти на місці.

— Гаття, люба, ворухись! — підвівся Садгу Сінх і замахав для острашки віжками.

Поки тонга котилася через селище прачів, він сподівався, що ще хтось підсяде. Але запилюжена вулиця наче вимерла: лише в затінку сиділо кілька бабусь і куняло. Поминувши селище, Садгу Сінх послабив віжки й пересів з передка на голоблю, щоб зрівноважити тонгу.

Ззаду загурчав автобус, і жінка на задньому сидінні підхопилася.

— Ці ще мені візники! Коли сідаєш, то за п'ять хвилин обіцяють довести, а як рушиш — ледь плентають. Сказав би відразу, що повзтимо, як черепаха, то на автобус сіли б! Адже у справі їдеш, ніхто такої спеки на прогулянку не виходить.

Садгу Сінх незворушно посунувся трохи вперед на голобллю, замахав над конячкою віжками:

— Гаття, щоб ти здохла! Кулею лети, а то он пані вже сердиться! Швидше, швидше ворухись! Гаття!

Але це не допомогло: конячина тільки крутила головою туди-сюди й так само неквапливо тупала далі.

Засигналив і пронісся мимо автобус, обдавши тонгу хмарою пилуки.

— От бачиш, вже й автобус нас обігнав, — знову озвалася жінка. — А ти клявся, що швидше автобуса доведеш.

Садгу Сінх тільки мовчки періщив по кістлявій спині шкапини, але та, наче й не відчуюючи ударів, трюхкала собі й далі.

Півтори милі не такий уже й шлях: зранку чи надвечір його подолаєш жартома, але зараз сонце стояло над головою і ніде не було й тіні. Асфальт розм'як, і за тонгою тяглася рівна неглибока колія. Садгу Сінх з жакхом подумав: «А жара тільки почалася...»

— Гаття, княгине моя! — крикнув він. — Ворухись, любя! Виручай хазяїна!

Усі троє пасажирів їхали до суду. Сінх, який сидів спереду, казав, що суд, можливо, задовольнить його позов на шістдесят тисяч: половину він візьме готівкою, а решту — нерухомим майном. Жінка на задньому сидінні сльозливо поскаржилася, що суддівські пацюки — щоб їм пуття не було! — присудили їй лише вісімнадцять тисяч. У Гуджранвалі — містечку, яке відійшло до Пакистану, вона мала чотири будинки й великий сад. А виявляється, якби сад займав не менше бігха, то вона одержала б повне відшкодування. А так

за нього й пайси не візьмеш. Якби знаття, то відразу б сказала, що було більше як бігх саду. А зараз хто повірить? Спробуй довести! От і їздиш щодня з Батали до Джалландгара. А вдома дві доньки без догляду, самі. Так і її чоловік мотався туди-сюди, поки не помер; і її он здоров'я від цього підупадає.

— Та й тих вісімнадцять тисяч чи ще доведеться побачити, — не вгавала вона. — Чоловік помер, оббиваючи пороги, так і я помру, а тоді дітям ночувати під парканом!

Вона говорила так шалко й проникливо, наче на суді. Худий пасажир, що сидів разом з нею, тільки мовчки сунувся, зате сікх виявив співчуття.

— То невже, шановна, так досі нічого й не одержали?

— Та всього шість тисяч! — знову забідкалась жінка. — Що тих шість тисяч? В мене ж діти. Їх треба взути, одягти, нагодувати. Та й не звикли вони в мене в злиднях жити. Їм і на місяць мало тих шести тисяч! І лише тому, що овдовіла, видали гроші. Тільки тоді й пожаліли, коли чоловіка не стало! — І вона захлипала.

Пасажир, що досі мовчав, повернувся до сікха й нашішкувато прохрипів йому:

— Недарма кажуть, що в жінки волосся довге, а розум короткий.

Жінка спалахнула.

— Що я вам, нещасна, зробила, що ви мене ображаєте? Я ж нічого у вас не прошу! Я тільки плачу за тим, що втратила.

— Не ти одна втратила, ми всі залишили там свої будинки та землю. Дякуй богові, що хоч шість тисяч одержала, а інші, як от я, і дрібняка досі не бачили. Виходить, все лихо в тому, що я ще не вмер. Тоді й моїм дітям щось перепало б... Я ось живий, а корис-ті? Очі сліпнуть, ноги судомигь, живий мрець, та й го-

ді... А ці чорнильні душі не хочуть бачити людини, їм дай папір, і поки ти ще волочиш ноги, й пальцем не ворухнуть... Ех, одержати б мені хоч тисячу — я б крамничку відкрив! А то на дітлахх і драної сорочки немає...

— Кожному своє болить, брате, — примирливо мовив сіхх. — Звісно, своя біда кожному ближча. У мене своє горе, у тебе своє, у кожного горе, тільки в одного воно більше, в другого менше.

— Та яке ж у вас горе? — запально вигукнув чоловік. — Вам же дають аж шістдесят тисяч!

— Дають, але це мені так, мабуть, судилося, — відповів сіхх. — Коли постало питання про відшкодування, мене наче осяяло, наче щось напоумило... А то б тицьнули мені тисяч десять-п'ятнадцять та й по всьому.

— Отже, ви записали набагато більше, ніж було насправді?

— Та ні, у нас тільки майна було тисяч на півтора. Але я відразу зметував: коли вимагаєш надто багато — нічого не матимеш... От я помолився богові і склав папір, що, мовляв, вимагаю відшкодувати лише те, що належало особисто мені. Але ті нечестивці більше шістдесяти тисяч не дають. А нас шестеро братів, по десять тисяч на душу.

— А скільки я йому казала, то він і слухати не хотів! — розпачливо вигукнула жінка.

Обов чоловіків допитливо глянули на неї.

— Про це і я йому торочила. «Пиши, — кажу, — більше!» Але що ти з дурня візьмеш. Вперся і хоч ти йому що: «Скільки мав, стільки й запишу! Не ми одні, — каже, — горя зазнали, навіщо людей дурити?» А от сьогодні, якби був живий, я спитала б його: ну, багато маєш від своєї правди? Кого ошчасливив? Нечестивці он одержали вдвічі-втричі більше, ніж мали, а тут всього якісь шість тисяч. О боже, та вони ж го-

лодом морять моїх дітей! — І вона ще дужче заголо-сила.

Сусід жінки відвернувся, підперши рукою голову.

— Сльїми лиху не зарадиш, шановна, — лагідно сказав сікх. — Скільки написали, стільки й одержали. Доля визначила все наперед. Що маєш, тим і треба втішатися.

— Чим же мені втішатися? Інші живуть собі, розкошуючи, а мені чого втішатися? — плакала й нарікала жінка.

— Нумо швидше, друже! — не витримав і гукнув Садгу Сінх чоловік, що сидів поруч з нею. — А то ледве повзеш.

Садгу Сінх захльоскав батогом по конячій спині. А коли й це не допомогло, заходився лупцювати конячину пужалном.

— Ах ти ж, чортяко! Я зараз тобі хвіст одірву, тоді побіжиш.

Але й ця погроза не подіяла.

Садгу Сінх висадив пасажирів біля суду й повільно поїхав у зворотний шлях. Жодного пасажира йому не трапилось. Трохи постояв біля базару, але вулиці наче вимерли. У затінку під накриттям крамнички спало кілька рикш, а її власник, сікх, колов лід. Садгу Сінху страшенно захотілося випити холодного шербету і трохи полежати, відпочити. Але поставити тонгу не було де, не було й колонки поблизу, щоб напоїти конячину, яка важко поводила боками, час від часу висолоплюючи язика. Та й з тих сімнадцяти ан, що лежали у кишені, він не міг жодної витратити на себе. Бо лише за корм коневі на завтра треба буде заплатити не менше двох рупій. Тож Садгу Сінх тільки провів язиком по зашерхлих губах і сіпнув віжки.

Типу цієї довгої, прямої, що папіла жаром, вулиці порушувало лише торохтіння тонги. Навіть дерева сумно понуршли віти від цієї спеки. Лише в їхньому

пониклому гіллі чувся пташиний щебет: тьох-тьох-тьох! тьох-тьох-тьох!

Попустивши віжки, Садгу Сінх напівліг на заднє сидіння і заплющив очі. Думки його відразу полинули до шелесткого віття мангового дерева, яке він з такою любов'ю посадив колись у своєму дворі в далекому Паттокі — маленькому містечку, що відійшло до Пакистану. Там він за дев'ять рупій на місяць наймав непоказний будиночок і так звик до нього, що вважав його своїм. Не раз дружина Хіран казала йому, мовляв, даремно саджаєш, все одно тобі не доведеться плодів їсти. Хто міг знати тоді, що він все втратить так несподівано й назавжди, а сам залишиться тільки в сорочці та старенькому джоті.

Зараз мангове дерево, певно, щедро дарує плоди. А Хіран?

...Того року дерево вперше вродило. І Садгу Сінх їв і їв ще не достиглі манго: ще б пак, то були перші манго, так дбайливо вирощені ним!

— Щелеп не зводить? — жартувала Хіран.

— Та це ж манго із нашого дерева! Як вони можуть зводити щелепи!

І, підхопивши дружину, закружляв з нею довкола мангового дерева.

Манго жовтіли, потім червоніли, і того самого дня, коли вони дозріли, по місту прокотилася хвиля погромів, вулиці Паттокі зросилися кров'ю. Серед ночі п'яний натовп увірвався до їхнього провулка. Коли затріщали двері, Садгу Сінх саме лежав у ліжку з дружиною. Він миттю підхопився і стрибнув на задвірок, але Хіран ніяк не наважувалася стрибнути. І от коли вона майже наважилася, ззаду чийсь руки схопили її... А потім була темрява, якесь поле, рейки і шпали... Наче чужі руки й ноги, чуже тіло... І голод...

А потім квитки, анкети, бланки, продовольчі картки...

«Ім'я? — Садгу Сінх.

Ім'я батька? — Мілакха Сінх.

Каста? — Кшатрій.

Земля, нерухоме майно? — Не мав.

Гроші? — Не мав.

Сума відшкодування?..»

В нього було тільки мангове дерево, яке він плекав і нетерпляче чекав, коли воно вродить, і плоди якого він їв ще недозрілі,— тільки те дерево, в затінку якого він сподівався прожити все життя.

У його оселі й пахло якось особливо, неповторно, то був запах рідного вогнища. Тим запахом просякло все — від фіранок на вікнах і до останньої порошинки. Ті пахощі...

А ті літні ночі, коли він лежав у дворі й дивився у зоряне бездонне небо...

А мрії й надії, які він плекав тоді у своєму серці...

«Хіран, а скажи-но, кого ти подаруєш мені раніше — сина чи дочку?»

«Та годі тобі, посоромився б казати таке».

«Тоді я сам скажу. Спершу буде дівчинка, а за нею двоє хлопчиків, близнят... А потім знову дівчинка».

«Не базікай казна-чого».

«А друга донька буде ще вродливіша, ніж перша. Як і в тебе, в неї буде м'яке, шовковисте волосся, такі ж великі очі і така сама родинка на шиї...»

«Та перестань!»

«Я їх так само дражнитиму, як оце тебе, і вони так само сердитимуться, як оце й ти».

Ті пестоці... ласка... мрії... майбутнє. А тоді — Садгу Сінх, син Мілакха Сінха, походження — кшатрій, анкета... сума відшкодування. Мангове дерево тепер уже зовсім велике. Та й стіни його колишньої оселі, певно, пахнуть зовсім інакше. А Хіран... Чи жива? А якщо жива, то чиїх дітей пестить вона тепер?

Садгу Сінх розплющив очі, сів. Тонга гуркотіла вже

повз квартал прачів. Так само усе довкола було розморене спекою. Він кілька разів оперіщив конячину, але та тільки стріпнула головою, а потім знову понурила її. Але швидше не побігла.

На стоянці він напоїв конячину водою з колонки, дістав з-під сидіння корму і поклав перед нею. Вона зголодніло допалася до корму, а Садгу Сінх лагідно гладив її по спині й казав:

— Їж, їж доскочу, може, й для нас настануть щасливі дні... Бо хто ж мені відшкодує всі збитки, як не ти?

Конячина скинула головою, а тоді знову нахилилася до корму.

ПОРАЗКА КАРМАНАШІ

1

Людина може вижити після укусу кобри; не завжди помирає той, хто вип'є отруту; але рослині, якої хоч раз торкнеться вода з Карманаші, вже ніколи не зазеленіти. Серед людей, що мешкають по її берегах, є й інше повір'я: коли на річці повідь, вода не спадає, доки річка не отримає людської жертви. А втім, мешканці села Наї, розташованого на досить високому місці, не дуже вже побоювалися ріки. Тому під час повені вони гучно радіють, дивлячись на безмежну водяну гладінь кольору вохри. Повінь, як правило, нетривала, урізноманітнює їхнє життя. У ці дні й старі, й молоді збираються біля будинку старости, і барабани без упину вибивають веселі пісенні ритми. Навіть дітлахи виспівують: «Розлилася ріка, берегів не хоче знати, життя мого коханого прагне відібрати». Бо ж вони знають, що насправді річка ні в кого не відбирає життя. Однак минулого року несподівано для всіх вода у ріці прибула швидко й піднялася високо, як океанський приплив. А коли бурхливі хвилі прорвалися в село, то барабани позаливала вода й мелодії пісень зів'яли на висохлих, вкритих струпами губах. Знахар намагався вмилостити розгнівану річку, принісши їй у жертву замість людських життів п'ять козячих, але вода вирувала й вирувала. Її здобиччю стали сліпа дівчина й немічна стара. Показавши свою грізну силу, Карманаша нажахала всіх мешканців села Наї. Про причину нещастя багато було пересудів, врешті за порадою старих жінок молитвами й жертвами богам пощастило зняти з села прокляття за гріхи. Повінь скінчилася.

Минув рік. Ще не встигли загоїтися старі рани, як посередині сезону дощів вода в річці знову піднялася вище звичайного. Коли на світанку село, що спало під покровом ночі, прокинулось, то виявилось, що воно звідусіль оточене червоною, як кров, водою. Жах охопив серця людей. Село лежало на високому березі. Бурхлива течія безупинно била в нього, і підмиті дерева безслідно зникали в пащі ріки. Це була не звичайна повінь, а щось наче велетенський потоп. Бліді від жаху мешканці села у відчаї метушилися навколо своїх хижок, як миші у мишоловці.

— Пандит-джі, вчора у Дінапурі влаштували богам учту, зварили для них цілий казан...— заникуючись, промовив Ісур Бгагат.

Пандит Джагесар с цебром води в руці спускався з цементного покриття навколо колодязя. У тривозі він скочив на землю.

— Що ти кажеш, Бгагате? Невже? А що сказав знахар?

На перехресті стояв гурт людей. Бгагат відповідав, мусолячи в роті кожне слово:

— Брати, знахар казав, що дощів цього року випаде небачено багато. Все навколо залле. Загинуть і люди, і худоба. Зойки і плач полинуть до самого неба. Настане кінець світу... Добра тепер не жди. Мабуть, і справді незабаром кінець світу настане... Якщо в селі бачимо такі гріхи, то недовго нам і з життям розпрощатися! Хіба укриєшся від божого гніву? Врятуй нас, милостивий Шіво!

В розмову встряла тітка Дганесара. Поправляючи на голові покривало, вона закричала:

— Я давно вже помітила, що недурно Пхульматі нікуди не ходить. О Рам, Рам! Повія впала в гріх, а розплачуватись має все село! А мати в неї яка праведниця! Пішла я до них по вогонь, а вона мене на поріг не пустила. Тоді я втямила, що діло нечисте. Хай

вогонь спалить таке лоно! Ну й повія з неї! А в самої ще материнське молоко на губах!

— Ти розкажи до ладу, тітонько! — перервав її Дганесар. — Що ж все-таки сталося?

— Що сталося? А те, що ця шльондра Пхульматі принесла щеня в пелені. Їй би тільки пишатися: і молода, й з виду гарна, ще й синок народився! Ось лишень якби ще ніхто не знав, що вона вже давно вдова!

— Що? Що? Коли?..— у всіх, хто почув цю новину, мало очі на лоба не повилазили з цікавості й аж дух перехоплювало на думку про можливі нещастя.

— А вона не квапилась нас порадувати! Позавчора ще народила. Й подумати лише: замість шию звернути тому байстрюкові й викинути в помийницю, вона ще й труситься над ним.

Провістивши кінець світу, тітка поквапилася далі, притримуючи край сарі від вітру. Слідом за нею, мов пес із підібганим хвостом, біг жах, що вкидав у ще більший відчай кожного, хто почув від неї новину про жахливий злочин молодої вдови. Всіх страхала думка про долю села. Вони вже уявляли собі, як, збожеволівши з жаху, кричатимуть і боротимуться, як пацюки, в криваво-червоній воді. Навряд чи хтось навіть у найстрашнішому сні бачив таку жахливу смерть.

2

Бгайро Панде, схилившись на костур, стояв у дверях свого будинку й дивився на стрімку течію ріки, де, борсаючись у воді, пливли змії, миші, скорпіони й інша нечисть. Ворона, що вместилася на якомусь падлі, ліниво здіймалася у повітря, коли її заплескувало хвилею. Нагледівши у воді живу здобич, на неї накидалися коршунни.

— Дивні діла творяться,— пробурмотів він.

Він озирнувся і подивився на свою стару мазанку.

Цей великий будинок було збудовано ще при його дідові, який прославився на всю околицю своєю вченістю. Діда так поважали, що за його життя ніхто не на-смілювався бути несправедливим до бідних. Проте хто переможе долю? Всього лише два покоління минуло. І що було — те сплигло за водою. Вилетів і зник світлячок, що був затиснутий у долоні. Шістнадцять років тому його батьки назавжди залишили його, та ще й з важким тягарем — піклуванням про маленьку дитину. Кульгавий Бгайро лишився з дворічним братиком на руках, без допомоги, без засобів до життя: у спадщині — батьківські борги, замість справи, яка б годувала, — виховання маленького брата, для житла — ма-занка, напіврозмита торішньою повінню.

— Тепер цій хаті кінець! — мимоволі вихопилося в Панде, хоча він волів ніколи не замислюватися над нещастями, що могли чигати на нього. На потрісканій глиняній стіні від доторку його жорсткої руки залишилася прим'ятина. Краплі дощової вологи, що стікали по ній, зараз падали в його широку долоню, як сльози.

Над селом із свистом шугав поривчастий вітер. «У вдови Пхульматі народилася дитина!.. Дитина у вдови... Розпусниця накликала біду на все село... Рамо, Рамо!.. Який страшний гріх!..» Новина, як удар грому, вразила Бгайро Панде. Костур не витримав ваги його тіла, і Бгайро впав на поріг, забивши лікоть. Гострий біль пройняв, здавалось, усе тіло, і Панде з усіх сил стискав зуби, щоб перебороти його.

— Все загинуло! — пробурмотів він. Карманаші ви-йшла з берегів, щоб поглинути не цю занедбану ма-занку, а незаплямовану честь його роду, яку він так свято зберігав навіть будиши злидарем. Честь його роду завжди була для нього основною турботою. «Я передчував, що хлопець стане причиною загибелі нашого роду!»

Перед очима Панде виникла постать молодшого брата, вісімнадцятирічного Кульдіпа. В нього струнка фігура, гордовита постава, а в очах щось таке, що завжди нагадувало Бгайро про матір. Про чорне хвилясте волосся Кульдіпа староста казав, що воно в нього схоже на дідове. Так, весь він у діда пішов, цей мальований красень. У відповідь Бгайро посміхався.

— Йди-но, Кульдіпе, в хату,— казав він у випадках, коли брат був тут, на веранді.

В душі він починав гніватися на старосту: «Щоб тобі очі піском засипало, підлий лиходію! Так і блима своїми безсоромними очиськами! Не дай боже, наврочить хлопця! Я тобі тоді горлянку переріжу! Бач, який пихатий! Дивіться, мовляв, на мене,— я — староста!» А вголос казав:

— Звідки йому вдатися в діда? Самі зважте, шановний: у діда було п'ять корів найкращої породи, від кожної — по цебру молока. А цей хлопчина й смаку молока по-справжньому не знає, навіть не любить його. Та й де нам, бідарям, взяти молока дітям на цілий рік?

— Так, так, Панде-джі! Часи тепер не ті,— казав староста і йшов, приправивши свої заключні слова, як перцем, в'їдливою посмішкою. Чомусь не подобались йому чорні кучері Кульдіпа, але, побоючись Бгайро, він не наважувався казати про це відверто.

Бгайро Панде ціліснітькі дні висиджував у себе на веранді. Він очищав бавовну від насіння, тіпав її, а потім сукав нитки і виплітав з них брахманські шнурки, вів бесіди з клієнтами, що приходили замовити молитви, вираховував для них за своїм календарем найсприятливіший час починати різні справи, читав уголос священне казання про бога Вішну і все, що тільки за це отримував, витрачав на Кульдіпа, на його навчання, одяг та інші необхідні речі.

«Ось яка дяка мені за все!» — Панде безпомічно

озирався. Ганьба, що впала на брата, несла загибель і йому самому. Де Кульдіп? Він не став чекати, поки все з'ясується, і кудись зник.

«Один бог відає, що з ним зараз...— з сухих очей Бгайро скотились дві сльозини.— Вдома його мало не силою доводилось годувати. А тепер голодує, мабуть... Голодує... Ще й помре з голоду!.. А чим я можу йому допомогти?»

Панде підняв костур. Дошкандибавши до ліжка, що стояло неподалік, він мовчки впав на нього і закрив обличчя руками.

3

На сході займався новий день. Небом, як і вчора, наввипередки мчали чорні хмари. Час від часу разом з поривами вітру припускав дощ. Вітер доносив плюскіт води, що била в береги. Бгайро Панде все ще лежав на ліжку, дивлячись у двір. Посеред подвір'я на маленькому земляному горбочку, розмитому дощем, ріс священний кущ тульсі. З-під старих галузок виглядали молоді пагони із сором'язливими трепетними листочками. Дощові краплини, вдаряючи у жорстке старе листя, розбивалися на дрібні бризки і, ніжно торкаючись молодих листочків, падали додолю. Які ж вони щасливі, ці рослини, що зовсім ще не знають життя! Бгайро згадав той вечір, у місяці картик. Так само лежав він на веранді, коли на подвір'я увійшла Пхульматі. Вона прийшла забрати цебро, яке вранці взяв у них Бгайро. Було це два роки тому.

— Кульдіпе, подай цебро! — гукнув Бгайро.

Вона стояла тоді біля цього куща тульсі. Біле сарі щільно облягало Пхульматі, немов сповиту ляльку. Коли Кульдіп нахилився взяти цебро, Пхульматі, обома руками притримуючи край сарі, що падав на її обличчя, схилилася в поклоні перед священним тульсі.

Швидко розгинаючись, Кульдіп мимоволі торкнувся її і обоє усміхнулися, а Бгайро Панде розгнівався. У гніві він підвівся з ліжка. Але побачивши Кульдіпа з цебром у руці і Пхульматі, що припала обличчям у молитовному пориві до тульсі, він відчув, як очі його переповнилися слізьми. Йому згадалася мати. Часом після закінчення сезону дощів вона дбайливо обмашувала світло-жовтою глиною розмите дощем узвишшя, де ріс тульсі, а потім білила його вапном. Увечері вона ставила біля купця запалені світильники з топленого масла і, торкаючись чолом землі, молилась за щастя своїх синів. Так само схилялася вона в поклони, вимолюючи благословення богів, а Бгайро мовчки стояв поряд і дивився, як палають світильники.

Бгайро підійшов до брата. Побачивши його, Кульдіп поспіхом передав цебро Пхульматі, і та пішла, не мовивши й слова. Обоє намагалися не дивитися в очі Бгайро Панде, ніби не насмілюючись побачити зираз його обличчя.

Багато днів тривожне хвилювання не полишало Бгайро. Кульдіп остерігався зустрічатися з ним поглядом. Він не насмілювався заперечувати братові, як колись, не чути було його голосного сміху. Бо раніше його веселий сміх лунав по всьому будинку. Панде намагався заспокоїти себе. Чи варто звертати увагу на швидкоплинні захоплення юнаків? Лише коли спиткнешся і впадеш, зрозумієш по-справжньому, яка тверда земля. Тоді падають у пилкуку всі рожеві пелюстки, й обоє пізнають, що таке справжнє життя.

Вираз обличчя Панде насторожив і Пхульматі. Вона стала приходити рідше. Бгайро відтоді став ще вимогливішим до Кульдіпа, суворо доглядав за поведінкою брата, за його навчанням. Коли юнак сідав читати, його погляд часто затримувався на полум'ї світильника, і, розглядаючи вогонь уважніше, він бачив перед собою Пхульматі в білому сарі. Сторінки книги

так і лишалися не перегорнутими, Панде помічав неухважність брата, потай гнівався, але не казав нічого.

Одного разу він не витримав:

— Кульдіпе, куди ти так дивишся? Чи ти не хворий?

— Ні,— тільки й відповів юнак і втупився в книгу. Обличчя Кульдіпа було освітлене полум'ям. Панде лежав на темній веранді, і в душі його змагалися гнів, прихильність до брата і багато ще інших неясних почуттів. Найбільше зло він мав до Пхульматі. «Чого це спало на гадку цьому дівчиську, цій малолітній вдові рибака, руйнувати мій дім? Ніхто не знає, звідки їх пригнала сюди зла доля. Чого домагається ця жінка-диявол? Яких ще нещасть можна чекати від неї? Вона накликала смерть спершу на свого батька, потім на чоловіка! Хто може сказати, що трапиться ще? Без чаклунства тут не обійшлося. Хлопець цей ще пташеня. Сидить, рота роззявив. Навіть навчання не йде в голову. Ні посмішки, ні розваг, поїсти — і проте забуває..» Панде вставав з ліжка й неспокійно вештався туди й назад. Але що робити, не знав...

Час минав. Кульдіп трохи повеселішав. Знову почувся його життєрадісний сміх. Тяжкий тягар тривоги спав із серця Панде. Світло посмішки знову зрідка з'являлося на його обличчі. Знову почав він пряти брахманські шнурки. З усього села збиралися в будинок Панде нероби і цілісінькими днями теревенили, найчастіше розказуючи про щось брехні. Жували тю-тю. Довго розтирали його на долоні, перш ніж покласти до рота. Смачно спльовували. Не дуже цікавлячись плітками, Панде уважно слухав, підтакував, терпляче чекав, коли урветься розмова, а в голові його все ще кружляли, як веретено, невідступні думки...

Бгайро Панде все ще лежав. Було вже нерано, гуркіт хвиль долинав виразніше, а криваво-червона вируюча вода дедалі ближче підступала до села. Все

тіло болюче нило. «Такого в нашому роду ніколи не бувало», — прошепотів Панде. Він підвівся, дістав з ніші «Рамаяну», розгорнув і побачив червону позначку. Ще так нещодавно «Рамаяну» вечорами читав Кульдіп. Відтоді, як він зник, до книги ніхто не торкався. Руки в Панде трусилися, книга вислизнула і впала на груди. Він узяв її й розгорнув знову. Ось вона, червона позначка:

Скаржиться гірко Сіта: життя у мене сумне!
Лише у вогні згорять всі біди, що поглинуть
і мене!

Вірять люди — ти радість даруєш, дерево
щастя — ашока,
Звільни ж і мене від страждань безутішних,
глибоких.

На очі Панде набігли сльози і закапали швидко й нестримно. Він схлипнув. «Ця відьма занастила мій дім!» — ледь не вигукнув він, але відразу ж схаменився. Прокляттями зараз не зарадиш. Раніше треба було втрутитися! Тепер в неї знайшлася дитина. А раптом вона розголосить, що батько дитини Кульдіп? «Ні!.. Ні!.. Цього не може бути!» — вихопилося в нього з грудей. Обома руками Бгайро схопив себе за волосся й смикнув, ніби це могло хоч трохи полегшити біль, що від нього розвалювалась його голова. Він зробив спробу встати, але не зміг. Перед очима попливли вогняні кола. Лише зараз Панде зрозумів, як він ослаб останнім часом. Кульдіп зник, і життя втратило сенс. Зник він понад чотири місяці тому. Бгайро дуже побирався, але час поступово вгамовував горе. А ось зараз образ Кульдіпа знову постав перед очима. Колишні події оживали в пам'яті одна по одній...

Почався місяць пхагун. Староста видавав заміж дочку. Все село гуляло, ніби весілля було в кожній хаті. З нагоди свята всі мешканці села намагались виглядати якомога краще. Чоловіки дбайливо заходились

біля своїх зачісок, особливо місцеві жевжики. Бритви цілий день були в роботі. Біля колодязя задовго до полудня зібрався цілий натовп. Вже було близько другої, а натовп усе не меншав. Всі старанно відтирали бруд, що в'ївся у ступні.

Приїхав наречений, зустріч гостей, що й казати, була дуже пишна. Пишні були і всі обряди. Увечері всі зібралися подивитись на бенареську танцівницю, запрошену з такої нагоди. Місцина перед будинком старости була заповнена. Найцікавіші нетерпляче протискувались уперед. Недалеко в провулку, притиснувшись одна до другої, сиділи жінки: молоді дівчата, старі жінки й дехто із заміжніх, хто сміливіший. З'явилась танцівниця, вона гордовито всілася на килим. Музикант узяв сарангі, наладнав струни. Жінка високим голосом заспівала:

Від кохання немає рятунку і ліку нема,
Моє серце ти мучиш, жорстокість сама.

...Далеко від будинку старости, на другому кінці села, де жовтий весняний місяць висів над манговими деревами, а під ними, здавалось, була розстелена величезна плямиста шкіра антилопи, пролунав голос:

— А знаєш, вірно співається в пісні... Тоді, на весіллі у старости, її співала та краля...

— У якій пісні?

— Моє серце ти мучиш, жорстокість сама...

— Годі!

— А я того вечора так довго чекав на тебе.

— Я не могла. В матері голова розболілася.

— Хто тут? — несподівано пролунав голосний оклик.

У провулку майнула і зникла тінь.

— Хто тут? — повторив той самий голос.

— Це я, Кульдіп.

— Що ти тут робиш?

— Нічого, ходив до річки.

— Уночі?

— Живіт щось заболів.

Навіть розгнівавшись, Бгайро того разу не втримався від посмішки:

— Ой-ой, негіднику! В тебе, мабуть, не живіт, а серце болить.

Кульдін, знітившись, не міг підвести голови. Йому здавалось, що тепер сумління мучитиме його до останніх днів життя. Він збрехав. І це не дасть йому спокою. Чи не краще відразу вилізти з цього болота брехні?.. Але тут із ним лагідно заговорив Бгайро:

— Кульдіпе, ти йдеш згубним шляхом. Чи думав ти колись про свою честь, про честь нашого роду? Пам'ятай, братику, ще небагато значить родитися в такому славному роду, як наш. Слід ще й довести, що ти гідний такої честі. Нема більшого гріха, як зневажити себе самому.

Кульдін почувався так, ніби в горлянці його застряла й сіпається колюча риба. Кортіло будь-що позбутися її, вихопитися за всяку ціну, не жаліючи горла. І, мабуть, від цього нестерпного болю у Кульдіна перехопило подих, і він розплакався. Його гнітила думка про те, що брат страждає через нього. Але ж чи можна відразу відмовитись од того, що сповнювало його серце невимовним щастям? Відмовитися й забути — це було понад його сили. Повіки не здатні були втримати всю важку вагу його горя.

Бгайро Панде лагідно обняв брата, гладив його по спині, вмовляв заспокоїтися. «А раптом хтось побачить нас тут?» — подумав він і поспішно пішов з ним звідси.

Розкаяння, що виливається в сльозах, звичайно діє на душу благотворно. Тому Панде вважав, що Кульдін тепер не піде згубним шляхом. Далі їхній рід не буде обезчещений. Сокира ганьби не впаде на ніжні паро-

стки їхньої родинної репутації, які Бгайро, живучи в злиднях і муках, поливав кров'ю власного серця. Проте не минуло й місяця, як Кульдip почав знову. Непомітно спостерігаючи за братом, Бгайро мучився тим, що, попускаючи йому, і сам стає причетним до неабиякого гріха. Але вчинити щось він ніяк не наважувався.

...Гарячого місяця чайт вимучена спекою Карманаша смиренно втискається у своє ложе. По воді тягнуться широкі смуги червоного піску, в місячному світлі полискують уламки мушлів, над яром підносяться розлогі верхів'я дерев.

Тишу порушують лише крики нічних птахів... Від урвища до води по піску тягнуться дві низочки слідів... Лише дві... Більші сліди й менші...

— Ти не кинеш мене? — Голос тихий, сумний... Тоскний крик кулика... Мовчанка... Потім інший голос:

— Мені свого життя не жаль... А ось ти... тебе я не кину ніколи.

В місячному світлі густішають тіні. Пориви вітру над пустельним берегом притлумили слова, і чутно тільки чи притлумлений сміх і шепіт, чи сердиті вибухи й схлипування...

Бгайро Панде стояв над урвищем у місячному світлі і тоскно думав про те, що всі його намагання виявилися марними. Невже він прагнув зробити неможливе можливим? На мить йому спало на думку: якби ж то Пхульматі та була з брахманської касты... І не вдова... Несподівано виразно, немов запах сандалу, постала в його пам'яті Пхульматі, схилена перед священним тульсі. Її постава, хода, сором'язливість могли б стати окрасою будь-якій дівчині. На мить йому здалося, що обтягнута білим сарі Пхульматі простягла руки до нього, Бгайро, і просить благословення. В розгубленості застиг він на місці.

— Ні, ні! Цьому не бути! — Панде схопив костур і почав поспіхом спускатись униз.

— Кульдіп! — Голос Панде був суворим.

Обоє стояли перед ним, схиливши голови. Сьогодні вперше вона відверто зізнавалася в своєму гріху. Панде помовчав і несподівано розкричався:

— Що це таке, я вас питаю? Сором зовсім утратили! — Він наблизився ще на крок і повернувся до Пхульматі: — А ти!.. Ти хочеш занапастити його?.. Навіщо це тобі?.. Затям: ніколи тому не бути, що ти задумала!.. Ніколи!.. І думку облиш!

Пхульматі мовчала. Тоді Панде закричав ще пристрасніше:

— Мовчиш, негіднице?.. Відповідай!

— Навіщо мені занапащати його, дада? — розплакалась Пхульматі.— Я ж йому стільки разів казала...

— Кульдіпе! — прогарчав Бгайро.— Отямся! Бо буде лихо!.. Від Бгайро ти не бачив нічого, окрім ласки. Але бійся мого гніву!.. Задушу тими самими руками, якими виняньчив.

— Дада!..— затинаючись, вимовив Кульдіп.— Ми обоє хочемо...

— Замокни, проклятий!..— Бгайро вдарив його по щоці.— Я сподівався, що ти отямишся! — Панде тремтів від гніву.— А ти... ти хочеш згубити й мене! — Він знову закричав на Пхульматі: — Ти чого тут стоїш, відьмо? Тікай, доки не вбив тебе на місці!

— Я сам винен! Навіщо я це зробив? — зі стогоном сказав Панде, качаючись на ліжку, мов поранена змія. Він не помічав, що «Рамаяна» давно випала з рук і валяється на підлозі, й досі не підняв цю священну, всіма шановану книгу.

Наступного дня після тієї ночі Кульдіп зник. Панде, шкандибаючи з костуром, обійшов усі навколишні місця. Троє діб він як шалений, незважаючи на голод і спрагу, розшукував Кульдіпа, але так і не знайшов.

Втративши будь-яку надію, повертався він додому. Будинок стояв як втілення родової честі багатьох поколінь. Грубі стіни були непохитні, як мовчазний сподвижник у споглядальній позі. Але цього разу власний дім едався Бгайро нерухожим трупом, що наводить тільки страх та відразу. «Пішов». Тяжкий стогін вихпився у нього з самих грудей. Панде пройшов подвір'ям, кинув костур і сів просто на землю: «Вже ніколи він не повернеться сюди!»

Вночі Бгайро довго не міг заснути. Знову й знову роїлися думки: «Хлопчик виріс у мене на руках. Я його няньчив, годував, поїв, навчав уму-розуму, а він зганьбив мене й утік». Панде намагався стримати горе, що розривало його груди, але намарне.

Ніч тяглася незмірно довго. Боліли у Панде почервонілі від безсоння очі, але сто крат пекучішим був вогонь, що палив його серце. Панде не міг спокійно всидіти на місці. Нарешті на сході зажеврило. В хижці на другому боці провулка зашуміло ручне жорно, потім почувся протяглий надричний кашель. З цими звуками зливався, забиваючи їх, мелодійний сумний спів жінки, що крутила жорно:

— Чого тепер ти схимник, чого полишив назавжди мене?..

Панде прислухався, жалібний голос, сповнений болю, суму, відчаю і втоми, знаходив відгук і в його змученій душі.

— Ага! Плачеш, відьмо? — раптом прохрипів він, як шалений. — Здихай тепер! Що мені до того?

...Сонце сідало у криваво-червону безбережну водяну рівнину, коли Панде, спираючись на костур, вийшов з дому. На високому березі юрмився люд. Біля дороги кілька дітлахів втикали у воду пруття.

— Що ти робиш, Чхабіля? — спитав Панде, намагаючись посміхнутися.

— Не бачиш, хіба, кульгавий? Не даємо воді ходи.

Панде посміхнувся:

— А ти вдався у батька! Він теж хоче пруттячком перепинити повинь. А чому люд юрмиться?

— Невже не чув? Пхульматі в річці топлять разом з її немовлям. Бо вона впала у гріх! — Чхабіля підступив ближче: — А чи правда, що вода спаде, як отримає живу душу?

— Так, так! — і Панде поспішив далі. В душі його нуртувала зловтіха: «Так їй і треба! Менше повій — менше гріха. Хай би не мислила нічого поганого проти роду Панде... А те, що Кульдіпа тут нема, лише на краще...»

Притиснувши до грудей дитину, Пхульматі прихилилась до дерева з ним на самому краєчку урвища, в яке била вода. Її стара мати у відчаї ридала, але сьогодні люди, здавалось, забули, що таке жалість. Жах за самих себе позбавив їх розуму, обернув на звірів. Ніхто не зважувався вимовити й слівця на захист нещасної. Карманаша вимагала жертви... Вода не піде на спад, доки не отримає людської жертви... Хіба не справедливо віддати їй того, хто вчинив гріх?.. Минулого року приносили в жертву тварин, замість людей, але Карманаша змирилась лише, коли забрала два людських життя...

Вируючі хвилі Карманаші, породження зарозумілого грішника Трішанку, з шишінням, мов розлючені змії, накидалися на берег. Але ніхто не насмілювався заперечити старості, хоч досі він ще жодного разу не зважувався відверто на такі страшні вчинки. «Невищадково це. На когось він затаїв зло, а помститися хоче на нещасній удові. Ніколи такого не було в нашому селі». Так багато хто думав в юрбі, але роти всім було ніби зав'язано.

— Як ти думаєш, Бгайро Панде? — звернувся до нього староста. — Всім селом порішили: нема чого че-

рез одного грішника нам смерть приймати. Хто зогрішив — тому й смерть!

Залягло тяжке мовчання. Бгайро Панде подивився на небо, ступив уперед, і Пхульматі закричала від жаху. Панде вхопив у неї дитину.

— Ти хочеш знати, що я думаю? Слухай-но, старосто! Карманашу не згамуєш тим, що кинеш у її пащеку і беззахисну жінку. Щоб перемогти річку, треба в поті чола працювати, лагодити дамби... Кульдіп, може, й справді болягуз, бо втік, кинув дружину й сина. Але я не болягуз! Доки я живий, ніхто й пальцем не торкне це немовля та його матір! Жодна волосина з голови її не спаде!.. Зрозуміло?

— Так ось воно що! — зловтішно посміхнувся староста. — Отже, виходить, вона невістка старого Пандеджі!.. Але ж за гріхи треба розплатуватись, шановний Панде! Громада безвинного не покарає!

— Вірно, старосто! Я громаду поважаю не менше, ніж Карманашу. Та тільки як я почну зараз перелічувати гріхи кожного, то всіх, хто тут стоїть, доведеться покидати в Карманашу разом з родинами... Чи, може, хтось хоче своєю волею скочити перший?

Люди, ніби втративши мову, дивились на Панде. Притискаючи однією рукою немовля до плеча, а другою спираючись на костур, він стояв, ніби витесаний з каменю, виключно, сміливо й гордовито. Сонце сідало в червоні води Карманаші.

Шалені хвили, від чиїх ударів падали розлогі фігові дерева, билися об надламане дерево, сухе коріння якого трималось міцніше за скелю, і, хвили, розбиваючись, відкочувались назад. Притихлі... безсилі... переможені...

ЛИШИВСЯ САМ

Головкою ціпка він тричі постукав у двері, тоді в кімнаті спалахнуло світло. Двері відчинила Чанда. Ледь стримуючись, Парас-бабу процідив крізь зуби:

— Поглухли всі, чи що? Не достукаєшся до вас.

Говорив він сердито, але неголосно — боявся, щоб не почули, бува, нагорі, хоч звідти долинав такий гармидер, там так жваво розмовляли, перегукувались та реготали, що навряд чи хтось міг почути сварку внизу. Беручи двері на засув, він побурмотів:

— Ніч уже, а ви й досі правите хихоньки!

Чанда чи й чула те — вона квапилася нагору, ховаючи за спиною карти: боялась, що гратимуть без неї, ось і прихопила з собою. Малаті, певно, вже й походила. Задкуючи до дверей, мовила:

— А ми якраз усі чекаємо на вас, тату. Саме зібрались вечеряти... А малий Мунна чекав свого дідуся, щоб з ним поїсти, та так і заснув. І ви йдіть нагору...

— Ет, облиш, не треба мені вашої вечері! — кинув сердито, ставлячи ціпка в куток і вішаючи на кілочок капелюх.

Чанда тим часом позадкувала до дверей і рукою з картами оперлася на одвірок, бо батько ще помітить, що вона щось ховає за спиною і почне допитуватись: «Що це в тебе?» Згори почулося: «Зараз Малаті ходить! Малаті, ти ходитимеш?» Чанда позадкувала ще, потім рвучко повернулась, щоб бігти нагору, як її зупинив батьків голос:

— Принеси сюди, що там у вас лишилося.

У домі смачно пахло ласощами.

— Гаразд, зараз принесу,— полегшено й водночас послужливо мовила вона і мерщій побігла нагору.

Бігла й боялась, щоб батько знову не згадав чогось та не повернув з півдороги. Під ногами в неї дзенькнули залізні ґратки, і відразу почулися голоси:

— Куди це вона запропала з картами?.. Або грай, або віддай карти Гаурі...

— Мамо, тато хоче вечеряти внизу.

— Тоді, Гаурі, неси і нам вечеряти. Бо ж дружина Віджая порається на кухні. І не пристало брахманці сидіти на кухні до ночі. Мабуть, уже всі зголодніли.

— Та зять, мабуть, і не дуже зголоднів, бо, певно, йдучи сюди, щось таки перехопив... Чандо, віднеси батькові тацю з їжею...

— Неси та неси, ніколи не дадуть спокійно дограти. Ледь що, неодмінно я мушу робити...

— То давай я дограю за тебе. І не сором таке казати при чужих людях! Що подумає шановний зять? Ого, мовляв, яку я маю родичку...

— Та дайте вже їй дограти. Малаті, а ти приготуй вечерю. А ви, невістонько, сідайте.

— Ну, гаразд, тоді я піду,— і відразу знову дзенькнули ґратки.

Останні слова сказала Малаті. Певно, пішла до кухні, обережно ступаючи по залізних смугах ґраток. І тільки вона принесе йому вечерю, як він вижбурне її геть. Розстебнувши піджак, старий сів збоку на низеньку лавку, спершись на неї долонями, наче після довгої і стомленої дороги. Потім скинув піджак, поклав поруч, а сам притулився спиною до стіни.

А вони все теревенять там і хоч би що. Та й Чанда ти диви яка! Розбазікалась там перед усіма, що батько сказав принести вечерю вниз. А все через матір Віджая — потурає їм усім. Так уже їх розбестила, що хоч не питай ні про що. От і зараз, певно, сидить і слухає їхні теревені, замість того щоб цитьнути на них.

Бо ж пов'язка у неї на очах, а не на вухах, добре чує... І язик є! Подумала хоча б, що не годиться отак соромити когось перед новим чоловіком.

Парас-бабу роздратовано схопився на ноги, повісив піджак і вимкнув світло. Хто вже тепер нестиме ту вечерю? Ще години три теревенитимуть. І чого це лампочка так тьмяно світить? Та й згори, певно, видно його.

Він нишком вийшов на веранду, потім зайшов у ванну, навпомацки помив руки. А вони собі розсілися на галереї навпроти — хто на ліжку, хто на стільці чи ослінчику, — і, мабуть, ріжуться в карти. У них там світиться, проте звідси, із сутіні, якщо подивитись нагору, то не відразу й помітиш. Ще коли Парас-бабу сидів у завідуючого дров'яним складом, то не раз ловив себе на думці, що таки кортить побачити нового родича, що там такого знайшла в ньому Малаті? Він зупинився біля однієї з підпор і глянув нагору: два плетених ліжка, посередині стіл, на ньому і грають у карти. Руки так і миготять — вгору-вниз, вгору-вниз. Ближче до ґраток, навпроти один одного сидять Санджай і Віджай. За Санджаєм видніє чиясь рука в короткому зеленому рукавичку, певно, Малаті. Ні, скоріше — Гаурі. За Віджаєм — видно краєчок чоловічої сорочки... Певно, нового родича. А спереду стоїть Чанда — так, наче оце спішила кудись і зненацька зупинилась. Видно ще чиюсь спину у фрази. І це все, що видно... Хіба піднятись на сходинку-дві вище, може, вдасться побачити більше. Він уже й ступив якийсь крок, та раптом зауважив, що й на сходинки трохи падає світло. А коли помітять? Знітившись, Парас-бабу повернувся до вітальні.

Знову сів на ослінчик, притулившись до стіни, і відразу згадалася недавня розмова з завідуючим складом Саксеною. Доти він довго стояв на мосту і розмовляв про політику, дорожнечу, про дедалі більшу бай-

дужість до звичаїв, але згадка про те дратувала його ще більше. Після обіду сидів у читальні при храмі, переглянув усі газети, а потім просто сидів і крізь тріпотливе листя піпала довго дивився на чисте блакитне небо. Лише коли помітив там кілька повітряних зміїв, схаменувся: та вже ж вечоріє. Зайду-но ще до дров'яного складу. Все-таки якийсь час мине. Він навмисне обрав кружний шлях і неквапливо пішов собі. Ось і дровітня. Власник її спорудив собі тут з необпаленої цегли щось на зразок кімнати, обмазавши її вапном. Він завжди сидів на невеличкому підвищенні за конторським столиком, як голова в суді. Перед конторкою — кілька стільців і плетене крісло. І склад як на долоні, і з відвідувачем можна побалакати. Побачивши гостя, господар відсунув конторську книгу, в яку щось записував, і мовив:

— О, заходьте, заходьте, шановний Парас-бабу, сідайте. То що ж вам сказав лікар? Операції не треба робити?

В іншому кінці дровітні хтось колов дрова. Парас-бабу стомлено сів.

— Та де там, чоловіче добрий. Післязавтра будуть оперувати. А завтра треба лягати. Самі знаєте, скільки клопоту! Скрізь гроші, гроші, гроші... Кожен намагається собі щось урвати. З лікарем уже домовлено. А медсестри та аптекарі й собі вимагають грошей. Воно, звісно, й раніш бувало не без того... Але щоб аж до такого, то раніш не доходило.

Прослуживши понад тридцять років, пан завідувачий добре знав, до чого йдеться, тож тільки всміхнувся:

— Та годі вам, шановний! Що ж тут такого? Адже тут питання життя чи смерті дружини, то чого ж їм пропускати таку нагоду?

— Та хіба ж я що, хіба я проти! Дам, усім дам! Тільки перш нехай операцію вдало зроблять. Я про ге

думаю, що раптом операція не допоможе, і зір не повернеться. Хіба лікар поверне гроші? Де певність, що з очима покращає?

— Та хто ж вам дасть таку гарантію? Адже лікар — не всевишній.

Крамар, видно, теж притомився за день, продаючи дрова. Трохи помовчавши, він удавано безтурботно кинув:

— А Малаті теж приїхала чи...— він умисне не договорив.

— Гм... Так.— Це запитання було неприємне Парасові-бабу: він важко зітхнув і перевів розмову на інше: — Санджай і Віджай приїхали ще вчора.

— Сама приїхала чи...— завідучий потягся до бухгалтерської книги, а губи його скривилися в глузливій посмішці.

Спершу Парас-бабу не знав, що відповісти. Але коли він зрозумів зміст цього запитання, то аж затремтів від обурення. Йому захотілося відкинути геть чемність і гідно відповісти цьому торговцю, мовляв, чого це ти, нікчемний торговцю, розпускаєш тут свого язика? Якщо твій син злигався за кордоном з якоюсь мадам, то ти вже й дозволяєш собі... Якщо про самого погана слава пішла, то й інших хочеш знеславити? Так подумки честив співбесідника Парас-бабу, а потім йому здалося, що той уже й забув про своє запитання і на нього можна не відповідати. Поволі провівши долонею по бильцю крісла, він з філософським виглядом мовив:

— Знаєте, в житті є чимало такого, що людина робить сама, але є й таке, що вона змушена робити. Моя стара весь дім перевернула догори ногами — не один місяць, як сон у неї зовсім зник. А про операцію й чути не хоче. Каже, дайте мені ще хоч раз поглянути на свою сім'ю... Бо після операції чи й побачу кого...

— Та чого ви журитесь, чоловіче! В наш час опе-

рація на очах — то не операція. Тепер людина навіть легені собі міняє. Ось я нещодавно читав у газеті...

Завідуючий відчинив скриньку з бетелем, розгорнув шматину, просякнуту узваром кори з дерева кат-тха і простяг гостеві.

Той ввічливо відмовився:

— Ні, дякую, у мене щось трохи зуб розболівся.— А тоді казав далі: — Я вже і вмовляв і лаїв її — цілий рік згайнував, але що ти скажеш — жінка є жінка. Зрештою довелося викликати Гаурі і Малаті, Санджая і Віджая.— Зуб, що досі не болів, тепер чогось і справді занів.

— Санджай і Віджай, певно, з дружинами приїхали?..— завідуєчий усе гнув своєї.

— Так, і з дружинами, і з дітьми.

— А чадру вони у вас не носять? — якось наче аж боязко запитав завідуєчий дров'яним складом.

— Якби на те їхня воля, то й краєчка б сарі на голову не накидали. Навіщо вона їм? Але я таки вимагаю. Принаймні при мені свого невдоволення вони не висловлюють,— з явною гордістю мовив Парас-бабу, бо добре знав, як невістка завідуєчого честить свого тестя, що саме через неї мусить стриміти тут цілісінькі дні.

Притамувавши гірке зітхання, мовив:

— Тепер весело у вас буде... Щасливий ви, Парасе-бабу...

Авжеж, Парас-бабу чп не вперше повірив, що він таки щасливий. Сини й дочки поодружувались, кожен сам турбується за своє щастя. І відразу ж майнула думка: якби ж то Малаті не втнула дурниці! Урвавши його думки, завідуєчий, з набитим бетелем ротом, зне-нацька прошамкав:

— Ет, шановний, даремно ви дметеш на них, обвиште... хвопець він непоганий, Малаті щаслива... Що вам ще твеба? А людей ви не слухайте. Вше два роки ми-

нуло, а ви все...— З цими словами він підвівся і сплюнув у куток червону слину.

Спершу Параса-бабу здивували його слова, але потім він похнюпив голову, як дитина, що провинилася, і лише мовчки слухав. Від хвилювання в нього тремтіли руки. А в іншому кінці складу двоє робітників, ставши один навпроти одного, намагались розколоти здоровенного корча, і ті удари відлунювали в мозку Параса-бабу. Вже підводячись, він запально буркнув:

— То хіба я найнявся стежити за порядністю кожного?

— Тим більше: з цим ви вже нічого не вдієте,— швидко відказав завідуючий і сплюнув ще раз. А тоді довірливо додав: — Ох, любий мій, ці теперішні діти...

А й справді, що він тепер вдіє? За останні два роки Парас-бабу вже не вперше запитус себе про це. Якби вже хтось із хлопців Віджай чи Санджай утнули таке, то побідкався б, пожурився б та й змірився. Але від Малаті він такого не чекав... Щоправда, вона змалку була язикатою та примхливою, але щоб до такого дійшло — він і гадки не мав.

Якби знаття, чим усе скінчиться, то хіба пустив би він її на канікули до Санджая? Якби знаття... І Санджай добрий, йому теж наче засліпило. Он що наважився писати батькові: «Хлопець він хороший... А Малаті й сама має свій розум. Щоправда, він з іншої касты, але в наш час...» Отож-бо і є, що «в наш час»! Якби котрийсь із його синів посмів сказати йому таке, він йому язика відірвав би. Він тоді так розлютився, що хотів сісти на перший-ліпший поїзд і за коси приволокти Малаті додому. Бач, розумниця, сама анає, що робити!.. Хоче заміж по любові, стривай, я тобі покажу «по любові».

Він пам'ятає, як того дня жбурнув на землю тацю з їжею, що аж задзвеніли й розлетілися ложки й миски, пригадує, як потім тупотів ногами та кляв усіх

підряд: і Санджая з Віджаєм, і їхню матір, і Малаті та її обранця з іншої касті... «Це ти їх порозпускала, от і тишся тепер!» — кричав він, вимахуючи листом перед обличчям дружини, і чого тільки їй не казав. А тоді, мов божевільний, почав плескати в долоні, реготати й приказувати: «Ото так! Ото донечка, ото синочки, ото сімейка! Оце так ви прославили наше ім'я!»

І того ж вечора у нього стався серцевий приступ.

Дзенькіт граток звернув на себе його увагу. Він ще сидів у темній вітальні, і йому здавалось, що робітники все ще гупають сокирами, колючи дрова. Провів долонею по чолу, відчув глибокі зморшки і заплющив очі.

— Тату! — сказав хтось несміливо і відразу спалахнуло світло: то Чанда поставила склянку на стіл, ввімкнула світло; в другій руці вона тримала тацю з вечерею. Він і не помітив, коли ввійшла дочка. — То ви так і сидите в темряві? А я думала, що ви вмиваетесь...

Старий не ворухнувся; зморшки на його чолі не зникли. Якийсь час допитливо дивився на Чанду. Викапана Малаті, коли та ще носила короткі платтячка. Незабаром їй уже дванадцять, час одягати сарі. Коли новий родич піде, треба буде сказати про це дружині. Після того листа Малаті про одруження він відразу відмовив учителю Чанди: досить, мовляв, уже навчив одну. Вистачить і того, що дочка ходить до школи. Бо ці дівчата тільки на вигляд такі сумирні.

Він випростався і поглянув на Чанду: тій не терпілося швидше поставити тацю й побігти нагору. В серці Параса-бабу ворухнулася зловтіха — не дати їй такої нагоди, а затримати тут, давши ще якесь доручення, почати розпитувати, що там відбувається...

З мішанини звуків, що линули згори, виділявся голос Віджая: він гукав дружині Саджая:

— Невістко, несіть вечерю сюди, бо на кухні ми всі не помістимось. А тут усім місця вистачить. Де ти там поділася, Чандо? Клич невісток, нехай і вони йдуть сюди! — Нагорі знову задзвеніли гратки.

Парас-бабу отямився, глянув довкола себе й побачив, що Чанда вже гайнула на другий поверх, залишивши вечерю на столику. На таці лежала городина, пурі, салат з овочів та кислого молока, солодоші та інший харч. Ну, звичайно ж, про сіль забули.

— Чан...— вихопилось у нього, але похопився: а що подумає той «новий»? А раптом і на його таці чогось немає? Бо від цих теперішніх дітей не діждеш чемності. Тільки й знають, що в карти грати та теревенити. Ну гаразд, він скаже про це Чанді, щоб ніхто не чув, коли вона принесе ще чогось на вечерю.

Чути, як нагорі прибирають стіл, за яким щойно грали в карти.

— Та сиди, сиди, невістко, куди ти? Посидь з нами, на кухні обійдуться й без тебе...

— Ні-ні, мамо, ви лежіть собі спокійно, не розплющуйте очей, а ми вже самі дамо тут раду.

А це вже Санджай розповідає про повіль — яка тоді зчинилася в місті метушня та колотнеча... Кроки і передзвін браслетів угорі дужчають, певно, саме сідають до столу.

Парас-бабу сів, схрестивши ноги, і взявся до вечері. Нагорі, певно, теж розсаджуються, бо чути: «Сідай сюди... так, так, а ти, Чандо, мерщій неси з кухні страви. Поїси потім, діти сідають до столу після дорослих...» А це озивається дружина: «Починай уже, невістонько, не соромся! Чи волієте, щоб Санджай сам вас пригощав?..» — «Малаті, ти ж не забувай і про матір»,— то озвався «новий».

Того ранку, коли вбігла Чанда й гукнула: «Тату, тату! Приїхала сестра Малаті з чоловіком! Тонга щой-

но сюди повернула»,— його серце несамовито закалатало в грудях, але він і далі сидів і незворушно тримав у руках розгорнуту газету, удаючи, ніби уважно її читає. Всі, хто був у домі, бігли вниз стрічати гостей, аж під ногами у них гули східці. Позад усіх плакав, спускаючись із сходинки на сходинку, малий Мунна. Іншим разом дідусь не зважав би на недугу і підхопив би його на руки, але тоді... Кожна часточка його напружилася до краю — як йому тепер повестися? Хвилину-другу надворі лунали голоси, потім усі увійшли в дім. Навіть візник пройшов — заносив, певно, їхні речі. «Не сюди! Нагору, нагору. Неси, матимеш ще дві ани...» — гукав Віджай. «А ми ще з ранку вас виглядаємо...» — «А знаєте, ми так квапились, що годі й розповісти... Телеграму в останню мить послали». — «Ну, гаразд. А як у матері з очима, операція вже була?» — почувся голос Малаті, що зовсім не аминився. Біля його кімнати ніби всі вупинились, ващепотіли... Ось легенько дзенькнули браслети, і він почув знайомий голос:

— Добридень, тату...

Почувши голос Малаті, він стрепенувся. Як він стримався, чого коштувало йому приборкати бажання підхопитись, вибігти й обійняти доньку — те знає лише він. Натомість він тільки ледь опустив газету, намагаючись поверх неї поглянути на Малаті: чи змінилась, які на ній прикраси, у що вбрана. Коли раптом: «Добрий день, тату!» — привітався і доньчин чоловік.

Певне, він стояв за Малаті. Не підводячи очей від газети, Парас-бабу похашцем пробурмотів: «Добридень, добридень! Отже, приїхали. Як ви доїхали?» — і, не дочекавшись відповіді, знову поринув у газету. Молоді ще трохи ніяково постояли, потім нишком вислизнули з кімнати. Згодом з другого поверху долинула жвава розмова. Так він і не роздивився як слід ні Малаті, ні

її нареченого. А таки кортіло подивитися на нього — що тільки знайшла в ньому Малаті?

— Агов, Чандо, давай сюди, сюди! — Віджай нібито умовляв когось щось покуштувати.

На стіні відбивалася величезна згорблена тінь, яка ворушила щелепами. Він завважив: як широко розкриває людина рот, коли їсть. І перестав жувати: дивився на тінь — рухається вона чи ні? А тоді аж посміявся сам із себе — як же його тінь на стіні ворухтитиметься, якщо він перестав жувати? І знову почав їсти...

Потім прийшов другий лист від Санджая: хлопця, мовляв, ми всі добре знаємо, він однокласник Віджая... Вирішили, що шлюб буде цивільний, а після реєстрації влаштують святкову учту... Віджай, Гаурі і Рамабабу написали, що приїдуть на весілля. Всі дуже раді цій події... Було б добре, якби і ви приїхали, тату... Або хоча б мати... Коли вже так сталося, то щоб було не гірше, як у людей... Ми Малаті розраджували, але вона й слухати нічого не хоче. Зрештою, вона вже доросла, в неї своя голова на в'язах, хай сама дивиться. Коли по правді, то не бачимо ми тут нічого поганого... Такі шлюби тепер не дивина. Зараз на касту мало хто зважає...»

Листа того він пошматував і викинув геть. Його тоді аж трусило від люті. Потім цілий день лаяв і дружину, і синів, і дочок, і ці кляті часи... Уявляв собі обличчя родичів, знайомих, що вони скажуть, коли довідаються про його ганьбу... І йому ставало ще гірше, лють спалахувала з новою силою, пекла душу розпеченим залізом. Йому ввижалося, як він іде на базар, а люди довкола перешіптуються: «Це той самий Парасбабу, дочка якого вийшла заміж за хлопця з іншої касты...» Один за одним проходили в його уяві всі, з ким він постійно зустрічається на базарі, і він, немов актор

у колишньому театрі, несамовито вимахує руками й ногами, і як божевільний вигукує: «Поки я живий, не буде цього весілля!.. За коси притягну додому...» Кричав, аж на губах піна виступила. Майнула думка: «А чи є в неї хоч коси?» І знову стався сердечний приступ. Не могло бути й мови, щоб поїхати до них або послати туди матір. У короткому листі Малаті просила у батька благословення. Замість благословення він щогодини засипав їх телеграмами: «Мати лежить без пам'яті, припиніть весілля». «Стан матері загрозливий, негайно приїжджайте». «Мати при смерті, відкладіть одруження...» Цілу ніч проходив він туди-сюди по плазкому даху. Кілька разів спадало на думку: стрибнути вниз — і по всьому... Або махнути на все і назавжди піти далеко-далеко... Або кинутися в криницю... Того вечора він і не вечеряв, а дружина лежала хвора і без кінця плакала.

Парас-бабу, поринувши в свої думки, мацнув рукою, потім опутив погляд на тачу — пурі скінчилися. Зараз має прийти Чанда. Зверху долинув слабкий голос дружини: «Беріть усе, що бачите, не соромтесь. Будьте як удома, а не як у гостях...» Хтось гукнув: «Чандо, принеси-но оту зелень з насінням хлібного дерева...» Старий чекав, коли на сходах почуються кроки Чанди. Вона наймолодша в домі, тож і бігає куди треба за тим чи іншим. А сьогодні просто ніби крила в неї вирости, так і пурхає... Молоде ще, теж може під поганий вплив підпасти...

Щоб якось згаяти час, він знову задивився на свою тінь. По стіні одна за одною пробігли дві ящірки. Він відпив ковток води.

Бозна-чому до останньої хвилини він був твердо переконаний, що весілля не відбудеться, що станеться чудо, станеться щось непередбачене, і весілля відкладуть. Що Малаті не наважиться завдати такого болю

батькові. А тепер якби навіть і хотів, йому не дістатися туди вчасно. А може, ніхто не з'явиться на те весілля... Отоді і Малаті, і Санджай, і Віджай зрозуміють свою помилку. А тоді взагалі відмовляться від цього шлюбу. Про що тільки тоді не передумав Парас-бабу. Але згодом він довідався, що весілля не тільки відбулося, а що гостей було навіть більше, ніж сподівалися, що було дуже весело. І ось уже два роки, як Малаті щаслива в своєму шлюбі... Скільки разів він потім докоряв сам собі; як же це так, що і серце в нього того дня не зупинилось, і смерть не спостигла його тоді.

Так, він не вмер, але ж Малаті з того дня для нього вмерла. Припинив листуватись і з обома синами. Дружина не раз намагалась щось сказати йому, але він тільки сердито обривав її: «Цить! І не згадуй мені про неї... Бач, розумники, залякати мене хочуть».

І відтоді дивна байдужість охопила його. Нікому ні до кого немає діла, кожен живе як сам знає... Ось хоча б його діти. Чого він тільки не натерпівся заради них! А враз ніхто й не поцікавиться, як там старий батько — живий ще чи вже помер... Цілими днями просиджував Парас-бабу у вітальні над «Гітою» чи «Бхагаватпураною» і все ще сподівався, що от-от Малаті надішле листа, де благатиме пробачити їй, що вона нещасна від того, що завдала таких мук своєму батькові. У сезон дощів, коли в нього почався приступ, у його голові роїлося знову і знову: ось і ще рік минув, а клятві хлопці так і не прислали листа... А я ж для них жив... І на очі наверталися сльози. Навіть уникав розмови з дружиною, йому здавалося, ніби й вона докоряє йому, що через нього рідні діти стали чужими. Але ж і донечка! Не впізнати її. Так про неї дбали, так пестили-леліяли, а вона... Осоромила батьків на цілий світ! Ну нехай би вже наречений був з вищої касты — ще б нічого; перейшло б до нас трохи їхньої

крові — що тут поганого... А так... Він важко зітхав і міркував далі: ні, і ще раз ні, тепер ніхто не дбас про свою честь, про честь батьків... Синів обходять лише їхні дружини й діти, та й у дочок думки про господарські справи. Лишається тільки дружина, невчена, неписьменна. Вона й раніше ніколи не розуміла його. А тим більше зараз, вважає його мало не божевільним, зарозумілим, впертим і бозна ще яким. Для неї завжди правда або на її боці, або на боці дітей, а весь світ помиляється. Є в нього діти, є онуки, є дім, є пенсія, то чого ще треба? Справді, він мав би почувати себе щасливим, але його не полишає відчуття, що він самотній, що він зайвий, що живе щастям, яке належить не йому, а комусь іншому...

Зненацька він помітив, що в роті у нього нічого немає, а він все ще жує, задивившись на власну тінь. Узняв трохи зелені й поклав у рот, потім почав збирати крихти від пурі і одну по одній кидати в рот.

Ну, гаразд, побачимо, чи скоро ці негідні діти згадають про нього і принесуть ще щось на вечерю. Кожного обходить тільки він сам. Нікому не спаде на думку, що в домі вечереє ще хтось. Вважають його не сповна розуму, базикає казна-що... І це для них він ладен був накласти колись життям, якби треба було... Нехай тепер приїжджає до нього чи то невістка, чи то донька — він їм навіть найдешевшої хустки не подарує... Якби не їхня згода, то хіба б Малаті приїхала в його дім із чоловіком з іншої касты... Та нізащо в світі! Все життя потім голосила б. Хіба таку непохитну, таку благочестиву людину, як він, розжалобили б слези і голосіння дружини?.. І все ж найбільша провина саме на ньому. Навіщо було слухати дружину? Вагався, чи робити операцію, чи ні, чи буде бачити після операції? «Дай мені, нещасній, ще хоч раз побачити свою родину...— плакала вона.— Хоч разочок ще погляну на свої викохані квіточки», Але сини на-

писали, що приїдуть, якщо приїде й Малаті з чоловіком... «Не приїдуть, і дідько з ними. Хай не приїжджають»,— вирішив він тоді. Але минуло два роки, і серце його трохи відтануло, хоч і поставив умову: з ними зустрічатися він не буде. А дружина вмить усе забула. Відразу забула, як іще тиждень тому молила його та благала... Звісно, сам винен, чого було поступатися. Тож нема чого звинувачувати когось...

— Та беріть, беріть, ви ж ще не наїлися. Поклади ще, Чандо, поклади! — припрошує когось Санджай. Ну, звичайно ж, не кого, як не нового родича. Та ще й як припрошують, як ходять коло нього! А старий батько мусить самотою сидіти внизу... Цілий день де тільки не тинявся, аби тільки не потикати додому носа, години зо дві тільки й дивився в небо, як там пропливають хмаринки...

— Та ви б самі ще поїли, а я вже не хочу... Чандо, не треба, не клади мені більше, бо доведеться самій доїдати...

— Ну от, тепер кожен сам бере скільки хоче і що хоче...

— Сюди клади, Чандо, та й сама сідай... Адже казала, що їстимеш тільки з Малаті... Ти сьогодні добре попрацювала, бідолахо...

Отже, про нього таки справді забули... Сидять собі всі разом, навіть жінки й діти, і вечеряють... Доки ж йому отак сидіти відлюдником, видивляючись на власну тінь? Ось і Чанда сяде до столу... Схотілося що є сили жбурнути тацю у двір, щоб аж зашуміло, а тоді лягти спати. Бо так просидиш і ніч, а ніхто про тебе не згадає...

Раптова лють охопила його, і з горла несамохіть вихопилося хрипке і надривне:

— Ча-андо!!!

Гамір на другому поверсі враз стих, ніби обірвалася магнітофонна стрічка. Здається, тільки зараз вони зга-

дали про його існування. Загриміли ґратки, на сходах почулися квапливі кроки і на порозі з пурі в руках постала збентежена й захекана Чанда. Старий втупився у неї почервонілими від люті очима. Хоч і усвідомлював, що не годиться так показувати себе перед гостем, але стримати себе вже не міг і несамовито гарикнув на Чанду:

— Вже й не згадасте, що тут хтось є! Поглухли всі!

Чанда боялася підійти ближче і покласти пурі, проте пересилила страх і ступила кілька кроків уперед, простягла руку і кинула на тацю чотири пурі, а тоді позадкувала до дверей. Біля порогу вона рвучко повернулася і кинулася сходами нагору, так, наче за нею хтось гнався. Не бачила навіть, чи потрапили ті пурі на тацю, чи впали на підлогу, чи є в батька овочі на таці, чи немає...

І знову, мабуть, поки не крикнеш, ніхто й не здогадається принести овочів... Він знову втупився у власну тінь на стіні. Нагорі вже припрошували одне одного брати солодощі, а він нечутно розмовляв зі своєю німою тінню на стіні...

ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ

Як ото досвідчений ювелір радіє, несподівано помітивши в пилюці коштовний камінь, так і старий барабанщик не втримався від захопленого вигуку, щойно побачив пастушка Мохана:

— Господи, який гарний хлопчик!

Серед оцих полів, долин і садків, біля цієї худоби і така краса? Неймовірно!

Від розчулення очі старого барабанщика аж затягло сльозою. А пастушок Мохан тільки посміхнувся і запитав:

— А чого у вас палець на руці скарлючився? Це від того, що ви багато грали на мридангу¹, так?

— Що? — здригнувся старий від несподіванки.— А-а-а... Так... Ні... А хто тобі?.. Звідки ти знаєш, си...

«Синку» хотів сказати він, але вчасно схаменувся. Бо раптом згадав, як у Парманпурі він назвав синком одного брахманського² хлопчика, а потім і сам був не радий, що так необачно вихопилося в нього те слово. Сільська дітлашня враз оточила його: де це чувано, мовляв, щоб якийсь волоцюга смів так звертатися до високородних дітей? «Бий старого волоцюгу! — кричали вони.— Трощи його мриданг!»

Добре, що він не розгубився тоді, а жартома мовив до них:

¹ Мриданг — невеликий барабан видовженої форми.

² Брахмани — члени касты жерців і священнослужителів. Вони належать до найвищого прошарку суспільства.

— Ви вже вибачте мені на перший раз, людоньки добрі. Більше не буду. Тепер я всіх вас називатиму батеньками.

Дітлахи залишилися задоволені. А він поплескав по щоці якогось голого, років трьох малюка і підморгнув йому:

— То як, домовились, батеньку мій?

Малеча довкола так і пирснула сміхом.

Все обійшлося, але відтоді він уже остерігався вживати оте «синку», коли звертався до дітей. А от назвати Мохана синком старого так щось і смикало за язик.

— Пісню послухати хочеш? Ти диви, навіть распірію? А звідки ти знаєш, що є і така пісня, га? Скажи, не бійся... синку...

І десяти- чи дванадцятирічний Мохан знає, що старий Панчкаурі трохи несповна розуму, отож від нього всього можна сподіватися. Пастушок про всяк випадок озирається на вигін, де пасуться його воли, а тоді насторожено зиркає на барабанщика.

...Старий Панчкаурі іде в Камальпур. Там, у садбі камальпурського пана Нанду його ще й досі зустрічають шанобливим і лагідним словом. Кілька разів навіть влаштовували частування на його честь. Тільки там ще й почувш захоплені розмови про музику, про танці, пісні... Шанують там, знають мистецтво... Два роки не був він у цих краях, а світ довкола міняється швидко, не встигаєш роззирнутися навіть. Вранці, коли старий вирушав у дорогу, найменший хлопець Шобги Мішри так і сказав йому в вічі:

— Ти, барабанщику, не живеш, а тільки небо коптиш!

А й справді, що в нього за життя? Сміхота, та й годі! Тільки й утіхи, що і йому колись настане край, не може ж воно тривати вічно. Уже п'ятнадцять років Панчкаурі блукає від села до села з мридангом на

шиї, жебрав, тягне руку за милостинею. А до пуття грати не може, бо на правій руді один із пальців геть скарлючився. Навіть найпростішу мелодію — і ту старий вибиває на своєму мридангу на превелику силу. Та й голосу позбувся, бо призвичаївся до опію та гашишу, хоч, щоправда, і намагається якось співати пісень Відьяпаті¹. Але голос уже не той, що був: якийсь хрипкий, із присвистом, точнісінько як ото з ковальського міха, коли він прорветься.

А років зо двадцять тому його ім'я гриміло. Хай би які були врочистості, чи то весілля, чи принесення пожертви богам, чи обряд надівання священного шнурка, чи церемонія перших пострижин — завжди кликали виконавців пісень Відьяпаті. Але серед усіх музикантів найвідомішим був Панчкаурі, слава про нього линула по всій окрузі від Сахарси аж до Пурнії. Не було жодної людини, яка б не знала уславленого мридангіста, його неперевершеної гри та співу. І хоч усі вважали його трохи схибнутим, але і старе і мале, і багаті й бідні в один голос захоплено казали:

— Немає іншого такого музиканта, як наш Панчкаурі!..

І ось зараз старий бачить перед собою пастушка Мохана — гарного, допитливого і, видно, здібного хлопчика, який просить заспівати й заграти йому распірію.

— Заспівайте, га?

— Хочеш послухати пісню-распірію? Гаразд, заспіваю тобі. Але спершу скажи, хто...

— Ге-ей, Мохане! Ти бачиш, де твої воли? — долинув здалеку чийсь крик. — Карму з тебе шкуру спустить...

— Ой лишенько! — підхопився Мохан.

¹ Відьяпаті — середньовічний поет, відомий як автор багатьох ліричних віршів, присвячених богові Крішні.

Учора добряче відлущував його Карму через тих волів, які весь час норовили залізти в шкodu.

— Я сидітиму під цим самим деревом! — гукнув навздогін хлопчикові старий барабанщик. — Завернеш волів і приходь, я тобі заспіваю пісню!

Але Мохан уже щодуху мчав від нього. Навіть не озирнувся...

Пісня-распірія!

Якось Джогендар Джха із Сахарси видрукував маленьку книжечку, до якої увійшло дванадцять віршів Відьяпаті. На ярмарку книжечку з піснями, що називались распірія, вмить розхапали. Згодом під супровід цих пісень стали виконувати й танці.

Край поля, у затінку гвоздичного дерева, сидить старий мридангіст і виглядає пастушка Мохана. Навіть цього чудового надвечір'я, коли уповні місяць джетх¹, селяни, яких багато в полі, працюють мовчки, не чути ні їхнього гомону, ні пісень. Певно, недовго чекати, коли й зозулі не куватимуть, бо розучаться. І як люди можуть такої пори працювати мовчки. А ще ж зовсім недавно в них була снага до пісень...

Після першого дощу від смарагдово-зеленого килима полів линуть якісь особливі пахощі. У тихому надвечір'ї так і пориває заспівати. І люди заводили бірхи — пісні про розлуку, чанчари — пісні-веснянки та ще багато інших. Щоправда, ті, хто працює в полі, не зважають, чи відповідає порі пісня, співають, що спливає на думку й до чого більше лежить душа. Коли надворі сіється мжичка, вони починають барахмасу — пісню, в якій описується кожен місяць розлуки. Коли нестерпна спека, вони можуть заспівати бірху, чанчар, лагні... Хоч і не до пори були часом ті пісні, але все-таки їх співали. Хіба хто раніше дивився так бай-

¹ Д ж е т х — третій місяць індійського календаря, відповідає травню-червню.

дуже, як оце тепер, коли він з'являвся на дорозі зі своїм мридангом? Та ніколи в світі! Відразу оточували його, навперебій просили заспівати щось... А тепер ця благословенна надвечірня пора проходить сумно, нецікаво, немов у людей не лишилося ні слів, ні почуття...

Яструб, що кружляв у небі, раптом пронизливо крикнув.

Старий барабанщик здригнувся:

— А щоб тобі добра не було!

Розбурхав його Мохан, розтривожив, а сам побіг до своїх волів. Чекає його старий Панчкаурі нетерпляче, вже сам ладен побігти до нього. Раз по раз вдивляється в череди на паші, силкується розгледіти Мохана, виловити його поглядом. Але марно, все повиває імла, очі сльозяться...

Старий заглянув у торбу: манго є, підсмажений рис теж є. Барабанщик відчув, що зголоднів, але те відчуття одразу зникло, щойно він пригадав худеньке, марне личко Мохана.

Майже все життя Панчкаурі минуло в пошуках отаких вродливих, здібних до музики і танців хлопчаків; адже щоб танцювати під пісні Відьяпаті, треба мати неабиякі здібності.

У цій стороні дуже шанують музикантів, які складають свою програму з пісень Відьяпаті. Зачувши рідною мовою його рядки, люди аж нетямляться від захвату. Отож і не дивно, що кожен музикант ходить від села до села, шукає собі хлопчика, щоб його вивчити танцювати і щоб потім захоплено шепотіли:

— Ти диви, ото танцює!

— А як схожий на сина брахмана Мадгуканта!

— Та куди тому! У цього обличчя — наче розквітлий лотос!

Панчкаурі був не тільки обдарованим музикантом, але і вчителем. В інших мандрівних трупах є окремо

і головний співець, і мридангіст, і танцівник. А він сам і співець, і барабанщик. Акомпануючи собі на мридангу, він може співати і танцювати водночас. А вчитель він був першорядний: за тиждень міг підготувати новачка так, що його не сором було випускати на сцену.

Навчати хлопчиків танцю і співу ніколи не було для нього складною справою. Мриданг під його пальцями звучав так промовисто й виразно, що ноги самі просилися до танцю. Куди складніше було знайти здібних хлопчаків, а потім домогтися від їхніх батьків згоди взяти їх за учнів до себе. Скільки йому доводилося тратити зусиль на переконування, улаштування та задовбрювання...

— Он Кісан Канхейя, — доводив Панчкаурі якому-небудь батькові, — теж не вмів нічого — ні співати, ні танцювати. А тепер очей не відведеш! Можете мене назвати наймерзеннішим базікою, брехуном, коли я не виведу вашого хлопця в люди. Адже співати і танцювати, розважати, веселити людей куди краще, ніж красти, грабувати чи вештатись без діла...

А якось йому навіть довелося викрасти одного хлопчика. Давно те було... Тоді йому таки добряче перепало, ледве живий вирвався...

— Це у вас від гри на мридангу так скарлючився палець?

Старий і не помітив, як поруч знову опинився Мохан. Обличчя Панчкаурі проясніло. Він пильніше придивився до пастушка: цей вродливий хлопчик, з усього видно, повільно тане, якась недуга точить його. На губах яскраво-червоні сліди від бетелю. Негаразд у нього щось із шлунком, це достеменно...

Старий Панчкаурі трохи й знахар. Як батько, постійно оточений дітьми, він помалу навчився і цьому. Бо серед підношень, що подавали їм на різні свята та урочистості, траплялася всяка їжа, і свіжа, й не

свіжа, отож у дітей часто починали боліти животи. Мридангіст завжди мав при собі сіль, онікс, хіну та інші ліки. Він давав хворим порошок куркуми, розмішаний у теплій воді. Зелений і чорний перець, імбир та інші прянощі підсмажував на маслі і вранці та увечері давав пити з медом.

Дістаючи з торби підсмажений рис і манго, він озвався:

— У тебе хворий шлунок. Тобі треба лікуватися, чуєш?

— А звідки ви знаєте? Лікар теж казав, що в мене хворий шлунок. Але...

Хлопчик не договорив. Та й без цього старий барабанщик здогадався, що він хотів сказати: ні за що купувати ліки.

— Мати каже, щоб я лив розтерту куркуму з теплою водою, тоді шлунок вилікується,— додав Мохан.

Старий барабанщик усміхнувся:

— От бачиш, яка в тебе розумна мати!

Розклавши їжу на сухому банановому листку, він лагідно припросив хлопчика:

— Бери, Мохане, поїж!

— Та ні, я не голодний.

Але по його очах видно, що він одним духом проковтнув би всю їжу. Голодний, хворий — бідолашний хлопчик!

— Та ти не соромся, їж, синку! А потім я тобі заспіваю.

Крім матері, ніхто ще так щиро не припрошував Мохана їсти. А їсти хочеться, це правда. Але раптом побачить хтось із пастухів, і скаже матері, що він їв нажебрану їжу? Що тоді?

— Та ні, я не хочу!

Старий барабанщик відразу байдужіє, смутніє: кривдно йому трохи, адже таким ось хлопчакам, як Мохан, прислужував доволі. Ходив коло них так, як,

певно, не ходив би й коло власних дітей. Та що там — свої, чужі! Тепер вони всі йому і свої, і чужі. Різниця нема.

— Мохане, поїж!

— А раптом хтось побачить?

— То й що?

— Скаже матері. Адже ви ходите і жебраєте!

— Хто жебрає? — хлопчик зачепив болючу струну. Змія, що, згорнувшись кільцем, дрімала десь на дні його душі, заворушилась і засичала: — Ах ти ж, чортеня мале!

— Е, е, чого ви лаєтесь? — злякано вигукнув Мохан і підвівся: усього можна сподіватися від дивакуватого музиканта.

Яструб у небі знову пронизливо крикнув.

— Мохане! — Голос старого Панчкаурі полагіднів. Мохан, що вже трохи відійшов від нього, зупинився.

— Хто тобі наговорив, ніби я жебраю? Я ж ходжу, граю на мридангу, співаю пісень, розвеселяю людей. Але гаразд, може, я і справді жебраю. Не хочеш пригощатися — не треба. Сідай, я тобі заспіваю пісню.

Обличчя старого якось дивно змінилося, стало вовсім не таким, як досі. Яструб, що кружляв, тим часом умостився на дереві неподалік і знову пронизливо крикнув.

Мохан злякався. Ступив один крок назад, другий, а тоді різко повернувся і щодуху кинувся навтьок. Відбігши кроків на п'ятнадцять, зупинився і загукав:

— То відьма вразила ваш палець стрілою, а ви мене обманюєте, кажете, що від гри на мридангу!

«Що це такий за хлопчик? Хто він, цей Мохан?.. І Рампатія ж колись казала, що палець вразила відьма!»

— Мохане, зачекай!

Але хлопець відходив далі й далі, не перестаючи кричати:

— Торботряс! Я знаю, ви не любите, коли вас так дражнять!

Хто він, цей Мохан?

Барабанщик заціпенів, вражений. Серце почав стискати якийсь незрозумілий страх, його аж пересмикнуло від дрібного, неприємного дрижання, що пробіг тілом. Де й поділося те піднесення, з яким він вирушав уранці до Камальпура.

На очі навернулися сльози: он як Мохан наостанок ужалив його. Так з ним робили мало не всі його учні. Навчившись танців і співу, вони шукали найменшої нагоди, щоб утекти від нього.

Старий барабанщик покрутив перед очима своїм скарлюченим пальцем і важко зітхнув.

Рампатія... Дочка його вчителя Джодгана! Того дня, коли він уперше став його учнем, Рампатія тільки-тільки вступила в свою дванадцяту весну. Вона розумілася на музиці й піснях, пораючись, весь час наспівувала щось тихенько. Мридангіст, що грав до цього, пішов від Джодгана, і той приставив Панчкаурі на його місце. Коли вчитель хотів одружити його з Рампатією, хлопець став дибки. А однієї глукої ночі утік, прихопивши мриданг. Залишив товаришів, Рампатію... Помалу назбирав групу хлопчаків і сам заходився вчити їх. Так і велося. Вже після смерті його вчителя Джодгана на ярмарку в Гуляббагу він випадково зустрів Рампатію. Потім вона сама прийшла до нього, але він не захотів і розмовляти з нею.

І того ж таки вечора, коли він акомпанував на мридангу, скарлючило йому палець. Завіса піднялася, він почав грати вступ, тоді вийшов танцівник, але не зробив і кількох рухів, як збився, бо супровід був не той. І Панчкаурі відчув недобре. Та як не намагався заспокоїти себе — даремно. Та й з мридангом щось робилося: його дзвінка, висушена шкіра наче ожила, праве денце почало братися ніби пухирцями... Що

більше він намагався втрапити в лад танцівникові, то дужче щось зводило йому палець на руці.

Відтоді розпалася назавжди музична трупа Панчакаурі. Мало-помалу не стало чути його пісень на слова Відьпаті. А тепер, через стільки років, ніхто й не згадує про нього, позабували... Сам же він від щедрого сонця потрапив відразу у якийсь холодний, крижаний світ, закляк увесь, зів'яв. Тільки й лишився з ним нерозлучний мриданг, єдина його опора і розрада в порожньому, нецікавому житті. Вія ходив з тим мридангом на шиї від села до села, жебрав...

Взявши одне манго, старий барабанщик став смоктати його. Але стривай! Стривай! Звідки це Мохан може знати про ту відьму? Звідки?

Почувши про його горе, вже наступного дня прибігла Рампатія, годинами не випускала його пальця і все голосила: «Божечку святий та милий, нащо йому така кара? Хто ж це тобі поробив, щоб йому добра не було на цьому й на тому світі! Ні-ні, я нічого не робила, не врочила, не бажала поганого тобі, Панчу! Не інакше як відьма вразила твій палець своєю стрілою...»

Старий барабанщик задивився на призахідне сонце, втираючи з очей раптову сльозу, що на вернулася... Скільки ночей провела Рампатія з оцим мридангом, пригортала до себе, навіть на хвилю не випускала, пестила, як маленьку дитину!..

Він і собі міцніше притис мриданг.

Яструб зненацька зірвався з гілки, пронизливо крикнув і полетів геть. Барабанщик здригнувся.

— А щоб тобі! — лайнувся старий, а тоді дістав дрібку жувального тютюну й кияв у рот. Потім поклав руки на мриданг, і пальці його несамохіть затохтіли по ньому: тра-та-та... тра-та-та...

Та раптом барабанщик заляк. Пальці його перестали вибивати дріб: із-за колючих заростей навпроти полинула ніжна й урочиста вечірня пісня.

Старого наче пронизало струмом. Його пальці знову забігали по мридангу, в такт мелодії, що линула віддалік.

Селяни, які ще були на полі, зачувши мриданг, загомоніли:

— Божевільний якийсь! Коли йому заманеться, тоді й грає.

— А давненько вже не було його чути в нашій стороні.

— Думали, його вже й живого нема на цьому світі.

Пісня у заростях раптом урвалася, і старий барабанщик стрімголов кинувся бігти. Хто ж це там так виспівував?

Мридангіст побачив пастушка Мохана, який, заховавшись у кущах і нічого не помічаючи довкола себе, готувався співати далі. Не розтуляючи рота, він негolosно мугикав собі під ніс, прочищаючи горло і підбираючи відповідну тональність. Справжня співуча Радга, кохана бога Крішні, вселилася в його горло! Який голос! Який голос!

Мохан знову захоплено заспівав, а старий барабанщик негolosно відбивав на мридангу такти. Хлопчик розмірено похитувався, поринувши в мелодію, а старий музикант не зводив з нього погляду, тим часом як пальці його невтомно барабанили по мридангу.

Моханові темно-червоні губи осяяла загадкова усмішка. Урвавши спів, він захоплено вигукнув:

— Ото ну! Навіть з кривим пальцем ви так швидко і вправно граєте на мридангу? Аж не віриться!

Груди хлопчика важко здіймалися і опускалися — він трохи задихався.

— Ху-ух! — Старий мридангіст важко опустився

на землю. — Чудово! Незрівнянно! Хто ж тебе навчив? Звідки ти знаєш такі пісні?

Мохан тільки засміявся:

— Та хто ж мене вчитиме? Просто чув, як мати інколи співала. Я ще багато і вранішніх пісень знаю, але зараз вечоріє, не час для них.

— Правда твоя, синку! Не слід співати пісень, коли тобі заманеться. Для кожної пісні є своя певна пора, скільки б тих пісень не було в тебе. А тепер візьми ось, поїж манго.

Мохан уже без вагання взяв у нього з рук манго і почав смоктати його.

— Ще бери, — припрошував мридангіст.

Пастушок з'їв три манго, а потім, після настійних припросин, кинув у рот кілька жмень підсмаженого рису.

— От і гаразд! А тепер скажи мені, Мохане, що ж поробляють твої батько й мати?

— У мене батька нема, тільки мати. Вона у панів обмолочує і меле зерно.

— І ти в панів служиш? А в'кого саме?

— У камальпурського пана Нанду.

— У Нанду?

— Еге ж, — відповів Мохан і пояснив, що раніше вони жили в Сахарсі, а це вже ось третій рік, як їхнє село затопили, бо на річці Косі збудували греблю і водосховище. А мати після цього подалася з ним до дядька в Камальпур.

— То у Камальпурі живе материн дядько? — запитав старий барабанщик і на хвилю вмовк, некліпно дивлячись на сонце, що заходило. Нанду... Мохан... його мати...

Він стрепенувся:

— А про відьму твоя мати нічого не розповідала тобі?

— Чого ж ні, розповідала. Іще розповідала, як одного разу на обряді надівання священного шнура у Самадеви Джха ви відібрали у музикантів Гірджара мриданг, бо той мридангіст грав невлад. Справді було таке?

Борода з просивиною старого барабанщика зненацька немов уся посивіла, так його вразили слова малого пастушка. Намагаючись не виказати хвилювання, він запитав:

— А як же звали твого батька?

— Аджодгадасом.

— Аджодгадасом?!

То його батько той самий Аджодгадас, який від старості вже й говорити не міг до пуття, ні бачити як слід! Він ще тоді носив музикантам їхні клунки. Бідолашний Аджодгадас, якому й пайси не платили за його працю, хіба інколи давали щось поїсти...

— Намучилася, певно, твоя мати, — скрушно зітхнув барабанщик і, полізши у свою торбу, витягнув з неї невеличкий гаманець. Розгорнувши червоні та жовті клаптики матерії, він виїняв паперовий згорток.

У Мохана відразу загорілися очі:

— Це гроші? Гроші?

— Так, паперові гроші.

— І по скільки ж рупій кожен папірець? По п'ять? Аж по десять! А дасте мені помацати? Звідки ви взяли стільки? — одним духом випалив те все Мохан. — І всі папірці по десять рупій?

— Атож. Тут усього сорок рупій. — Старий барабанщик сторожко огледівся довкола, а тоді таємниче зашепотів: — Синку Мохане! Даси ці гроші лікарю в місті, нехай він випише тобі гарні ліки. Намагайся ще вживати кислого і солодкого, поки хворий.

— А за віщо ви дасте мені гроші?

— Мерщій бери, а то хтось побачить.

Мохан і собі злякано озирнувся, губи його наче ще більше побіліли.

— А ти, я бачу, вже бетель уживаєш, тютюн куриш? Остерігайся цього, облиш!

Мридангіст підвівся.

Мохан непевно стояв із грошима в руці.

— Тільки гарненько зав'яжи їх у вузлики і сховай. Матері про них нічого не кажи. І ще одне: гроші ці не нажебрані, щоб знав. Я їх заробив, синку, сам заробив, своїми руками...

Він зібрався йти.

— Моя мати на полі жне траву, — зупинив його Мохан. — Не йдіть у той бік.

Старий барабанщик на хвилину задумався, а тоді мовив:

— Ні, Мохане, такі мати твоя невимовно щасливі, що має такого сина. А я... я жебрак, волоцюга, старець, прохач... А із грошей, що лишаться після ліків, купиш на них щось матері. Гаразд?

— Ге-ей, Мохане! Де воли-и?

— Мати, певно, тебе гукає?

— Вона. А як ви знали?

— Бо хто ж отак «Ге-ей, Мохане!» кричатиме, як не мати?

Був уже час заганяти худобу додому. Мохан знав, що мати гукає його просто так. Воли зовсім не зайшли в шкоду. Отож хлопець мовчав, не озвався на материне гукання.

— Іди вже, — мовив старий барабанщик, — іди, мати ж кличе! Я вже не барабанитиму, не співатиму голосно, а тихенько, нищечком піду собі. Поглянь, а мій палець ніби й випростується! Е-ех, не всяк тепер може так чисто й гарно співати, як ти...

Польова стежка бігла до чагарникових заростей і там губилася. Нею і пішов, упівголоса мугикаючи щось, старий барабанщик, і невдовзі зник за кущами.

— Он ти де! Чого це тут стоїш самотою? А хто це грав на мридангу?

Перед Моханом стояла мати з в'язкою трави на голові.

— Та кривопалий барабанщик...

— Що? То це він тут був? Він сюди приходив? — знімаючи на землю в'язку, стривожено перепитала вона.

— Він грав мені на мридангу, а я співав. Він ще сказав, що не всяк тепер може так чисто й гарно співати, як я. І палець його ніби аж став випростуватись.

Мати радісно пригорнула Мохана.

— А ти ще, мамо, лаяла його, мовляв, він поганий, злий...

— Бо й поганий. Від таких, сину, треба триматися подалі, інакше не минути лиха тому, хто з ними зв'яжеться. Одна шкода від нього буде, більш нічого. Але годі ото теревенити — піддай-но мені на голову та ходімо!

Мохан, завдаючи матері в'язку, озвався знову:

— Що не кажіть, мамо, а з таким мридангістом співати одна...

— Цить, кажу! І не згадуй мені про нього!

Дивна все-таки мати. То розсердиться, як тигриця, аж підступитися до неї страшно, а то пригорне, песить його, лиже, наче корівчина телятко. Не збагнеш її — то радісна, то сердита. І все так раптово...

Віддалік несподівано задріботів мриданг:

— Тра-та-та! Тра-та! Тра-та!

Моханова мати раптом спіткнулася на нерівній межі і мало не впала. В'язка трави полетіла на землю і розсипалась. Мохан, що похнюплено дріботів за нею, здивовано підвів голову:

— Що таке, мамо?

— Нічого... Спіткнулася...

Тра-та-та! Тра-та! Тра-та!

Вона знеможено опустилася на межу. Легенький надвечірній вітерець місяця джеш, що повівав досі, мало-помалу посилювався. І так само мало-помалу повітря напоювалося духмяними пахощами, що піднімалися з землі.

...Тра-та-та! Тра-та! Тра-та!

— А він більше тобі нічого не казав, синку? — тільки й спромоглася запитати мати.

— Ще казав, що ти, певно, дуже щаслива, коли маєш такого сина. А сам я, каже, ніщо, жебрак, волоцюга, нікого в мене немає...

— Дурить він тебе, дурить! — схлипнула мати, нишком витираючи непрохану сльозу. — Щоб ти мені з ним більше не водився! Чув!

Мохан тільки дивився на неї і мовчав.

Камлешвар

ВТРАЧЕНІ ОБРИ

Чандар стояв, спершись на перила біля перехрестя. Перед ним в обидва боки рухався людський потік. Сутило, і на Конаут-плейс уже замерехтіли ліхтарі. Від втоми в Чандара аж ноги гули, хоч він ніби і ходив сьогодні не так багато. І все ж втома, що проникла в голову і серце, непомітно оволоділа і тілом.

Весь день зійшов нанівець. Чандар стояв, поринувши в думки. Повертатися додому теж не хотілося. Жінки, які проходять мимо, схожі одна на одну, і від їх вигляду на душі стає ще гірше.

Поїсти?.. Чандар і сам не знає, голодний він чи ні. Напружив пам'ять: з дому вийшов о восьмій ранку. Випив лише чашечку кави... І відразу відчув, що трохи хочеться їсти. Виявляється, шлунок і свідомість діють заодно — поки не думав про їжу, їсти не хотілося.

Погляд сягає у небесну височінь, де ширяють птахи, й бачить шмат брудного неба, мов заношена шкарпетка. А над ним височать мінарети і куполи мечеті Джама Масджид.

Позад нього, біля входу в крамничку, рекламується жіноча білизна. З німових дерев біля автобусної зупинки повільно опадають листочки. З виском підходять автобуси. Зупиняться на хвилину, виплюнуть людей в одні двері, проковтнуть в інші, і рушають далі. На перехресті горять світлофори, очі їхні спалахують то червоними, то жовтими очима. Сотні перехожих проминають Чандара, і нікому немає до нього діла. Чи то чоловік, чи то жінка проходять мимо, напустивши на

обличчя личину безтурботності, зневаги, а то й тупої зверхності.

І зненацька згадалося рідне місто, звідки він поїхав три роки тому — там навіть на пустельному березі Ганги кожен усміхається незнайомій людині так, наче давно її знає.

А це ж столиця! Тут усе б мало бути своє, рідне... Але нічого тут немає свого, рідного!..

Тут багато вулиць, якими він може ходити, але ці вулиці нікуди не ведуть. Обабіч вулиць стоять будинки, але в жоден будинок ти не смієш вайти, бо в тих будинках є хвіртки, а на хвіртках написи: «Обережно — собака!», «Квітів не рвати!». І треба довго чекати, поки тобі відчинять на дзвінок.

А вдома, певно, Нірмала вже чекає його. Але й там спершу доведеться статечно сидіти на стільці, як у гостях, бо на ліжку накидана купа добра з усієї кімнати, а дружина порасться біля примуса. Він не може вихорем увірватися до кімнати, пригорнути Нірмалу, приголубити: звісно ж, там сидить зараз місіс Гупта, бо її містер Гупта ще не повернувся з фабрики, і вона знічев'я базікає з Нірмалою або вчиться плести новий светр. Йому доведеться статечно ввійти до кімнати, потім перемовитися кількома словами з місіс Гуптою, поки дружина не скаже, що вечера готова. Аж тоді місіс Гупта підведеться, щоб іти.

Потім треба буде зашпунти широке вікно, знайти привід зачинити друге, що виходить до Кхуранів. Лише тоді він зможе підійти до столу й попросити склянку води, щоб, тільки-но Нірмала підійде, ніжно пригорнути її і пожалітися: «Я так стомився!»

Але буде не так. У нього просто не стане терпцю на це. Він неодмінно не стримається і спересердя гримне: «Та скільки ти там возитимешся з вечерею!» Співчуття і ніжність де й подінуться, а натомість з'явиться незрозуміле роздратування. Звуки радіо з пекарні

стануть різати слух, як і стомлене човгання по сходах сусідки Гулаті.

А невдовзі в провулку зупиниться моторолер і хтось зайде в один з будинків. Сіхх, власник крихітної авторемонтної майстерні, до півночі терпляче очікуватиме, поки закінчить роботу механік, бо довірити ключі йому господар не може, хоча механік працює в нього вже п'ятнадцять років.

Потім почуються кроки пожилця навпроти, Бішана Капура. Останні два роки Чандар бачить тільки табличку на його дверях: «Бішан Капур, журналіст», а про нього самого Чандар знає тільки те, що коли з вікна навпроти лється світло і крізь ґратки тягнуться в п'тьму клуби тютюнового диму, то це означає, що людина на ім'я Бішан Капур дома. Та ще вранці, по лущайках від лйця, паперовій обгортці від хліба, недопалках та обгорілих сірниках, можна напевно визначити, що людина на ім'я Бішан Капур уже пішла.

Поринувши у свої думки, Чандар раптом відчув, як ще дужче запахло брудною шкарпеткою — і стало важко дихати. Він вийняв з кишені записник: хотів поглянути, що має робити завтра.

Перш за все треба зателефонувати до редакції англійської газети й домовитися про зустріч. Зайти ще на радіо. Потім одержати в банку гроші за чеком і надіслати переказ батькам. На все це він знову згайнує цілий день: з редактором газети він незнайомий, тому добитися прийому і тим більше про щось домовитись буде складно. На радіо теж за десять хвилин справи не владнаєш. А за віконечком банку в нього немає Амарнатха з Аллахабада, який за лічені хвилини оформляє його чек, і на пошті доведеться постояти в черзі серед посильних. Кожен буде заповнювати не менш як десяток бланків і довго підраховувати, скільки грошей треба на переказ, а скільки на пересилку, щоб не прорахуватися і не розгнівити хазяїна, якогось

крамаря. Серед цих посильних знайомих у нього немає. Знайомства тут хіба хвилинні, коли хтось попросить ручку дописати кілька слів, а потім, перечитуючи написане, з тихим «дякую» неухважливо поверне її і, заклопотаний своїм, попрямує до віконечка за марками.

І тоді його охопило роздратування. З блокнотом у руці він обвів поглядом високі будівлі, на яких миготіла реклама. Жодної з фірм він не знав. А от в Аллахабаді про найкрупнішого торговця тканинами він знав, що той раніше був злидарем, торгував з лотка і весь свій крам носив на власних плечах, а тепер його син учиться за кордоном. А сам торговець став украй набожним, ходить з сандаловою цяткою на лобі, але покуштів обдурює як хоче і збирається виставити свою кандидатуру на виборах у муніципалітет. А тут, у столиці, ніхто ні про кого нічого не знає.

На Конаут-плейсі просторі галявини. Під нечисленими деревами лавки, встановлені міськими властями. На них сидять стомлені чоловіки, поряд бігають кілька дітей. Дитячі обличчя, їхні ігри здаються йому напрочуд знайомими. Але мати, яка саме ласує хрусткими смаженими коржиками, якась чужа, бо в її очах не видно материнської доброти й ласки, що надає жінці такої приваби й величавості. У всій її поставі виразно прозирає зверхне самовдоволення, почуття настільки п'янке, наскільки й банальне та порожнє. Вона кидає оточуючим виклик, який годі відмести, але годі й прийняти. Цей виклик звучить всім у вухах, і всі проходять мимо, наче глухі.

Непогано б трошки посидіти на тій галявці, подумав він, але згадав, що і її принаді довіряти не можна: учора, коли він присів тут на траву, звідкись непомітно, по-злудійському, підкралася вода й намочила йому штани.

І під деревами, і в п'яті під ними якась дивна самота... Ну що ж, нехай самота, принаймні хоч вона

близька йому. Але ж і ця самота нічия, бо кожні десять хвилин проходить постовий поліцейський! У гілках чагарника заплуталися обгортки від морозива, пакети з-під смаженої кукурудзи, валяється порожня пляшка, викинута якимось випивахою.

Його погляд знову падає на записник... У цьому галасливому потоці людей він почуває себе самотнім, усвідомлює, що за ці три роки в його житті не було нічого, що торкнуло б душу і лишило слід — радісний чи сумний. Довкола безживна пустеля байдужості, порожнеча безвісного і безлюдного морського узбережжя, де чути лише розмірений гул прибою, який ще більше гнітить.

Небо, що нагадує шкарпетку, і шуліки, що ширяють над куполами мечеті. Торговці квітами, що пропонують квіти жінкам і хлопчаків з паками вечірніх газет.

...Чандару здалося, що він уже цілу вічність не зустрічався віч-на-віч. Йому ніколи навіть поговорити з собою. Ніколи навіть спитати: «То як тобі ведеться, чого ти хочеш?» На устах з'явилася легенька посмішка: у записнику ж навпроти кожної п'ятниці записано: «Зустріч із самим собою. Від сьомої до дев'ятої вечора». От і сьогодні п'ятниця. Має відбутися зустріч. Чандар кидає погляд на годинник: рівно сьома. Але якийсь голос нашіптує: «Навіщо квапитись? А чи не зайти до кафе на чашку чаю?» І хто пояснить, чому так лячно зустрічатися з самим собою? Чому він всіляко намагається відтягти зустріч?

Він раптом помітив Ананда, що прогулювався на протилежному боці вулиці. Чандарові не хочеться зустрічатися з ним. Неприємний він якийсь. Від нього краще триматись осторонь. Анандові потрібен друг, який би не надто залазив у життєві хащі, з яким би можна згайнувати час і по-інтелігентному поговорити. У розмірковуваннях Ананда вражає неприємна манірність, неприродність, яка буває у людини, що

знає життя лише по книжках. Певною мірою ця неприродність властива і йому, Чандарові. Недарма ж в університеті він засиджувався над книгами, що давали йому безживну картину життя.

А зараз йому здається, що той дорогоцінний час згайновано бездумно марно. Він порунтав його серед мовчазних решток минулого, заяложені розповіді про які завчили напівграмотні екскурсоводи й щоразу повторюють відвідувачам одне й те ж: «Це зал приватних аудієнцій! Зверніть увагу на мармурове різьблення, тут стояв трон, інкрустований коштовним камінням. А це жіноча купальня, а ось тут місце, де падишах являвся перед своїми підданими. Цей палац призначався для холодної пори року. А отой — для дощового сезону. А он у тому просторому палаці рятувалися від спеки влітку. А тут ідіть обережніше — на цьому місці стояла шибениця».

Чандар почував себе так, наче двадцять п'ять років його життя пройшло з старим екскурсоводом серед руїн колишнього життя, яке він так і не зумів збагнути. Йому лише показали прийомну залу, різьблення по каменю. Потім провели через жіночу купальню і лишили в темній смердючій кімнаті з шибеницею, де під стелею пищать кажани і розгойдується мотузка з зашморгом, який обвивався довкола шиї і перетворював людей на трупи, що гнили в похмурому колодязі.

Між ним і цими трупами немає ніякої різниці.

Та й Ананд нічим не відрізняється від них. Чандару не хочеться зустрічатися з ним, бо Ананд відразу по-книжжовому почне: «Друзяко, як у тебе гарно блищить волосся! Мабуть, ти змащуєш його бріоліном? Дівчатка, певно, так і виснуть тобі на шию!» І справді, помітивши Чандара, Ананд зупиняється:

— Вітаю! Яким вітром? Знову зводиш з розуму дівчаток?

Чандару стало смішно від його слів.

— Ти звідки? — питає він, ховаючи записник у кишеню.

— Та просто так, тиняюсь. Може, вип'ємо по чашці кави? — Ананд на мить уриває свою мову і додає: — Чи, може, чогось іншого?

Чандар розуміє, що це значить, і відмовляється. А той наполягає:

— Та ходімо, вип'ємо! Для чого, власне, й живемо?

Ананд роблено сміється, потім торкається ліктя Чандара:

— Якщо не секрет, ти при грошах?

Він говорить це без будь-якого вагання чи сорому. А що тут такого, просто бракує кількох пайс.

— Гаразд, — каже Ананд, не чекаючи відповіді. — Я зараз дістану. — І додає для більшої ваги: — Постій тут. Я миттю.

Він іде і вже не повертається: Чандар давно розкусив його.

Невдовзі Чандар заходить до кафе, йде між столиків, купує біля лотка в кутку пачку цигарок, а тоді сідає за столик.

— Хелло! — звертається до нього хтось напівзнайомий. — Давно не бачив тебе тут. — І сідає.

Обидва не знають, про що говорити.

В кафе гамірно. Вибухи безглузлого сміху, на стіні годинник, що завжди поспішає. В кафе три входи, а четверті двері ведуть до туалету. В пісуарах кульки фенілу. В галереї висить дзеркало, кожен, хто йде в туалет, бачить своє обличчя.

Навпроти, у «Гейлорді», готуються до вечірніх танців. Три ряди стільців винесли на вулицю. А у «Волзі», мабуть, уже повно іноземців.

До кафе заходить пара. Жінка наквацьована, у вузлі волосся на потилиці — квіти. На обличчі в нього — безмежна пиха. Вони сідають за сімейний столик, одне

проти одного. З того, як вони тримаються, можна подумати, що вони зовсім чужі. Лише, коли жінка повернулася, щоб сісти, її супутник ледь доторкнувся рукою до її талії. Ото й усього близького.

І їм нема про що говорити. Поправляючи зачіску, жінка обводить поглядом залу, а мужчина розглядає склянку з водою. В їх поглядах порожнеча: є очі, от і дивляться. Не було б очей, не треба було б і дивитися. А коли довго дивитися в одну точку, на очах виступають сльози. Тож і треба переводити погляд.

Офіціант розставляє перед ними тарілки, і обоє беруться за їжу без жодного слова. Поївши, чоловік починає колупатися в зубах, а жінка дістає помаду і підфарбовує губи.

Нарешті, офіціант розраховує їх. Чоловік вибирає з тарілки здачу, залишаючи чайові. Жінка уважно стежить за цим усім, потім обоє з безтурботним виглядом підводяться. Лише зараз помітно, що між ними існує якась близькість: чоловік, відступивши, пропускає супутницю, і йде слідом за нею.

На душі в Чандара робиться ще важче. Самотність, наче удав, дедалі міцніше здавлює його. Він пильно дивиться на чоловіка, що сидить поряд. «Хоч я його і не пам'ятаю, але він мене пізнав...» Саме це тішить. Зустрівши погляд Чандара, той, мовби силкуючись щось згадати, каже:

— Ви... Ви часом не з міністерства торгівлі?.. Я нібито там вас...

Чандар збентежився. Ковтком допиває каву і відповідає якомого стриманіше:

— Ні, я ніколи й не був у міністерстві торгівлі.

Співрозмовник не намагається снувати нові здогади. Наче закріплюючи вже встановлене знайомство, він просто каже:

— Що ж, друже. Сподіваюсь, іще зустрінемось.

І, приналивши сигарету, йде геть.

Чандар виходить на вулицю і простує до автобусної зупинки за готелем «Мадрас», там лише декілька чоловік. Під навісом сидить поліцейський і курить.

Чандар підходить і зупиняється. Усім хочеться знати, коли буде автобус, але ніхто нікого не запитує. Він мовчки стоїть у тіні під деревом. Земля вкрита жовтим листям, яке ледь чутно шурхотить під ногами, і те шурхотіння переносить його в минуле. Те шурхотіння якесь невимовно своє, близьке, приємне.

І тоді так само опадало листя. А по дорозі, вкритій опалим листям, багато років тому він ішов з Індірою. І тоді перед ним не було нічого, лише руїни, серед яких він животів. А Індра сказала йому: «Чандаре, я знаю, ти все можеш!»

Той знайомий голос і зараз бринить: «Чандаре, ти ж усе можеш!» І коли Індра казала те, очі її світилися непохитною впевненістю.

А він, дивлячись в її сповнені ніжності очі, мовив: «Що в мене є? Хто знає, куди закине мене доля? Тому я і не хочу, щоб варади мене ти занастила себе. Не знаю, до якого берега я пристану. Може, помру голодною смертю чи збожеволію...»

Кохання зробило очі Індри ще глибшими, і вона заперечила: «Навіщо ти таке кажеш, Чандаре? Ніякі злигодні не страшні мені, коли я буду з тобою».

Чандар уважно глянув на Індру. Її вологі очі були чисті й довірливі. Йому захотілося доторкнутися до кучерика, що спав їй на чоло, але він стримав себе. Серезки в її вухах зблискували, наче рибки у воді. І тоді він запропонував:

— Посидьмо краще он під тим деревом.

І вони рушили поруч до дерева сарас, під яким стояла кам'яна лава. Земля була вкрита жовтим листям, і воно шурхотіло під ногами так само, як оце зараз... Таке знайоме шурхотіння...

Вони сіли на лаву, а Чандар повільно водив паль-

цем по її зап'ястю. Обое мовчали, хоч сказати було багато чого, але не наважувались. Індра крадькома поглянула на нього і засоромилась, а тоді мовила, наче все невисловлене таїлося в одному реченні:

— Чому ти так думаєш, Чандаре? Не віриш мені?

— Вірю, Індро, — озвався Чандар, — але боюсь, що мені все життя доведеться поневірятися... Мене страхають лише страждання, які я можу накликати на тебе. Ти ж можеш жити щасливо і гарно. А я людина пропадаю... Що ж ти з мене візьмеш?

— Яким би ти не став для інших, хороший чи поганий, а для мене ти завжди будеш один. Я так тебе завжди чекаю, а тобі все ніколи зустрітися зі мною.

Вона помовчала, а потім спитала:

— Написав щось?

— Так, — тихо відповів Чандар.

— Покажи! — попросила Індра.

Чандар нерішуче простягнув їй записника. А вона відразу поклала його між свої книжки й мовила:

— Одержим його завтра. Тоді хоч знатиму, що прийдеш.

— Ні, ні, віддай! Я не можу залишати його... Поверни мені.

Але Індра на його слова лише сміялася, а кохання в її очах глибшало.

Йому довелося поступитися. А коли наступного дня прийшов по свого записника, Індра сказала:

— Я теж дещо написала. Прочитай, але щоб потім неодмінно порвав!

— Не порву!

— Тоді я з тобою посварюся! — ображено сказала вона і зовсім по-дитячому надула губки.

А одного разу...

Одного разу Індра прийшла до нього. Вона прийшла в його кімнату. І тоді Чандар відчув її, як ніколи досі, так близько. Він намалював у неї на лобі червону

баним. Квіти у вазочці, одяг — його; він знає його навіть по запаху.

Все тут таке йому знайоме! Навіть у темряві він легко відшукає де що, може пройти до дверей і ні на що не наштотхнутись.

Зі сходів чується стомлене човгання Гулаті, і він наче лякається. Тихо кличе до себе Нірмалу, а коли вона лягає, кладе їй на груди руку.

Якусь хвилю він відчував, як розмірено опускаються і піднімаються її груди. Йому хочеться, щоб кожна частка Нірмали, кожен порух її душі дали йому певність, переконали, що він не самотній, що між ними нерозривні узи...

У темряві торкається її нігтів, торкається вії, занурюється обличчям в її шию, щоб забутись. Свіжовимите волосся п'янить його, а його руки починають шукати близькості. Дихання Нірмали частішає.

Він гладить її повні руки, м'які круглі плечі, кожна часточка її тіла притягує його до себе. І кожна його часточка пізнає її, що тріпоче під його пестощами. Вогнем зайнялася кров, і зливається дихання, кожна часточка, кожна клітинка її до болю знайома...

І раптом він помічає світло в кімнаті Бішана Капура, помічає тютюновий дим, що тягнеться крізь залізну ґратку вікна і розтає в темряві.

Але тепер Чандар не самотній, він до кінця віддався знайомому запаху, знайомому диханню, знайомим доторкам... Йому нічого більше не треба. Тільки не бути самотнім. Знайти колишню віру...

Довкола розіслалася тиша. І в тій тиші до Чандара приходить заспокоєння. Він ще міцніше стискає Нірмалу в обіймах і гарячий приплив підхоплює його й несе в бездонні глибини океану єднання.

Нірмала починає дихати рівніше, поцілунки її вже не такі палкі, обійми слабшають. Але Чандар не хоче

випускати її з обіймів. Приплив спадає і знову робить його самотнім. Мов черепашка на пустельному і чужому березі.

Нірмала вивільняється з його обіймів і стомлено відкидається на подушку.

Мало-помалу все навколо засинає, а ніч іще нижче спускається на землю. Не чути ні голосів, ні кроків.

Нірмала обережно повертається до нього спиною і поринає в глибокий сон. Він і собі повернувся на бік і некліпно дивиться на неї...

...І Чандар знову відчуває себе страшенно самотнім. Він кладе їй на плече руку, щоб повернути до себе, але рука наче отерпла. Якусь хвилину він ще намагається розглянути в темряві обличчя Нірмали, а тоді розпачливо лягає і сам.

І повіки його непомітно зникаються...

Трохи згодом на поліцейській дільниці пробив другу годинник, і сон Чандара відлітає. Ще остаточно не прокинувшись, Чандар здригається. Самотність і тиша лякають його. У темряві простягає руку — чи тут Нірмала, намагає її розсипане по подушці волосся, відчуває його шовковистість, м'якість. І заривається в нього обличчям.

Потім кладе руку на її плече, відчуває його округлість, дотик такий знайомий... Він повільно проводить рукою по її тілу, дослухається до її легкого, спокійного дихання.

Вона так само лежить до нього спиною. Щось промирило уві сні. У Чандара замирає серце. Тільки б Нірмала не прокинулась, тільки б не здригнулась від його дотику, бо тоді він відчує себе чужим!..

Нірмала спить, але дихає уривчасто, наче її щось лякає чи сниться щось страшне. Чандар завмирає. Невже вона не пізнає його дотику?..

В очах її світилося знайоме дружнє співчуття. Проте через кілька хвилин нетерпляче сказала:

— Вже дев'ята, а він звичайно приходить з фабрики о восьмій. Що це з ним сьогодні. Чаю хочеш?

— Хіба ж я можу відмовитись? — весело озвався Чандар і зручніше вмовстився в кріслі. Його втому як рукою зняло, а з душі наче спав важкий тягар.

Служниця принесла і поставила чай. Поки Індра розставляла чашки і розливала чай, Чандар дивився на неї. Плечі, обличчя, руки. Все таке ж саме, добре знайоме. І така ж уважна до нього.

— Скільки тобі цукру? — перебила його думки Індра.

Умить де й подівся його спокій, у горлі пересохло, а тіло знову почало наливати свинцевою втомою. Чоло зросив піт. І все ж він зробив відчайдушну спробу повернути колишнє почуття і мовив:

— Дві ложки!

Зараз вона все згадає і засміється: «Дві ложки? А не зіпсуєш собі горла?»

Та вона поклала в чай дві ложки цукру і простягла йому чашку.

Він пив чай, наче яку отруту. Індра говорила без утаву, але всі її розмови здавалися йому тепер удаваними, що вона розмовляє з ним лише задля чемності. І йому хотілося швидше піти, хотілося від розпачу битися головою об стіну.

Він насилу допив чай і пішов, витираючи піт з обличчя. Індра щось говорила йому, але він уже нічого не чув.

На вулиці Чандар важко зітхнув і хвилину постояв. Горло пересохло, в роті була неприємна гіркота.

На розі лаялося кілька п'яних таксистів, по вулиці віддалік біг пес. Пахло смаженою рибою, і біля бетельної крамнички кілька юнаків прямо з пляшок пили кока-колу. Промчав моторолер з кількома пасажир-

рами. На автобусній зупинці люди й досі чекали між-
міського автобуса.

Туди й сюди проносяться автомобілі, таксі, автобу-
си, моторолери.

На перехрестях так само блимали червоним і жов-
тим світлофори. У всі боки мчать автомашини, мото-
ричні, автобуси і моторолери.

Змучений Чандар рушає додому. Черевики тиснуть,
і все відчутніший стає запах шкарпеток.

З останніх сил він доплентався додому й, наче
гість, сідає на стілець. У цьому немає нічого дивного.
Нірмала посміхається йому, поклавши руки на плечі,
питає:

— Дуже стомився?

— Так, — відповів Чандар і ніжно подивився на
неї. На душі в нього світлішає. Зараз йому приємна на-
віть ця кімната, яку вони наймають, і здається своєю.

— Іди вмийся, — каже Нірмала, збираючи на стіл.

— Щось не хочеться їсти.

— Чому? — лагідно питає вона. — Що таке? Ти
й вранці нічого не їв. Хоч пообідав?

— Пообідав, — каже він і не вводить з неї очей.

Нірмала якусь мить дивиться на нього. А тоді
стомлено сідає поруч.

Чандар неуважливо оглядає кімнату, потім зупи-
няє погляд на Нірмалі. Вона починає читати книгу, а
він пильно дивиться на неї.

Світло падає взадку на її волосся, і воно шовковисто
виблискує. Вії схожі на м'які колючки, біля скронь —
кучерики, такі ж шовковисті. Під очима — наведені ті-
ні. Браслет із зап'ястя зсунувся до півкисті. Все звич-
не, давно знайоме...

Погляд Чандара відшукує знайомі прикмети на її
тілі, на нігтях, на пальцях, на пухких мочках вух...

Він підводиться, заминає фіранку і лягає на ліж-
ко. Тут він не відчуває себе самотнім, чужим і занед-

баним. Квіти у вазочці, одяг — його; він знає його навіть по запаху.

Все тут таке йому знайоме! Навіть у темряві він легко відшукає де що, може пройти до дверей і ні на що не наштотхнутись.

Зі сходів чується стомлене човгання Гулаті, і він наче лякається. Тихо кличе до себе Нірмалу, а коли вона лягає, кладе їй на груди руку.

Якусь хвилю він відчував, як розмірено опускаються і піднімаються її груди. Йому хочеться, щоб кожна частка Нірмали, кожен порух її душі дали йому певність, переконали, що він не самотній, що між ними нерозривні узи...

У темряві торкається її нігтів, торкається вій, занурюється обличчям в її шию, щоб забутись. Свіжовимите волосся п'янить його, а його руки починають шукати близькості. Дихання Нірмали частішає.

Він гладить її повні руки, м'які круглі плечі, кожна часточка її тіла притягує його до себе. І кожна його часточка пізнає її, що тріпоче під його пестощами. Вогнем зайнялася кров, і зливається дихання, кожна часточка, кожна клітинка її до болю знайома...

І раптом він помічає світло в кімнаті Бішана Капура, помічає тютюновий дим, що тягнеться крізь залізну ґратку вікна і розтає в темряві.

Але тепер Чандар не самотній, він до кінця віддався знайомому запаху, знайомому диханню, знайомим доторкам... Йому нічого більше не треба. Тільки не бути самотнім. Знайти колишню віру...

Довкола розіслалася тиша. І в тій тиші до Чандара приходить заспокоєння. Він ще міцніше стискає Нірмалу в обіймах і гарячий приплив підхоплює його й несе в бездонні глибини океану єднання.

Нірмала починає дихати рівніше, поцілунки її вже не такі палкі, обійми слабшають. Але Чандар не хоче

випускати її з обіймів. Приплив спадає і знову робить його самотнім. Мов черепашка на пустельному і чужому березі.

Нірмала вивільняється з його обіймів і стомлено відкидається на подушку.

Мало-помалу все навколо засинає, а ніч іще нижче спускається на землю. Не чути ні голосів, ні кроків.

Нірмала обережно повертається до нього спиною і поринає в глибокий сон. Він і собі повернувся на бік і неклібно дивиться на неї...

...І Чандар знову відчуває себе страшенно самотнім. Він кладе їй на плече руку, щоб повернути до себе, але рука наче отерпла. Якусь хвилину він ще намагається розглянути в темряві обличчя Нірмали, а тоді розпачливо лягає і сам.

І повіки його непомітно змикаються...

Трохи згодом на поліцейській дільниці пробив другу годинник, і сон Чандара відлітає. Ще остаточно не прокинувшись, Чандар здригається. Самотність і тиша лякають його. У темряві простягає руку — чи тут Нірмала, намагає її розсипане по подушці волосся, відчуває його шовковистість, м'якість. І заривається в нього обличчям.

Потім кладе руку на її плече, відчуває його округлість, дотик такий знайомий... Він повільно проводить рукою по її тілу, дослухається до її легкого, спокійного дихання.

Вона так само лежить до нього спиною. Щось промирило уві сні. У Чандара замирає серце. Тільки б Нірмала не прокинулась, тільки б не здригнулась від його дотику, бо тоді він відчує себе чужим!..

Нірмала спить, але дихає уривчасто, наче її щось лякає чи сниться щось страшне. Чандар завмирає. Невже вона не пізнає його дотику?..

І раптом починає термосити ІІ.

— Нірмало! Нірмало! Прокинься! — знетямлено гукає ІІ.

Вона підхоплюється і, протираючи очі, намагається зрозуміти, що сталося.

Чандар вмикає світло, хапає Нірмалу за плечі, нахиляється до її обличчя і злякано питає:

— Ти впізнаєш мене? Ти впізнаєш мене, Нірмало?!

Нірмала дивиться на нього.

— Що з тобою? — Голос її трохи здивований.

Він не відповідає. Його очі щось шукають і шукають на її обличчі...

Кульвант Сінх Вірк

ТРИ ЧВЕРТІ...

Карма був послідущою людиною в селі. І батько його, і дід, і прадід завжди носили воду й випікали хліб, бо належали до касті водоносів. Карма ж за-недбав заняття своїх предків, став орендувати землю та вирощувати на ній пшеницю й овочі. Сільські — звісна річ — один міцніший, інший слабкіший. Якщо трапиться бійка, один плює собі на руки, щоб сильніше торохнути суперника, інший же відходить у бік, один роздувається від пихи, інший опускає очі додолу. Карма в таких випадках завжди лякався й тримався від гріха якомога далі. Всі так до цього звикли, що іншого від нього й не чекали. Коли б хто-небудь з тих, що ходять в поважних, шанованих громадянах, став би водитися з Кармою, це не тільки не дало б йому честі, а, навпаки, неминуче принизило б його в очах усіх навколишніх.

Навіть хлопчак й ті використовували це дошкульне місце Карми. Вони то приганяли худобу пастися на його луку, то крали гарбузи з його баштану. Коли Карма, помітивши щось недобре, кидався до них, щоб спіймати на гарячому, вони дивилися на нього невинними очима, та ще й глузували.

— На, подивись, є що-небудь в наших руках? — кричав якийсь шалапут. У Карми вже й серце тьохкало, він сповільнював кроки. Чи то йому бракувало сміливості покарати насмішкуватого хлопчака, чи то в цю хвилину він бачив у своїй уяві його старшого брата чи батька, принаймні гнів його відразу згасав. Повільно переставляючи ноги, він підходив до свого кривдника, довго дивився на нього й казав:

— Нащо пустив сюди буйволиць! Я ж приберігав траву для себе.

— Як це «пустив буйволиць»? — удавано дивувався хлопчина.

Тоді Карма, щоб зам'яти неприємну розмову, зітхав:

— Ах, та що вже там! Бачу я, сила в тобі грає, жєнитися тобі пора, от ти й жируєш!

Підлітки довкола заливались реготом, а Карма мовчки ковтав образу.

Сини в Карми вродились сумирні й безталанні — у батька. Один вигляд їхній викликав у сільських підлітків бажання їх полупцювати. Навіть зовсім малі хлопці могли покласти синів Карми на обидві лопатки.

З буйволами Кармі теж не поталанило. Навіть коли він усіх запрягав в упряжку, зорати більше трьох каналів¹ землі йому не вдавалося. Буйволи йшли повільно, ніби знехотя, а оперіщити їх бато́гом Карма не зважувався. Коли наступала гаряча пора оранки й селяни всією громадою виходили на поля, щоб устигнути в термін зорати землю, Карма зі своїми буйволами тільки всім заважав. В таких випадках йому давали окремо шматок землі на обробіток. В обідній час вся худоба йшла на випас, але, як правило, чужі буйволи не підпускали до себе буйволів Карми, і тому доводилось гнати їх на сусідню луку.

Зате Малан — дружина Карми — була повною протилежністю своєму чоловікові й синам. Вставши ледь світ, вона йшла на город, збирала овочі і продавала їх сусідам і ще до полудня встигла вижати пшеницю. Правду кажучи, вся родина годувалася завдяки біганині й кмітливості Малан, а не праці Карми. Всі в селі говорили про неї шанобливо, хвалили за пра-

¹ К а н а д — земельна міра близько 50 кв. ярдів.

цьовитість і тямущість. І часто, згадуючи речі, які зовсім не стосувалися Малан, все-таки називали її ім'я. От приміром:

— Гей, друже, зажди мене, зараз вмиюся, разом додому підем!

Це каже один хлопець, котрий хлюпається у воді біля колодязя, другому, що проходить мимо.

— Ти що, не бачиш, що він квапиться? — зауважує третій, що саме тут нагодився. — Ждатиме він тебе, коли вдома на нього чекає гарбуз, куплений у тітоньки Малан!

І правда, кращих гарбузів, ніж у неї, важко знайти. Та й інші овочі, вирощені Малан, усі тільки хвалять.

Кілька років тому назад Карма почав орендувати землю в поміщика Бгупіндара Сінха. Поміщик був людина вчена, освічена. Ще будучи студентом, він став активним членом партії «Національний конгрес». І тепер його симпатії були цілком на стороні цієї партії. Він невтомно пропагував її діяльність і залучав людей на її бік. Він збирав сільських людей, в тому числі й Карму, читав їм уголос газети, пояснював політику «Національного конгресу» і закликав підтримувати цю політику.

Йому вдалося переконати осіб з десять — найбільш гарячих голів, із числа найбільшніх. Вони відгукнулись на нові ідеї, про які говорив Бгупіндар Сінх, і відчували в собі приховані сили. Серед цих десяти був і Карма. Під впливом бесід з Бгупіндаром Сінхом Кармі тепер іноді здавалося, що він стоїть в одному ряду з борцями за звільнення від колоніального гніту, що пліч-о-пліч з ним б'ються Ганді й Неру. Роздумуючи про запеклих ворогів його країни — англійців, уявляючи собі, які небезпеки чекають на нього в майбутніх боях з ними, він поступово перестав боятися своїх сусідів. Адже ж насправді в селі немає ні великих, ні

малих, ні сильних, ні слабких, думав Карма. Всіх їх — і багатих, і бідних, здавалося йому, однаково обійшла доля, всі вони залежні від білих сахібів. Карма тепер вже не сидів на землі в присутності поміщика, ні, він, як рівний, сідав поряд з ним на ліжко.

Якось в село забрела трупа бродячих акробатів. Карма більше не лякався, він виступив уперед, оголовивши, що всіх, незалежно від їхніх достатків, запрошують дивитись виставу і що хай, хто хоче, приносить в собою лавки й стільці, щоб сидіти якнайзручніше. Перед початком вистави плати ні з кого не брали, і поміщик підтвердив слова Карми, що видовисько буде безплатне, що воно влаштовується для всіх, а коли хто бажає, то хай дає скільки може, але що це зовсім не обов'язково, бо правити плату в таких випадках — найгірша річ.

Ось як впливала агітація Бгупіндара Сінха. Карма, пам'ятаючи про залежне становище селян, жалів те пер їх і перестав усіх боятися.

— В нинішні часи ніхто з нас, індіців, не користується справжнім впливом, повагою суспільства, — переконував його Бгупіндар Сінх.

— Навіть якийсь багатій, хоча б і мільйонер, якщо він тільки індієць, ніяк не може рівнятися з останнім бідняком із вільної країни. Мені розповідали, що власник величезної суднобудівельної верфі в Бомбеї поїхав якось в Англію, де про його багатство ходили найнеймовірніші чутки. Там його запитали, яким капіталом він володіє. Замість того щоб назвати цифри, що дозволяють порівняти його прибутки з прибутками власників англійських верфей, він сказав всього лиш таке: «Для людини, підневільної, залежної гроші зовсім не мають справжньої цінності. Адже я не господар у себе вдома. Я не відчуваю себе людиною в повному розумінні цього слова».

Аж ось настав 1947 рік, і село, в якому жив Карма, разом з тисячами інших сіл і міст одержало волю. Вся Індія стала вільною. Волю здобули і поміщик Бгупіндар Сінх, і бідняк Карма.

Карма й далі працював, орендуючи землю в Бгупіндара Сінха, однак гордість своєю долею і його повага до самого себе помітно зросли.

Якось в село приїхали представники з міністерства сільського господарства. Мета їхнього приїзду була в тому, щоб зацікавити селян колективним обробітком землі. Вони хотіли домогтися, щоб усі селяни спільно орали й доглядали посіви. Розмовляли про це в великому просторому будинку, де зібралось досить багато народу.

— При таких методах ведення господарства вам нема чого розраховувати на високі врожаї, — говорили представники. — Добитися підвищення урожаю можна тільки впровадженням нових технічних досягнень. Об'єднайте ваші земельні ділянки, створіть велику ферму, призначте завідуючого. На великій території вам буде легше застосовувати нові методи. А зараз ви працюєте кожен на своєму клаптику, збираєте врожай в міру своїх сил і здібностей, як бог на душу покладе. Але ж далеко не всі ви знаєте, як зробити землю найпродуктивнішою, а при колективному веденні господарства вам стане легше, у кожного будуть свої обов'язки.

Наприкінці, щоб підбадьорити селян, представники сказали:

— Ми знаємо, що з самого початку ви зустрінетеся з труднощами, але, коли земля дасть урожай, всі ті труднощі вирішаться самі собою.

Потім розмова перейшла на практичні теми. Представники із міністерства стали роз'яснювати селянам, якими сортами бавовни та пшениці найвигідніше васі-

вати цю землю, коли зрошувальний канал буде перекрито, а коли в ньому знову з'явиться вода. Вони розказали, з кого буде знято податок, зважаючи на те, що він володіє неродючим ґрунтом, а з кого — ні.

Закінчивши свої справи, представники зібралися від'їжджати. В провулку, недалеко від дороги, в тіні від високого поміщицького будинку сиділи на колодах Карма і ще два орендарі. Побачивши чужих людей, вони привіталися з ними. Міністерські представники зупинилися. Кармі дуже захотілось дізнатися, що це за люди, і він чемно спитав:

— Чи не бажаєте випити чогось прохолодного?

— Ні, спасибі. Ми щойно пили лассі.

— Де ж? Ви до когось приїжджали?

— Ні до кого особисто. Ми приїжджали до всіх як представники міністерства сільського господарства. Треба було про дещо побалакати.

— То побалакайте і з нами, трьома орендарями.

— Будь ласка, ми для того й приїхали. Але основне, про що ми хотіли говорити, — це колективний обробіток землі. А це питання орендарів не стосується. Звичайно ви порядкуєте на орендованій землі, від вас залежить, яким буде врожай, але ви не маєте права брати участь у колективному обробітку — адже земля це не ваша. Ви підготовляєте ґрунт, орете, розпушуєте, зрошуєте його — але насіння вам дає власник землі, він його для вас купує. Він же й податок сплачує.

— Гм.. це справді так... — промимрив Карма і, зітхнувши, кілька разів повільно кивнув головою, опустивши підборіддя на самі груди.

На тому зустріч з приїжджими представниками і закінчилась. Ті були задоволені, що так швидко зуміли пояснити суть справи. Але думки Карми пішли зовсім в іншому напрямку. Після того як країна стала вільною, він, Карма, одержав багато різних прав. Але

права на землю — ту саму землю, клаптик якої він з такою любов'ю доглядав, землю, на якій кожне деревце, кожна гілочка були йому знайомі, кожна борозенку якої він міг уявити собі, заплющивши очі, кожна вибоїна на якій завдала йому болю, як пляма на одязі дорогої, рідної людини, — права на цю землю він не мав!

Йому раптом пригадалась розповідь Бгупіндара Сінха про власника суднобудівельної верфі. Як це той відповів англійцям? «Для людини підневільної гроші не мають справжньої цінності. Адже я не господар у себе вдома. Я не відчуваю себе людиною в повному розумінні цього слова».

Кармі здалося, що воля, про яку говорив Бгупіндар Сінх, обійшла його стороною. Як і власник верфі, він, Карма, і сьогодні не людина в повному значенні цього слова, а ніби тільки три чверті її.

ОБОВ'ЯЗОК

На розі провулка, в ніші стіни, прилаштувалась крамничка продавця бетеля. Старенький хазяїн крамнички дрімав — ось-ось настане вечір. Нещадно палить сонце. А ось і він. Він сидить на розхитаному стільці у вузькій смужці тіні від стіни, схилившись над газетою. Як завжди. Я зупиняюсь віддалік. Мені хочеться повернути назад. З тих пір, коли я був тут востаннє, сплигло немало часу. Я підходжу, зупиняюсь перед ним. Вигляд у мене такий, наче я щось винен. Розглядаю його черевики. Тремтячі руки. Біле, наче вата, волосся. Він підводить голову і якусь мить дивиться на мене. Очі його нерухомі, нічого не висловлюють. Спершись руками на коліна, він повільно підводиться. Газета сковзає на землю. Скрипить стілець. А може — це скриплять його коліна? Я піднімаю газету, кладу на прилавок. Продавець бетеля прокидається, сонно кліпає очима. Потім знову починає куняти. А він стоїть і дивиться. Я засовую руки в кишені. Поки що ще не пізно піти звідси. Треба тільки видушити з себе якісь слова для очистки совісті. Він, певно, чекає цього. Тому й дивиться так на мене. Ну що ж. Я виймаю руки з кишень... Ні, нічого не виходить. Іду разом з ним. Додому. З таким виглядом, наче я щось винен.

Мати сидить у кутку. Щось шепоче. Це вона сама з собою. В самотині. Як завжди. Він нахиляється, трясє її за плече. Поглянь-но, хто прийшов. В голосі — слабка спроба розвіяти скорботу, що оселилась тут. Мати вдивляється в мене майже незрячими очима. Стара жебрачка. Я сідаю на незастелене ліжко. З виглядом, наче щось винен. Тхне старістю і хворобою.

Мати, кречучи, підходить до мене. Я опускаю голову. Труп. Щось треба сказати. Хоч що-небудь. Вона гладить мене по голові і плаче. Ніби віз скрипить. В мене кривляться губи. Не треба було приходити. «Сядь! Сядь!» — кричить батько. Я дивлюсь на нього. Він сидить на іншому ліжку. Підпираючи голову рукою, дивиться на мене. В його очах жах. Немов просить у мене вибачення. Як завжди. Я сам хочу попросити в нього вибачення. Опускаю голову. Мати сідає поруч зі мною. Я трохи відсуваюсь. Вона присувається ближче до мене. Махає полою своєї накидки переді мною, щоб було прохолодніше. Батько ніяково сміється. Потім удавано кашляє, щоб приховати сміх. Я вперто дивлюся в куток. Рука матері гладить мене по спині. Немитий посуд. Дране взуття. Жмут волосся і он ще. Скривлений стілець. Розвішане тут і там брудне ганчір'я. Висохлі, як трупи, тіла. Мати втирає очі.

Вона не відчуває голоду. Шлунок не приймає їжі. В неї немає пристойного одягу. Цілими днями вона бродить де попало, як божевільна. Всі з неї сміються. І смерть по неї не йде. Чекаючи мене, вона виплакала очі. А я, коли приходжу сюди, сиджу і мовчу. Її бажання ніколи не збувалися. Раніш батько казав: «У тебе є син. Він зробить усе, чого б ти тільки не захотіла. Тобі нема чого журитися». Ну що ж, на все божя воля. Кожний має свою долю. Наслідок карми¹. Тепер він день за днем сидить біля крамниці торговця бетеля. Молодший син іде з дому рано-вранці, повертається вночі. Дочки теж вдома нема, вічно десь тиняється. Якби в неї була своя сім'я, мати так не сумувала б. Ну, що ж, на все воля божя. Кому скаржитися? Кому розповісти своє горе? Ніхто її не слухає. Я що-сили намагаюсь догодити дружині. По кілька місяців

¹ Карма — релігійно-філософське вчення про те, що доля людини визначається ще до її народження.

не відвідую їх. А як хочеться матері побачити своїх внучок! Немічне, старе тіло. Настане день, коли душа непомітно покине його, і ніхто відразу цього й не помітить. Ну що ж, хай буде так, як того хоче всевишній.

Я все сильніше відчуваю роздратування, безсилий гнів і біль. Будь-якої миті вони можуть прорватися. Не треба було мені приходити. Батько намагається не дивитися на мене. В душі він, напевно, згодний з материними скаргами. Я ж нічим не можу допомогти. Ні, можу. Ні, не можу. Ні, можу. Замість того, щоб відчувати жалість, я ледве стримую лють. Батько дивиться на мене. В його очах жах. Цей жах ще більше виводить мене з себе.

На порозі з'являється замурзана сусідська дівчинка. Вона стоїть і смоче палець. Батько кличе її до себе. «Дивись, стара, Манно прийшла». Він підштовхує Манно ближче до матері. Мати хмуриється. Хто вона їй? В неї є свої внуки. Але їх їй навіть не показують. Хоча б один-єдиний раз глянути на них. Чому я не візьму її до себе? Хіба ж не син повинен турбуватися про старих батьків? Але хіба вона може винуватити мене? Мабуть, така в неї доля. Все життя... Її голос заглушується риданням.

Манно боязко виходить. Батько гукає матері: «Тепер мовчати будеш?» Я дивлюся на нього. Він уникає мого погляду. Він, мабуть, і сам готовий повторити материні скарги. Тільки мовчить. Його мовчання починає мене лютити. Я заплющую очі. Чую, як в темряві схлипує мати. Голова в мене ледь не тріскається. Я встаю. Входить молодший брат. Стоїть, понуривши голову. Дивлюсь на нього, хочу йому усміхнутися. Але він не підводить голови. У нього теж, мабуть, немало назбиралося проти мене. Я опускаю очі. Вигляд у мене такий, наче я щось винен. Не треба було мені приходити. І так було негарно, а тут ще брат.

Навпроти мене, на голих полицях шафочки, валяю-

ться розкидані кілька братових книжок. Серед них моя колишня фотографія в рамці. Без скла. Мабуть, колись батько чи брат сердито кинули її на підлогу. Мій погляд зупиняється на фотографії. Вона вся потріскана. Замість обличчя якісь клапті. Мене охоплює жалість до самого себе. Потім злість на свою жалість.

Я йду до дверей. Бачу висохлу сестрину тінь. «Уже йдеш?» — запитує вона. Я мовчу. Мати підводиться, підходить до мене. «Посидь ще, синку. Важко мені, душа болить». Я мовчу. Батько стоїть за моєю спиною. Я, навіть не дивлячись, уявляю собі його обличчя. «А чого ще чекати від дітей? Адже ти сама їх розбестила!» Сестра зітхає й дивиться на мене. Ніби каже: «Бачиш, як мені тут живеться?» Я опускаю очі. З виглядом, ніби щось винен.

Але що мені до всього цього? Не вплутуйте мене! Я швидко виходжу за двері. Мати починає голосити, наче її ріжуть. Відчуваю батькову руку на своєму плечі. Його зморщене старече обличчя труситься. В погляді жах. Він робить мені знак підійти до матері. Вона лежить на порозі й заливається сльозами. Я повертаюсь. Схиляюсь перед матір'ю. Шанобливо згрібаю порох з-під її ніг. Вона й далі плаче, примовляючи. Я випрямляюсь, дивлюсь на батька. Він відводить погляд вбік. Я вибігаю з хати.

Оглядаюсь. Батько, понуривши голову, йде слідом за мною. Я сповільнюю крок. Біля крамниці, де продають бетель, він наздоганяє мене. Я зупиняюсь. Дістаю з кишені гроші — кілька зіжмаканих папірців — і тичу йому в жменю. Він мовчить. Хазяїн крамнички дивиться на нас. Я злегка нахилиюсь. Вдаю, що торкаюсь рукою батькових ступнів і, не дивлячись на нього, виходжу з провулка на вулицю. А сонце й далі палить нещадно.

— Ну що, відвідав? — питає дружина.

— Так, — відповідаю я.

— Чи в них все гаразд? — питає вона.

— Все гаразд,— відповідаю я.

— Про що була мова? — питає вона.

— Ні про що,— відповідаю я.

— Скаржилися, мабуть? — питає вона.

— Ні,— відповідаю я.

— А як їхнє здоров'я? — питає вона.

— Добре,— відповідаю я.

— Їм скучно? — питає вона.

— Ні,— відповідаю я.

— Скільки дав грошей? — питає вона.

Я мовчу.

— Посварились, чи що? — питає вона.

— Ні,— відповідаю я.

— Чого ж ти мовчиш? — питає вона.

Я мовчу.

— І завжди ти такий, коли від них приходиш,— каже вона.

Я мовчу і дивлюсь на неї з таким виглядом, ніби вона одна в усьому винна.

— Скільки разів я тобі казала: не треба до них ходити! Посилай гроші поштою.

Я оскаженіло кричу:

— Ти замовкнеш нарешті?

Дівчата, що сиділи поруч, влякано здригаються.

ЗАПАХ ГАСУ

Один з робітників здогадався, що непокоїло цього чоловіка.

— Так просто не відітреш. Мабуть, треба мити гасом,— сказав він і помахом руки запросив йти за собою.

Вони по лікоть занурили руки у відро з гасом й заходилися відмивати з них жирний, масний бруд. Шкіра неприємно свербіла, ніби по ній повзали невидимі мурашки. Від гострого запаху гасу ставало млосно, і щоб позбавитись дратівливого смороду, він попростував до крана з водою.

Гудок тільки-но сповістив про кінець зміни, біля кожного крана юрмилися десятки робітників, що зосереджено відмивали брудні долоні милом або з намиленими вже руками чекали на свою чергу до крана. Багато хто з них знічев'я витріщився на новачка. Ті, що стояли спереду, великодушно відступили вбік, запрошуючи його підійти без черги. Трохи ніяковіючи, він ступив уперед. Ніяковість його була зрозуміла. Кому подобається той, хто лізе перед усіх? Він чув вигуки незадоволених порушенням черги ще мить тому.

Однак його підпустили до крана, ніхто не заперечував. Він ретельно вимив руки милом, потім підніс долоні до носа й понюхав їх. Запах гасу не зникав. Він помив руки ще раз. Запах чути було так само. Тоді він дістав з кишені мило й узявся знову щосили намилювати руки.

Гхасі зацікавлено спостерігав за ним, а тоді почав розповідати якусь бувальщину, і, слухаючи його, всі на хвилину забули про чергу.

— Один сільський сміттяр мав доньку. Заміж її видали в місто. А в селах, як знаєте, сміттярам не доводиться мати справу з лайном — нема такої потреби. То ж, потрапивши до міста, вона почала допикати своєму чоловікові — чого це від тебе завжди так смердить? І носа від нього верне. Що на таке можна відповісти? Не полишати ж йому через дурну жінку роботу. Незабаром і вона пішла працювати. З півроку минуло, а може, й більше, і ось прийшла мати з села до міста, надумала відвідати свою доньку. Побачила вона доньку в місті просто на вулиці — з відром і віником, обняла було її, але враз відсахнулась, ще й носа затулила.

Дочка питає:

«Мамо, що з тобою?»

А мати й каже:

«Сморід від тебе, доню, йде такий, що сил нема».

«Який сморід? Я нічого не відчуваю!» — здивовано відповідає їй донька.

На втомлених обличчях робітників, що зібралися біля крану, з'явилися посмішки. Гхасі ще додав, пояснюючи свої слова:

— Історія ця пригадалась мені не просто так. Дивлюсь, як наш новенький долоні свої обнюхує. Та й усі ми спочатку так робили. А тепер вже й не доберемо: смердять вони ще отим клятим гасом чи ні. Коли, бува, не знайдеш мила, витреш руки танчіркою, та так і берешся до хліба.

Йшлося про нього. Він вирішив, що краще на цей жарт не ображатися, і засміявся разом з усіма. Але слова Гхасі все ж здивували його. Чи можна добре себе почувати, не позбавившись різкого смердючого запаху гасу?

Він зняв спецівку і став у чергу на вихід. Черга була довга, люди щільно вишикувались один за одним. Кожен з робітників відкривав і показував майстрові

порожню бабку з-під сніданку і потім, звівши руки догори, покірно стояв, поки його обшукували. Стражник-непалець швидко обмацував пальцями груди, поперек і кишені, потім штовхав обшуканого до виходу. Ті, що хотіли найшвидше потрапити додому, незадоволено буркотіли, бачачи, що черга просувається дуже повільно. Найнетерплячіші роздратовано підштовхували тих, що стояли попереду. Товстий майстер час від часу щирився в іронічній посмішці, відпускаючи непристойні дотепи про те, чому вони так рвуться додому. Від якогось дотепу майстра його аж покоробило. Але він одразу ж почув, як у черзі хтось голосно сказав:

— Ну відомо ж, що наш пан майстер пожартувати таки вміє!

Сказавши це, літній робітник подивився на майстра, ніби той своїм жартом неабияк усіх потішив.

Ось і до нього дійшла черга перевірятись. Низькому стражникові довелося стати навшпиньки, щоб дотягтися до його грудей. Старанність стражника викликала у нього бажання розсміятися, але втома так охопила його, що на сміх і сил вже не було. Далі біля головних воріт стояла черга. Але тут стражник не обшукував робітників, а тільки пильнував, щоб усі обов'язково перескочили через палицю, що перегороджувала вихід, ніби якийсь бар'єр. Як і всі інші, він перескочив через палицю й опинився нарешті за ворітьми. Там він озирнувся і знову поглянув на прохідну: люди один за одним стрибали через палицю: утямити, для чого власне неодмінно було треба стрибати, він ніяк не міг. Вийшовши за ворота, він почував себе так, ніби вирвався з душної тісної камери на свіже повітря.

— Ох і порядочки ж! — вирвалося в нього.

Статечний робітник, що йшов слідом за ним, тихо промовив:

— Ти новенький, мабуть? Спершу воно й справді дивно, а потім нічого, звикнеш.— Вказуючи пальцем на небо, він вів далі: — Дякуй тому, хто оберігає нас під своїм блакитним парасолем, та радій, що знайшов роботу. Зараз навіть вченим людям несолодко. Ось у мого сусіда хлопець...

По всьому видно було, що цей чоловік готовий поділитися своїми думками й роздумами з кожним зустрічним. Але слухати ці теревені він не мав ніякого бажання. Лише мимохідь позирнув на балакуна, і пішов швидше. Бо ж, видно, й справді всевишній надто щедро обдарував цього віруючого своїми милостями. Чи не через це йому так зігнуло спину?

В дорозі його весь час не полишали спогади про те, що він чув і бачив сьогодні. Згадуючи історію, яку розповідав Гхасі, і слова отого літнього робітника, він мимоволі питав себе, невже колись і він до такого звикне? Невже і його спина зігнеться під тягарем милостей всевишнього?

Про випадок з цигаркою враз загомоніла вся фабрика.

— Але ж і вступнув він штуку! Так запалену і проковтнув!

— Не проковтнув, а просто заклав за щоку.

— Але ж ні, я поряд стояв. Сахіб велів йому відкрити рота — там нічого не було.

— Диво, та й годі! Йому тільки в цирку виступати!

За наказом головного сахіба зібрали всіх робітників. Звертаючись до них, сахіб розповів, як спіймав на гарячому Буддгана, коли той у приміщенні палив цигарку, і як у нього на очах Буддган засунув її собі в рот, зробивши вигляд, ніби взагалі не курив.

— На фабриці багато цінних матеріалів. Через вашу недбалість кожної миті може спалахнути пожежа і наробити нам величезних збитків. З вини однієї лю-

дини можна втратити сотні тисяч рупій. Ми суворо каратимемо за такі провини!

Буддгана сахіб суворо попередив і оголосив, що в нього буде утримано одну рупію штрафу. Тоді хтось з натовпу голосно сказав:

— Загорітися може не лише від цигарки, а й від сигарети!

Сотні здивованих очей повернулися у той бік, звідки долинув голос.

— Бо начальники розгулюють по фабриці з сигаретами в зубах,— казав і далі той самий голос.

Над юрбою зависла напружена тиша. Яким нечемним виявився цей новачок! Обличчя сахіба налилося кров'ю, але він пересилив себе і, скривившись, буркнув:

— Гаразд, я це з'ясую!

Перед тим як піти геть, він ще раз кинув погляд на зухвалого сміливця, ніби намагаючись запам'ятати його обличчя.

Головний сахіб попрямував до своєї контори. Натовп почав розходитись. Робітники збуджено, але напівголосно обговорювали те, що сталося. Про Буддгана відразу ніби й забули, говорили тільки про новачка.

Того дня він повертався з фабрики додому разом ще з кількома хлопцями. Про те, що сталося на фабриці, ніхто не нагадував, але з реплік, окремих слів і фраз він зрозумів, що його вчинок товариші схвалюють і хочуть познайомитися з ним ближче. Після того як вийшли з прохідної, один хлопець гнівно кинув:

— Ці негідники всіх нас підозрюють у крадіжках. Ось і стрибати змушують, щоб до ніг краденого ніхто не прив'язав.

— Якби могли, то вони голими нас змушували б проходити крізь ворота,— підтримав інший.

— Хто повсякчас про чесність править, той завжди сам більше за всіх краде. Недарма так кажуть. Я на власні очі бачив, як молодшому сахібові у нас на фаб-

риці поршень в автомобілі міняли,— запально промовив перший.

— Цить! — штовхнув його в бік другий.— Он дивись — телефон іде!

Розвальцем наближався до них хлопець, що справляв враження водночас і недбалого і спритного. Робітники перевели розмову на домашні справи.

Трапилось якраз те, чого він так боявся. Очевидно, головному сахібу доповіли про вчорашній вечір. Слушитель увів його в кабінет сахіба, двері зачинилися. Сахіб власноручно взяв стілець, поставив перед ним, запропонував сісти і вкрадливо промовив:

— Я хочу поговорити з тобою задля твого ж добра. Час зараз важкий. Людині з родиною не слід вилутуватись у сумнівні справи.

Сахіб доскіпливо подивився на нього, прагнучи переконатися, чи подіяли його слова. Руки сахіба рухались по столу, розправляючи скатертину. Йому закортіло й собі так подивитися на сахіба, щоб побачити вираз його очей. Але, згадавши, що за скельцями темних окулярів очей сахіба не можна роздивитись, він промовив, не відриваючи погляду від скляної кулі з квітами всередині, яка притискала папери на столі:

— Я не робив нічого поганого, сахібе.

— Я знаю, знаю все. Вчора ввечері у тебе вдома були нелегальні збори... Були чи ні? Відповідай...

Сахіб, нервуючи, сплів пальці рук.

— Коли друзі збираються просто посидіти, попомогіти, то хіба це збори? — він намагався посміхнутися, щоб довести, що все це — дурниці.

— Послухай-но, голубе! Коли збираються друзі, вони розповідають анекдоти, грають у карти, п'ють вино, а не обговорюють якісь там вимоги.

Цього разу голос сахіба був різкий.

— Сахібе, людям важко. Втомлюємось, працювати нас змушують понад норму. Штрафують ні сіло ні впа-

ло. Ми збиралися про все це вам доповісти. Ось про що йшлося.

Голос у нього був тихий, шанобливий, але погляд, спрямований просто в сахібове обличчя, очевидно, зраджував його приховані думки всупереч зусиллям волі.

— А хто я такий, щоб мені скаржитись? Я ж, голубе, такий, як і ви всі, лиш те, що службовець.

Сахіб зіперся на стіл розчепіреними пальцями. На обличчі його з'явилась неприродна посмішка. Потім він повагом опустився на стілець.

Чоловік, що сидів перед ним, ще не вважав розмову закінченою. Відкинувши нещирю покірливість, він заговорив твердим голосом:

— Ну що ж, тоді поговоримо з тими, хто нас слухатиме.

Сахіб одразу ж втратив самовладання й зіскочив із стільця:

— Такі люди, як ти,— іноземні агенти! Вам би лише народ підбурювати та страйки влаштовувати! Я провчу вас! Мені відомо, хто в цій банді. Щоб я не чув більше про ваші витівки!

Коли він вийшов од сахіба й повернувся на своє місце, його підкликав бригадир і почав умовляти:

— Треба, друже, вміти ладнати з людьми, якщо хочеш жити. Дивись он, як трава на березі річки росте. У повинь її вода пригинає, а потім вона знову, ніби нічого й не було, випростується. А великі дерева? Вони намагаються втриматись під натиском води, і що з того? Так і гинуть. Сахіб наказав поставити тебе до бака з каустиком. Сконаєш від такої праці. Але ж і зараз ще не пізно визнати провину. Сахіб змилується й відмінить наказ.

Він нічого не відповів і попрямував до бака з каустиком. Робітники, що працювали тут, ніби й не помічали його. В каустику промивали старі, вкриті іржею деталі. Він приступив ближче й узявся до роботи. Пра-

цював без перерви до самого вечора. Повертаючись додому, відчував сильний пекучий біль у руках і ногах.

Коли прийшов додому, вже запала ніч. Умився, напивидкуруч поїв, потім узяв дитину й сів у дворі на хистке дерев'яне ліжко. Було йому якось не по собі. Вечір не приносив розради. Хлопчик почав був гратися з ним; відчувши пригніченість батька, побіг до матері. Він навіть не помітив, що малий пішов від нього. Тих, на кого він чекав, ще не було. А втім, Харірам прийшов. Зараз він сидів і палив уже третю цигарку. Харірам раз у раз намагався завести розмову, але щоразу відповіддю йому було мовчання. Трохи перечекавши, Харірам промовив знову:

— У Гханьш'яма дружина захворіла. А всім іншим час уже б і надійти.

— Очевидно, діти в них похворіли,— роздратовано пролунало у відповідь.

— Та ми, друже, завжди тебе підтримаємо. Як скажеш, так і зробимо,— улесливо заговорив Харірам.— Я ж от, бачиш, вчасно прийшов. Якраз так, як домовлялись. Ти вже не забудь про це.

— Якщо вчасно не прийдеш, хто ж доноситиме усе головному сахібові?

Він зневажливо зиркнув на Харірама, узяв велосипед і пішов з двору.

Зараз щохвилини можна було чекати неприємностей. Коли зміна закінчилась, він поспіхом закинув за плече свою торбу. Іжу, взяту з дому, він давно з'їв, але торба здавалась сьогодні важчою, ніж звичайно. Він відкрив банку, в яку завжди клав коржі. В ній лежали загорнуті в папір гвинти й гайки. Він відчув, як закалатало його серце. Кулаки гнівно стислися, але він стримався й швидко вкинув пакет у тумбочку.

Майстер голосно погукував на робітників, що стали в черзі до виходу, щоб ті швидше показували сумки й банки. Надійшла і його черга. Майстер прискп-

ливо оглянув його речі. Потім, наказавши стражнику обшукати інших, сам обмацав його. На обличчі майстра з'явився вираз непорозуміння. Дивлячись зніченому майстрові просто в очі, він гордовито розправив плечі і пішов до головних воріт.

Згідно з правилами вранці з останнім гудком входні ворота зачиняються, а всі, хто спізнився, мусять чекати, доки ворота знову не відчинять через півгодини. Правда, цих правил давно вже не дотримувались. Останній гудок багатьох захоплював ще перед ворітьми. Пішоходи починали бігти, велосипедисти швидше крутили педалі. За кілька хвилин усі встигали проминути прохідну. Літні люди, ледь переводячи подих, діставались від воріт до робочого місця чи не за чверть години.

Сьогодні за наказом управляючого ворота зачинили точно за гудком. Він не дійшов до воріт кроків з тридцять, коли вахтер грюкнув ними. Крім нього, до воріт поспішало ще чоловік з двадцять. Всі понуро зупинилися біля воріт. Їх впустять лише через півгодини. А за півгодини запізнення належить штраф не менш як піврупії.

Минулого разу дружина в день зарплати спитала його:

— Скільки приніс?

— П'ятдесят чотири з половиною.

— Хіба? А я розраховувала на п'ятдесят п'ять. Усі витрати вже наперед вираховувала. Отже, й цього місяця шапочку малюку не купимо.

«Скільки ж дітлахів у цих змучених робітників і цього разу лишаться без шапочок»,— подумав він. І тут почув таке, від чого здалося, ніби він один у цьому винний. Казав той самий згорблений літній робітник:

— Бійся коня ззаду, а чиновника спереду, кажуть розумні люди. Через когось одного стільки людей

страждає! Якщо молоді роки не шкода в бійках та суперечках марнувати, йшов би в борці, на арені виступав би та й силою вихвалявся б. А пішов прислужувати, то й служи як годиться.

Йому кортіло підійти до старого, поговорити з ним, але він не наважився.

Цілий день він працював механічно, не думаючи ні про віщо. Втомився так, як ще ніколи не втомлювався, але сісти й відпочити не хотілось. Він пішов у буфет випити чаю, але чай був погано заварений. Якби раніше, він неодмінно поскаржився б власникові буфету, але сьогодні просто лишив чай недопитим і пішов геть.

Він уже не звертав уваги на те, що руки його вкриті товстим шаром масного бруду. Гудок наприкінці зміни наче крізь сон дійшов до його свідомості, і він припинив роботу. Якби не розчув гудка, то й далі б працював, як машина. Його товариші вже помили руки й переодягались. Він поспіхом вимив руки гасом. Намацав у кишені мильницю, але мила в ній не було. Тоді він нахилився, взяв жменю землі й пішов до крана. Ось уже більше трьох місяців працює він тут й оце вперше мив руки без мила. Змочивши водою землю, що розсипалася в руках, заходився відтирати нею долоні. Потім підставив руки під кран, змив з них брудну суміш. Перш ніж узяти ще жменю землі, він понюхав долоні і не відчув ніякого запаху. Раптом якесь неприємне відчуття примусило його здригнутись. Йому спало на думку, що, отже, й він, як Гхасі та багато інших, звик до газового смороду. Йому закортіло ще раз понюхати руки. Спочатку він не зважувався, але потім примусив себе й потай від інших підніс долоні до носа. І враз його охопила невимовна радість. Він таки помилився перед цим. Від рук і зараз тхнуло різким газовим смородом!

ЗБИРАЮЧИСЬ У ДОРОГУ

До п'ятої залишається ще ціла година. І тільки. Лише годину залишається їй висидіти за цим конторським столом. Завтра її стілець буде порожнім, а ще за день його займе хтось інший. А де ж завтра вона буде? Певно, сидітиме десь у поїзді поряд з Арвіндом. Він скаже їй: «Цей поїзд везе нас у нове життя!»

— Пані, прошу вас...

Вона підвела голову. Перед нею стояв кур'єр.

— Вас викликає до себе начальник.

Вона відчула, як забилося у неї серце. Через силу встала і нетвердими кроками зайшла в кабінет.

— Що ж це ви, міс Ніра, просите тримісячну відпустку, а заяву подаєте тільки за день до цього. It's impossible. I am sorry¹, але такої довгої відпустки надати вам я не можу.

— Сер...

— Бачите, Ніра, у нас в офісі є певні правила, і я не збираюсь їх порушувати. Тримісячну відпустку треба просити раніше. Щонайменше за місяць. I am helpless, sorry².

Вона повернулась до свого столу. Очі їй заслали слюзи. Ну й нехай! Врешті-решт навіщо їй ця відпустка? Адже Арвінд і не думав виїжджати з Ассаму. А якщо б навіть вирішив виїхати, то не захоче, щоб я знову десь працювала. Він не раз і раніше вже казав про це. Навіщо ж я надумала таку дурницю: писати заяву про відпустку? Шкода залишати працю? А чого б це раптом за нею жалкувати? Скільки від неї

¹ Це неможливо. Мені прикро... (Англ.)

² Вибачте, я безсилий (англ.).

неприємностей! Вона витерла сльози з куточків очей. Спробувала усміхнутися. Підсунула до себе друкарську машинку. Після першої ж літери пальці її замерли. Як подобається їй ця машинка! Вона нікому не дозволяла на ній друкувати. Але ж ось прийшла пора розлучатися. Від завтра ця машинка потрапить в інші руки. А їй, Нірі, слід бути рішучішою.

— Вас викликає бухгалтер.

Кур'єр, не чекаючи на відповідь, пішов далі.

— Даттараме, зачекай-но! — поклікала його Ніра.

Кур'єр вернувся до неї.

Їй потрібно було лише кілька хвилин для того, щоб вібратися з духом і прийняти якесь рішення.

— Піди в буфет і скажи, щоб мені виписали рахунок, скільки я за все винна.

Коли кур'єр пішов, вона й собі попрямувала у бухгалтерію.

— Вирішили забрати свій внесок у пенсійний фонд? Будь ласка, розпишіть ось тут. Ось ваші двісті рупій.

Затиснувши в долонях два папірці по сто рупій, Ніра повернулася до себе. Все навколо раптом стало здаватися їй якимсь розпливчатим і далеким, все попливло, закрутилось. Вона ніби все більше й більше відривалась від того, чим жила досі.

В рахунку з буфету значилося всього шість рупій. Вона дала Даттарамові п'ять рупій в одному папірці і ще два по одній рупії: одну рупію дала йому на чай.

Даттарам здивовано подивився на Ніру, радіючи несподіваному подарункові, але й не розуміючи, до чого він. Ніра відвела погляд.

До п'ятої лишалося усього п'ятнадцять хвилин. Вона по черзі відкрила всі шухляди письмового столу, за яким сиділа, і уважно передивилась усе, що там лежало. З її особистих речей там не було нічого, якщо не рахувати носовичка, якого вона тут колись випадково забула. Ніра тицьнула його в сумочку.

Виходила вона, вже коли контора зовсім спустіла. Штовхнула двері, що відчинялись в обидва боки, і, поки йшла до ліфту, чути було, як стулки дверей хитаються взад-вперед, торкаючись одна одною.

У ліфті Нірі враз здалося, ніби вона спускається в якийсь темний колодязь, куди не сягає денне світло. Вона полегшено зітхнула лише вниз. Коли вона вийшла на вулицю і злилася з службовцями, що поспішали додому, то мимоволі сповільнила крок. Вона, як завжди, впевнено прокладала собі шлях крізь натовп. Та сьогодні Ніра відчула себе несподівано чужою серед цих людей. Намагаючись перебороти хвилювання, що охоплювало її, вона рушила вперед. Але пішла не до станції Черчгейт, як завжди, а в дільницю Дхобі Талао, до однієї відомої їй там крамниці, де продавали сарі.

Місяць тому вона купила у цій крамниці сарі найновішого модного фасону. Коли мати побачила його, то попросила, щоб Ніра купила і їй таке саме сарі. Собі Ніра купила сарі лимонного кольору, а для матері вибрала фіалкове. Коли діставала з гаманця гроші, то раптом згадала, що батько якось обмовився, що хотів би мати довгу шовкову сорочку навипуск. То Ніра купила тканини і йому на сорочку.

Коли Ніра, вийшовши з автобуса, йшла додому, то біля воріт її перестрів трирічний Тінку, хлопчик з першого поверху.

— Діді! ¹ — Тінку побіг їй назустріч.

Тінку був її улюбленцем. Він дуже прив'язався до неї і, коли вона була вдома, не відходив від неї ні на крок. Тоді його приємний голосок не змовкав ні на мить. Тінку лаявся до Ніри, цілував її. А коли Ніра брала його на руки, він обіймав її ручками за шию.

¹ Діді — сестричко (звертання до старшої сестри).

Ось і зараз, побачивши Ніру, Тінку підбіг до неї і притиснувся до її колін:

— Діді! А ти плинесла мені поїзд?

— Ой! Я й забула! — Нірі справді було прикро. Якось, вже давно, вона пообіцяла Тінку купити йому маленький поїзд. Коли ж, як не сьогодні, треба було принести йому подарунок? Вона хотіла сказати, що купить поїзд завтра, але схаменулась і лише погладдила малюка по голівці.

— А коли плинесеш?

— Принесу, Тінку, обов'язково принесу! — відповіла Ніра, намагаючись не дивитись на хлопчика. Залишивши Тінку біля воріт, Ніра поспішила додому. На душі в неї було неприємно. Як це вона могла забути? Адже він так зрадив би забавці! А завтра, коли б довідався, що вона поїхала, казав би всім: «А мені діді потяг плинесла!»

Перед своїми дверима вона зупинилась і подивилась назад. Біля воріт Тінку грався скляними кульками. Волога завіса заслала їй очі. Вона ніколи, ніколи не забуде Тінку.

Ніра простягла руку, щоб відчинити двері, але раптом нова думка майнула в її голові. Мати обов'язково питає, на які гроші купила Ніра для неї сарі. Сказати, що взяла аванс? Тоді доведеться пояснювати, навіщо вона брала. Краще зовсім нічого не казати матері ні про сарі, ні про тканину на сорочку для батька, а просто покласти ці подарунки де-небудь. Потім батьки самі про все здогадаються.

Вона відчинила двері й пішла до своєї кімнати.

З кухні доносився стук посуду. Мати готувала обід. Батько, напевне, вийшов прогулятися з друзями, такими ж пенсіонерами, як і сам. Після того як залишив службу, він тільки те й робить, що спить, їсть та ходить на прогулянку. Інших справ у нього нема.

Ніра поклала сарі й сувій шовку в шафу. У шафі її

очі помітили будильник. Була сьома година. «До шостої ранку ще одинадцять годин». Вона важко зітхнула. Вночі, напевне, їй не спатиметься. Вона сіла на ліжко, потім прилягла. В її голові гуло ніби після кількох безсонних ночей.

— Ніро! Що з тобою? Чи ти не хвора?

Мати приклала долоню до її чола. Чоло їй справді було гаряче. Доторк прохолодної материнної руки приніс Нірі полегшення. Вона підвелась і сіла.

— Ні, мамусю, я здорова. Просто трохи втомилась. Ще й автобуса довго чекала.

— Ходи, напийся чаю. Всю утому відразу як рукою зніме.

Мати вийшла, а у Ніри з очей полилися сльози. Вона встала, зачинила двері і спробувала було втерти очі, але сльози лилися й далі. Ледве-ледве вдалося їй стримати ридання, що так і рвалося з її грудей.

Вона пішла у ванну кімнату, потім на кухню, випила чашку чаю і знову повернулась у свою кімнату. Після чаю вона справді відчула себе краще.

Треба було взяти з собою деякі речі... Мама раніше шостої не встає... А на той час поїзд уже відійде... З дому треба вийти о п'ятій. В таку пору і таксі не просто знайти... Одежі вона візьме небагато, якраз стільки, скільки поміститься у маленький саквояж...

Вона відчинила шафу. В цю мить від дверей пролунав голос:

— Діді!

Вона злякано озирнулась. У дверях стояв Тінку. Його губи кривились в посмішці.

— Заходь, заходь, Тінку!

Кажучи це, вона зачинила дверцята шафи, немовби хотіла щось приховати від малюка.

— Ти недобла, діді! Потяг мені не купила!

— Я куплю, я обов'язково куплю, от побачиш, Тінку! Ходи-но до мене!

Тінку підійшов ближче:

— Коли купиш мені потяг?

Ніра підхопила його на руки:

— Обов'язково, Тінку, куплю тобі потяг! Я ж обіцяла. А зараз поцілуй мене!

Тінку притиснувся своїми ніжними, як пелюстки у квітки, губами до її правої щоки. Тіло Ніри солодко занило. Вона притисла хлопчика до себе. Тінку щосили обхопив її рученятами за шию. З коридора почувся батьків голос:

— Ніра прийшла?

— Прийшла! — відповіла мати.

— Обід готовий?

— Так.

Ніра трохи зніяковіла, почувши, що батько йде до її кімнати. Звичайно він ніколи до неї не заходив.

— Ніро, ось тут тонізуючі ліки. Лікар Гупта дав їх для тебе на моє прохання.

Батько простяг їй пляшечку. Ніра опустила Тінку на підлогу і взяла пляшечку. Вона зовсім розгубилась. Бо ж вона ніколи не просила у батька ліків.

— Бачу, що ти все худнеш та худнеш. Бліда якась стала. То я й попросив у лікаря Гупти для тебе щось тонізує. Йому ж присилають з фірми вразки. Він мені і дав оце! До речі, зовсім безкоштовно.

Батько пішов. Ось воно, виявляється, в чім справа, ліки дістались батькові безкоштовно, тому він їх і взяв. Бо він не дуже любить витрачатися на ліки...

Ніра відставила пляшечку, лягла на ліжку і тяжко зітхнула. Тінку вже пішов. Батькові вдалося безкоштовно дістати ліки, то він і згадав, що я схудла та вблідла. Невже він і справді не здогадується чому? Звичайно, не здогадується. І не знає, що вона замислила.

Якось Арвінд сказав їй:

— Твої батьки такі скнари, що, боячись витрат, навіть заміж тебе не хочуть видавати! Адже ти щоміся-

ця приносиш їм двісті рупій. Коли одружишся, то для них це буде великий збиток.

— Ти неправий, Арвінде. Вони зовсім не такі, як ти думаєш. Я ж бо їхня єдина дочка. І вони просто не можуть зважитися на те, щоб розлучитись зі мною. Тому й не примушують мене одружуватися.

— Та ти просто сама себе дуриш.

Вона не хотіла говорити про це далі. Бо й справді, вона казала неправду. Арвінд поклав їй руку на плече, наче кажучи: «Не варто казати неправду самій собі. Я ж поруч з тобою».

Мати покликала Ніру обідати. Ніра сіла поряд з батьком, а мати — навпроти них.

— Мені здається, Ніра не зовсім здорова,— сказала мати, беручись до їжі.

— Хіба? А що сталося? — батько поглянув на Ніру.

— Та нічого зі мною не сталося, чого ви турбуєтесь?

— Похудла трохи, це правда. Тому я й приніс їй тонізуючі ліки. Приймай двічі на день, вранці і ввечері, після їди.

Ніра їла мовчки. Вона перебувала в якомусь забутті, майже не помічала, що з нею і що вона робить.

— Ніро! — покликала її мати.— Скільки разів я тобі, доню, казала — не маж голову різними сучасними мазями. Поглянь лишень, скільки у тебе сивини. Треба змащувати волосся кокосовою олією. Від неї сивина чорнішає.

Після обіду батько пішов до своєї кімнати. Мати закінчувала прибирати на кухні.

Ніра тихенько причинила двері кімнати. Присунула ослона ближче до шафи, на ослін поставила саквояж. Оглянула сарі, розвішані в шафі на вішалках. Не так уже й багато надбала вона їх за ці десять років. Узяти з собою вона зможе не більш ніж чотири-п'ять. Ніра відібрала недавно куплене нове сарі, два сарі з крамничі ручної праці і одне помережане. Потім поклати

кофтинки до цих сарі й нижні спідниці. Поверх цього вона кинула ще сандалі і свою улюблену сумочку. Сарі для матері і сувій шовку для батька вона поклала так, щоб мати вранці відразу їх побачила. Випадково її погляд впав на будильник у шафі. Ніра згадала, що завтра їй треба вставати дуже рано. Поставила будильник на четверту годину і накрутила пружину дзвінка. Арвінд звелів їй бути на вокзалі не пізніше ніж о пів на шосту. Поїзд відходив о шостій.

«А якщо будильник не задзвонить?.. Невже я так і просплю?..» Від цієї думки вона посміхнулась... Чи вдасться їй заснути сьогодні вночі?

Тепер треба написати листа матері. Вона взяла ручку, папір і сіла за стіл.

«Мамо!..»

Після першого ж слова рука її завмерла. Не так просто було писати далі. Вона раптом розгубилася. Рішучість, яку вона так старанно в собі підтримувала, вмить щезла. Довелося лягти на ліжку. Лежати виявилось ще важче. Вона встала й почала ходити по кімнаті. Відчинила двері й виглянула в коридор. Там було темно. Мати давно вже пішла з кухні.

Ніра вийшла в коридор і обережно причинила двері. Проходячи до ванної кімнати, вона почула приглушений голос матері. Батько, очевидно, теж ще не спав. Ніра зупинилась.

— Під старість зовсім здитинів...— казала мати.

— Це ти розум втратила,— гукав батько.

— Я не втратила. Заради тебе стараюсь. Всі родичі, всі люди в нашій общині тільки й говорять про те, що ми не віддаємо доньку заміж через нашу скупість, боїмося, мовляв, втратити її зарплату.

— Звідки людям знати, чому ми не віддаємо її заміж?

— Тоді все-таки поясни мені чому?

— Бо Арвінд Нірі не пара, хоч вони й заручені.

— Це ти навмисно відмовку вигадуєш. Ти ж сам його вибрав, ти сам про нього все довідувався. А тепер, я чула, він на три місяці кудись їде. Добре було б до його від'їзду влаштувати весілля. Сьогоднішні хлопці не надто надійні люди.

— Та ти не журись! Я тобі таких хлопців скільки хочеш знайду!

Мати гірко зітхнула.

— Ну як тебе надоумити? Хоч би бог допоміг тобі самому зрозуміти. Йй уже тридцять два роки, Нірі наші. Йй давно-давно пора бути матір'ю, народити трьох-чотирьох дітей. Я як побачила, що в неї сиве волосся з'явилося, то в мене серце так і тьохнуло. Наше щастя, що вона мила й порядна дівчина, поводить себе достойно. Інша давно б з дому втекла.

— Не дарма ж я казав, що ти зовсім розум втратила. Ну що твій язик меле? Чи може наша дочка втекти з дому? Опам'ятайся!

Ніра повернулась до кімнати. Вона ніби стояла на перехресті і мусила негайно вирішити, куди йти, Який шлях вибрати? Як важко зробити рішучий крок. Ноги немов до землі приростають, а в голові порожнеча.

На годиннику вже одинадцять. Залишилось п'ять годин до того, як задзвенить дзвінок будильника.

Вона раптом відчинила саквояж. Сандалі... нижні спідниці... кофтинки... сарі... Вона виймала по черзі кожну річ, уважно розглядала, а потім склала все назад і зачинила саквояж.

Йй пригадалися слова начальника: «В конторі є певні правила. Тримісячну відпустку слід просити раніше. Щонайменш за місяць». А що вона робить з батьками? Вони не довідаються про її від'їзд ні за хвилину раніше...

Ніра взяла аркуш паперу, що лежав на столі. На ньому було написано одне слово: «Мамо!» Вона рішу-

че порвала його. Витягла всі речі з саквояжа, поклала все в шафу. Саквояж так і лишився відчиненим. Сіла на ліжко й клацнула вимикачем. Запанувала темрява. Ніра лягла.

У темряві її очі випадково натрапили на освітлений циферблат будильника. На ньому яскраво світилися дві стрілки і цифри. Вона уявила собі, як затріщить дзвінок, і...

Ніра простягла руку до дзвінка. Варто лише натиснути кнопку — і сон не буде порушено рано-вранці. Але палець застиг біля самої кнопки.

Ніра зробила над собою ще одне зусилля: треба... треба натиснути на кнопку... Ні, не змогла. В пам'яті знову спливали слова Арвінда: «Фірма посилає мене на три місяці до Ассаму. Але я, очевидно, там і залишусь... Батьки ніколи не погодяться на твоє одруження... Хто знає, чи випадє ще колись така нагода?»

Його слова дзвеніли у неї у вухах. «...Чи випадє колись ще така нагода?»

Вона так і не змогла натиснути кнопку. В темряві лунало тільки цокання будильника. Вона довго лежала, слухаючи монотонне «цок-цок-цок-цок». Потім встала, підійшла до протилежної стіни і постояла трохи там. Знову повернулась до ліжка, зупинилась на мить і пішла назад. Так вона й ходила багато разів. Їй бракувало повітря, вона задихалась, почувала величезну слабкість, але не могла зупинитися і все ходила й ходила — від ліжка до стіни і назад від стіни до ліжка. «Ось так я й буду, напевне, ходити до ранку, — подумалося їй. — Як болісно відчувати себе ув'язненою в цій крихітній тісній кімнатці. Але ж перш ніж рушити в дорогу, що чекає на мене, я повинна пройти й через це. Але як важко! Чи скінчаться колись ці муки взагалі?»

ДОВІДКИ ПРО АВТОРІВ

Рабіндранат Тагор (1861—1941) — видатний поет, прозаїк, драматург, публіцист і громадський діяч. Один із основоположників сучасної бенгальської літератури.

Народився в Бенгалії, в родині великого землевласника. Освіту здобув у Калькутті й Лондоні. Заснував університет в Шантінікетоні (поблизу Калькутти). Лауреат Нобелівської премії (1913). У 1930 р. приїздив до Радянського Союзу. Свої глибокі симпатії до нашої країни й народу висловив у книзі «Листи про Росію».

Писав бенгальською мовою. Друкуватись почав у юному віці. Вірші й пісні Р. Тагора видавались протягом усього його життя. Він автор багатьох поетичних збірок: «Золотий човен» (1893), «Мить» (1900), «Дари» (1901), «Гітанджалі» (1912), «Політ журавлів» (1916) та ін.

Р. Тагор створив багато широко відомих соціальних романів: «Піщинка в оці» (1902), «Катастрофа» (1905), «Гора» (1907), «Дім і світ» (1915), «Чотири частини» (1934), повісті «Чотири життя» (1916), «Дві сестри» (1932).

Р. Тагор написав більше трьохсот оповідань. Його великий творчий доробок включає і драматичні твори: «Помилка з самого початку» (1892), «Відплата» (1909), «Червоні олеандри» (1924), «Східний наспів» (1925) та ін.

Літературна спадщина Р. Тагора повністю видана в його зібранні творів у 27-и томах (1945—1974).

Р. Тагор широко перекладається мовами народів СРСР. Перші переклади його віршів українською мо-

вою, що належать видатному радянському індологові П. Г. Ріттеру (1872—1939), були опубліковані в журналі «Східний світ», 1927, № 1, с. 182—185; 1928, № 3—4, с. 264—267; № 5, с. 239—242. Виходили друком також його роман «Катастрофа» (К., 1960), збірки «Поезії» (К., 1962), «Світло і тіні». Оповідання (К., 1966), Оповідання (К., 1972).

Джа й шанкар Прасад (1889—1937) — поет, драматург, прозаїк. Відомий як основоположник романтичного напрямку «чхаявад» у поезії хінді.

Вірші Дж. Прасада опубліковано в збірках «Сльози» (1925), «Джерело» (1927), «Хвиля» (1935) та ін. У 1936 р. вийшла його філософська поема «Камааяні».

Автор численних драматичних творів, головним чином на історичні та міфологічні сюжети.

Оповідання Дж. Прасада склали п'ять збірок: «Тінь» (1912), «Луна» (1926), «Маяк» (1929), «Ураган» (1931), «Обман» (1936). Йому також належить два романи: «Кістяк» (1929) і «Тітлі» (1934).

Премчанд (1880—1936; псевдонім; справжнє ім'я — Дганпатрай Шрівастав) — прозаїк, публіцист, журналіст, громадський діяч. Основоположник критичного реалізму в літературі урду та хінді.

Прийшов у літературу в період піднесення національно-визвольного руху в Індії 1905—1908 рр. Писав мовами урду та хінді. Антиколоніальні твори Премчанда конфісковувались англійськими властями. Один із засновників Асоціації прогресивних письменників Індії (1936). Видавець літературно-художнього та громадсько-політичного журналу «Ханс» («Лебідь»).

Премчанд написав близько трьохсот оповідань, що склали сорок збірок, серед них «Любов до батьківщини» (1908) мовою урду; мовою хінді — «Сім лотосів» (1917), «Двадцять п'ять вибраних оповідань» (1923),

«Ратний хід» (1930), «Зібрання оповідань», тт. 1—3 (1936—1950).

Він автор тринадцяти романів та повістей. Серед них: «Притулок» (1918), «Притулок любові» (1922), «Арена» (1925), «Нірмала» (1922), «Розтрата» (1932), «Поле бою» (1932), «Жертовна королева» (1936).

Премчандові належить велика кількість публіцистичних та критичних статей.

Твори письменника перекладаються багатьма мовами народів СРСР. Найперша публікація Премчанда в нашої країни з'явилась у харківському журналі «Червоний шлях» (1926, № 1, с. 60—68); це було його оповідання «Друга дружина», перекладене українською мовою з хінді індологом О. П. Баранниковим (1890—1952), згодом дійсним членом АН СРСР.

Мулк Радж Ананд — письменник, публіцист, громадський діяч. Пише англійською мовою.

Народився у 1905 р. в м. Пешаварі (нині Пакистан). Освіту здобув у Пенджабському та Лондонському університетах. Був викладачем літератури і філософії, працював на радіо, займався журналістикою та видавничою діяльністю. Один із засновників Асоціації прогресивних письменників Індії. Член Літературної академії Індії, лауреат Міжнародної премії миру (1953).

Автор романів соціального змісту: «Кулі» (1936), «Два листочки і пуп'янок» (1937), «Село» (1939), «Меч і серп» (1942), «Сім літ» (1951), «Особисте життя індійського раджі» (1953), «Обличчя світанку» (1962).

Значніші збірки оповідань М. Р. Ананда: «Профспілка перукарів» (1944), «Трактор і богиня зерна» (1947), «Роздуми на ложі із золота» (1953), «Вибрані оповідання» (1977).

Українською мовою видано його повість «Сім літ» (К., 1959) та «Оповідання» (К., 1956).

Аг'єй (псевдонім; справжнє ім'я — Саччідананд Хірананд Ватсьян) — поет, прозаїк, критик.

Народився у 1911 р. в с. Касія, поблизу м. Деорія (штат Біхар) в родині поміщика. Пише мовою хінді. Перше оповідання надрукував у 1924 р. У 1943 р. започаткував модерністський напрям у літературі хінді праїогвад (експерименталізм).

Автор численних поетичних збірок: «Убитий вісник» (1933), «Одна мить на зеленій траві» (1949), «Шалений мисливець» (1954), «Під великим деревом» (1977) та ін.

Належить йому і ряд збірок оповідань: «Заблуканий» (1937), «Традиція» (1944), «Тюремне» (1945), «Біженці» (1948), «Ці твої відображення» (1961), «Оповідання Аг'єї», тт. 1—4 (1954—1961).

Аг'єй — автор кількох романів: «Шекхар», тт. 1—2 (1941—1944), «Острови на річці» (1952), «Свої і чужі» (1961).

Ашутос Бготтачарджо — бенгальський письменник, дослідник літератури і фольклору.

Народився в 1909 р. Закінчив університет у м. Дакка. Там же 1937 р. став викладачем. З 1955 р. — викладач Калькуттського університету.

Пише бенгальською мовою. Автор численних наукових праць з бенгальської драматургії та фольклору. Його літературно-художній доробок склав кілька збірок оповідань та віршів.

Ходжа Ахмад Аббас — прогресивний письменник, журналіст, кінорежисер, громадський діяч.

Народився в 1914 р. у м. Паніпаті (штат Харіяна). Освіту здобув у Алігархському університеті. Пише мовами урду та англійською.

Перу Х. А. Аббаса належить більше двохсот оповідань, що увійшли до збірок: мовою урду — «Дівчина» (1942), «Квіти шафрану» (1948), «Червоне і жовте» (1953), «Пшениця і троянда» (1955), «Векір в Аудсі» (1956), «Новий світ — нові люди» (1977) та ін.

Широко відомі його романи та повісті, написані англійською мовою, серед них «Революція» (1955), «Чотири друзі», «Скляні стін» (1977), а також автобіографія «Я не острів» (1977).

Чимало творів Х. А. Аббаса перекладено мовами народів СРСР.

Українською мовою видано романи «Син Індії» (К., 1958 та 1974) і «Завтра належить нам» (К., 1959).

Гурба х ш Сін х (1895—1977) — прозаїк, драматург, журналіст.

Народився в м. Сіалкоті (нині Пакистан). Закінчив інженерний коледж у м. Руркі, потім продовжував навчання у США. Займався просвітительською та видавничою діяльністю. Засновник і до кінця життя редактор популярного літературного журналу «Пріт ларі» (видається в м. Прітнагарі з 1933 р.). Писав мовою пенджабі.

Автор численних оповідань, виданих збірками «Чари змії» (1946), «Розповіді про любов» (1935), «Мої вибрані оповідання» (1957), «Життя-спадкоємець» (1960) та ін. Йому належить також чимало творів інших жанрів: повість «Незаміжня мати» (1951), збірка одноактних п'єс «Хліб з грубої муки», «Моя біографія», тт. 1—3 (1959—1977).

У пен дра н а т х А ш к — прозаїк, драматург, поет.

Народився в 1910 р. у м. Джалландгарі (штат Пенджаб) в родині залізничного службовця. Рідна мова — панджабі. У 1931 р. закінчив університетський коледж.

Писати почав наприкінці 20-х рр. Першими літературними спробами були вірші та оповідання мовою урду, що друкувались у журналах та газетах. З 1935 р. пише в основному мовою хінді.

Перу У. Ашка належить близько чотирьохсот оповідань: збірники «Клітка» (1951), «Два потоки» (1954), «Паросток баклажана» (1955), «Чорні добродії» (1955), «Ліжко» (1961), «Спалах гніву» (1967) та багато інших.

Серед його романів найбільш відомі «Падаючі стіни» (1947), «Гарячий попіл» (1952), «Дзеркало, що походить містом» (1963), «Ліхтарик» (1969).

У. Ашк написав також кілька збірок драматичних та поетичних творів. У 1977 р. вийшла друком його двотомна автобіографія.

Письменник активно сприяє зміцненню індійсько-радянської дружби.

Яшпал (1903—1976) — прозаїк, публіцист, перекладач, один із видатних представників прогресивної літератури Індії.

Народився в м. Фірозпурі (штат Пенджаб) в родині дрібного торговця. Закінчив коледж у м. Лахорі. Активний учасник національно-визвольної боротьби в Індії, багато років провів у колоніальних тюрмах. Був членом Літературної академії Індії. Лауреат премії ім. Дж. Неру.

Автор близько сорока книг: романи та повісті «Товариш Дада» (1941), «Зрадник» (1943), «Дів'я» (1945), «Товариш по партії» (1946), «Обличчя людські» (1949), «Аміта» (1956), диалогія «Облудна правда» (1958—1960), «Дванадцять годин» (1963) та ін.; збірки оповідань «Політ із клітки» (1939), «Іскри під попелом» (1946), «Три голодних дні» (1968). У 1977 р. видано «Листи Яшпада».

Яшпал перекладав мовою хінді п'єси М. Горького, романи Б. Кербабасва та А. Мухтара.

Крішан Чандар (1913—1977) — прозаїк, драматург, публіцист, громадський діяч.

Писав мовами урду та хінді. Був генеральним секретарем Асоціації прогресивних письменників Індії.

Перша збірка оповідань вийшла в світ 1937 р. К. Чандар автор понад п'ятдесяті книг. Найвідоміші його твори: збірка оповідань «Після Аджанти» (1948), «Повітряні замки» (1949), «Після поразки» (1951), «Я чекатиму» (1953), «Син мого друга» (1954), «Гілка евкалипта» (1955), «Листи голубів» (1966), «Мої улюблені оповідання» (1971), «Автобусна зупинка» (1976); повісті та романи «Ранок надходить» (1950), «Пагони бурі» (1954), «Зламане дерево» (1954), «П'ятдесят дві карти» (1956), «Срібна рана» (1964), «Світло місяця» (1971), «Світ золота» (1976) та ін.

Українською мовою перекладено твори: «Коли пробудились поля». Повість і оповідання (К., 1957), роман «Дівчина і тисяча безумців» (К., 1971), повість-казка «Чародійне дерево» (К., 1964), роман «Пагони бурі» (К., 1972), «Полум'я і квітка». Оповідання.

Рангей Рагхав (1923—1962) — прозаїк, поет, драматург, критик, історик літератури.

Народився в селі поблизу м. Бгаратпур (штат Раджастан). Закінчив університет у м. Агрі.

Писав мовою хінді. Опублікував близько двадцяти книг, головним чином романів соціального та історичного змісту: «Лялькові будиночки» (1941), «Сумна обитель» (1946), «Пагорб мертвих» (1949), «Шати аскета» (1951), «Пан» (1952), «Шлях без зупинки» (1957), «Дочки кликатиму?» (1958) та ін.

Серед п'єсичних творів Р. Рагхава — поеми «Медгаві» (1946) та «Непереможні руїни» (1943) про Сталінградську битву, збірки віршів «Розплавлене каміння» (1946) та «Світильники на дорозі».

Вішну Прабгакар — прозаїк, драматург, журналіст.

Народився в 1912 р. у м. Міранпур.

Освіту дістав у Пенджабському університеті. Працював на радіо. Живе в Делі. Пише мовою хінді.

Його численні оповідання видано в збірках «Початок і кінець» (1945), «Син Рахмана» (1947), «Удари життя», «Після бою» (1953), «Земля і тепер виснажується» (1961), «Блакитний слон» (1965), «Мої 33 оповідання» (1967), «Доки завалиться міст» (1977) та ін.

Йому належить також ряд романів. Серед них «Ніч минає» (1951), «Нішіканта» (1955), «Чиста душа» (1968).

В. Прабгакар відомий як визначний драматург. Його п'єси видавалися збірками й окремо: «Хіба він був злочинцем?» (1951), «Новий світанок» (1951), «Наші сусіди» (1957), «Доктор» (1958), «Туман і промінь» (1975), «Налякані люди» (1978).

Бгішам Сахні — прозаїк, журналіст.

Народився в 1915 р. у м. Равалпінді. Закінчив коледж у м. Лахорі. Займався викладацькою діяльністю. З 1975 р. — генеральний секретар Національної федерації прогресивних письменників Індії.

Пише мовою хінді. Почав друкуватись у 1940 р. Оповідання вийшли п'ятьма збірками: «Лінія долі» (1953), «Перший урок» (1956), «Блукаючий порох» (1965), «Рейки» (1973), «Ван Чу» (1978).

Б. Сахні — автор романів «Кільця» (1970) і «Морок» (1973), повісті «Вікна отчого дому» (1967).

Переклав мовою хінді роман Л. М. Толстого «Воскресіння», повість Ч. Айтматова «Перший учитель» та ін.

Мохан Ракеш (1925—1972) — прозаїк і драматург.

Народився в м. Амрітсарі. Рідна мова — пенджабі. Освіту дістав у Пенджабському університеті.

Писав мовою хінді. Своє перше оповідання опублікував у 1945 р.

Автор збірок оповідань «Людські уламки» (1950), «Нові хмари» (1957), «Тварина і тварина» (1959), «Іще одне життя» (1961), «Сталеве небо» (1966), «Мої улюблені оповідання» (1971), «Оповідання Мохана Ракеша», тт. 1—4 (1972—1974) та ін.; романів «Завтра ніяк не надійде», «Лебідь на хвилях», «Темні, задущливі кімнати» (1961), «Окружність» (1972) і соціальних драм, серед них «Один день у місяці ашарх» (1958), «Доки мине ніч» (1974).

Шівпрасад Сінх — прозаїк, критик, історик мови та літератури хінді.

Народився в 1929 р. у с. Джалалпурі поблизу м. Бенареса (штат Уттар Прадеш). Закінчив Бенареський університет у 1953 р. Нині — професор філології хінді в цьому ж університеті.

Автор численних збірок оповідань: «Гірлянда через ріку» (1955), «Поразка Карманаші» (1958), «Мертвий сарай» (1966), «Вовки» (1977), «Мої улюблені оповідання» (1977) та ін.

1969 р. вийшов його роман «Пекло тут і там».

Раджендра Ядав — новеліст і романіст, перекладач. Один із засновників руху «нове оповідання» в індійській літературі.

Народився в 1929 р. у м. Агрі, там же закінчив університет. Займається видавничою діяльністю в Делі. Пише мовою хінді. Друкується з 1947 р.

Автор численних оповідань, виданих у збірках «Ста-туї богів» (1952), «Маріонетки» (1954), «Від берега до берега» (1963), «Обітниця», «Де сховано щастя?», «Мої улюблені оповідання», «Барабан» та ін.

Р. Ядаву належать романи «Викорчужані люди» (1956), «Шах і мат» (1959), «Нінні» (1966), «Весь не-

босхил» (1968), «Дюйм усмішки» (1963, у співавторстві з Манну Бгандарі) та ін.

Переклав і видав три п'єси А. П. Чехова (1953).

П х а н і ш в а р н а т х Р е н у (1921—1977) — прозаїк літератури хінді.

Народився в с. Аурахі-Хінгна (штат Біхар). Був активним учасником національно-визвольної боротьби в Індії, більше трьох років провів у колоніальній тюрмі (1942—1945). Писати почав у 40-х рр., співробітничавши в періодичних виданнях.

П. Рену — автор романів, повістей, оповідань. Серед них роман «Брудне покривало» (1954), який приніс йому широке визнання, повісті «Сказання про пущище» (1957) та «Страдниця» (1963), збірка оповідань «Мелодії» (1959) та ін.

К а м л е ш в а р — прозаїк, один із засновників руху «нове оповідання».

Народився у 1932 р. в штаті Уттар Прадеш. Пише мовою хінді. Друкується з 1951 р. Був редактором популярного літературно-художнього журналу «Саріка».

Автор романів «Одна вулиця і п'ятдесят сім провулків» (1957), «Поштова станція», «Третя людина», «Пропаша людина» (1967) та ін. Оповідання Камлешвара вийшли збірками «Сільська людина», «Блакитне озеро», «Втрачені обрії», «Вибрані оповідання Камлешвара» (1966 і 1976), «Живі мерці» (1969), «Мої улюблені оповідання» (1972).

К у л ь в а н т С і н х В і р к — прозаїк, журналіст.

Народився в 1921 р. у с. Пхулларвані (штат Пенджаб). Закінчив Пенджабський університет. Пише мовою пенджабі.

Оповідання **К. С. Вірка** видано збірками «Ранок» (1950), «Земля і небо» (1951), «Віхоть соломи» (1954), «Ми — діти всевишнього» (1955), «Дуадаші» (1959) та ін.

Крішна Бальдев Вайд — прозаїк.

Народився у 1927 р. поблизу м. Лахора (нині Пакистан). Рідна мова — пенджабі. Освіту дістав у Пенджабському університеті. Займається викладацькою діяльністю.

Пише мовою хінді. Друкуватись почав у 1949 р. Оpubлікував романи «Його дитинство» (1957), «Середні двері» (1963), «Насрін» (1975), «Ніхто інший» (1978), а також збірки оповідань «Мій ворог» (1966), «З другого берега» (1970) та ін.

Шекхар Джоші (псевдонім; справжнє ім'я Чандра Шекхар) — новеліст, поет.

Народився у 1934 р. в с. Оліяганві, у передгір'ях Гімалаїв. За освітою — інженер. У 1952—1960 рр. був пов'язаний з робітничим профспілковим рухом. Протягом двох з половиною років працював у редакції щомісячного журналу Компартії Індії «Парватія джан» («Горнянин»), що виходить мовою хінді (вид. з 1954 р. у м. Делі).

Пише мовою хінді. Друкується з 1955 р. Автор кількох збірок оповідань: «Лебідь» (1957), «Мірошник з річки Косі» (1958), «Смерть» та ін.

Вед Рахі — прозаїк, поет, кінорежисер.

Народився в 1933 р. у м. Джамму (штат Джамму та Кашмір). Рідна мова — догрі.

Певний час працював на радіо в Джамму, потім редактором офіційного тижневика «Йоджна» («План»). З 1961 р. живе в Бомбеї, працює в кіно, займається літературною працею.

Пише мовами хінді та догрі. Оpubлікував кілька романів, збірок оповідань та п'єс. Серед них — «Прикордонний камінь» (1962), «Пролом», «Глузд і безумство» (1970).

З М І С Т

За гідність людини, за соціальний прогрес	
Передмова Віктора Баліна	5
Р а б і н д р а н а т Тагор. Кабулієць.	
Переклав Ілля Мазур	23
Д ж а й ш а н к а р П р а с а д. Скарга каменя.	
Переклав Юрій Покальчук	32
П р е м ч а н д. Ціна молока.	
Переклав Степан Наливайко	35
Ратний хід.	
Переклав Степан Наливайко	48
М у л к Р а д ж А н а н д. Профспілка перукарів.	
Переклала Майя Борщевська	64
А г ' є й. Щодня.	
Переклав Юрій Покальчук	75
А ш у т о ш Б х о т т а ч а р д ж о. Втікачі.	
Переклав Ілля Мазур	88
Х о д ж а А х м а д А б б а с.	
Пан поліцейський інспектор.	
Переклав Віталій Андрушко	99
Г у р б а к х ш С і н х. Пісні вітру.	
Переклав Степан Наливайко	107
У п е н д р а н а т х А ш к. Січкаря.	
Переклав Юрій Покальчук	111
Я ш п а л. Боягуз.	
Переклав Степан Наливайко	117
К р і ш а н Ч а н д а р. Ніч повного місяця.	
Переклав Валентин Негреско	129
Р а н г е й Р а г х а в. Гадаць.	
Переклав Степан Наливайко	140

Вішну Прабгакар.

А земля все одно крутиться...

Переклав Юрій Покальчук 161

Бгішам Сахні. Лінія долі.

Переклав Степан Наливайко 171

Мохан Ракеш. Відшкодування.

Переклав Степан Наливайко 178

Шів прасад Сінх. Поразка Карманаші.

Переклав Юрій Покальчук 186

Раджендра Ядав. Лишився сам.

Переклав Валентин Негреско 202

Пханішварнатх Рену. Вечірня пісня.

Переклав Степан Наливайко 218

Камлешвар. Втрачені обрії.

Переклав Степан Наливайко 234

Кульвант Сінх Вірк. Три чверті.

Переклав Віталій Андрушко 251

Крішна Бальдев Вайд. Обов'язок.

Переклав Віталій Андрушко 258

Шекхар Джоші. Запах гасу.

Переклав Юрій Покальчук 263

Вед Рахі. Збираючись у дорогу.

Переклав Юрій Покальчук 273

Довідки про авторів 283

РАССКАЗЫ ПИСАТЕЛЕЙ ИНДИИ

Составитель *Виктор Иосифович Балин*

Перевод с бенгальского, хинди, урду, пенджабского, английского

Серия «Зарубежная новелла»

Кн. 38

Издательство художественной литературы «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *І. Ф. Леценко*. Художник *О. І. Хорунжий*.
Художній редактор *О. Д. Назаренко*. Технічний редактор
Г. Г. Подгурський. Коректор *Т. В. Грузинська*.

ІБ № 1796

Здано до складання 13.04.81. Підписано до друку 12.10.81. Формат 70×90¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 10,822. Ум. фарб.-відб. 11,137. Обл.-вид. арк. 12,729. Тираж 30 000. Зам. № 742. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42. Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, м. Біла Церква, вул. Карла Маркса, 4.

- 061 Оповідання письменників Індії.— Перекл. з бенг. хінді, урду, пендж., англ.; Упорядкування та передм. В. Баліна.— К.: Дніпро, 1981.— 295 с., іл.— (Зарубіжна новела).

До збірника увійшли кращі новели найвизначніших представників багатонаціональної індійської літератури, зокрема Р. Тагора, Премчанда, Яшпала, К. Чандара та інших письменників, у творчості яких яскраво й художньо змальовано життя Індії з її екзотикою й віковими традиціями.

70500—162

О ————— 162—81. 4703000000

М205(04)—81

И (Інд.)

1 крб. 30 к.

